

BAHODIR RAHMONOV

QIZBEK ADABIY TANQIDCHILIGI

Qizbek adabiy tanqidchiligi
Bahodir Rahmonov
Tashkent, 1988
100 s.
1000 nusxa

**Книга должн быть
возвращена не позже
указанного здесь срока**

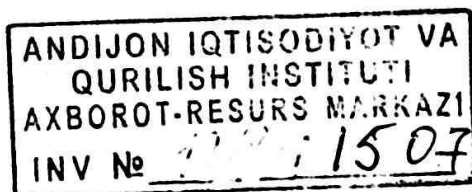
**Количество предыдущих
выдач _____**

30.01.21

BAHODIR RAHMONOV

O‘ZBEK ADABIY TANQIDCHILIGI

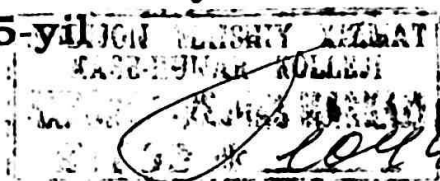
(o‘quv qo‘llanma)

Toshkent

“Istiqlol nuri” nashriyoti

2015-yil

UDK: 83.3(50')7

R 30

Rahmonov, Bahodir

O'zbek adabiy tanqidchiligi — Bahodir Rahmonov,
Toshkent — 2015-yil, "Istiqlol nuri" — nashriyoti, 252
bet.

KBK 83.3(50')7

Qo'llanma ikki bo'limdan tarkib topgan bo'lib, birinchisida o'zbek adabiy tanqidchiligining taraqqiy yo'li hozirgi kun nuqtayi nazaridan yoritilsa, ikkinchisida tanqidchiligimizning faniqli namoyondalari hayoti va ijodi haqida ma'lumot berilgan. Kitob filolog mutaxassislar, pedagogika universiteti va institutlari talabalariga mo'ljallangan.

Andijon Davlat Universiteti ilmiy kengashi tomonidan
nashrga tavsiya etilgan.

Mas'ul muharrir:

U. NORMATOV: O'zbekiston Respublikasi Fan arbobi,
filologiya fanlari doktori, professor

D. QURONOV — filologiya fanlari doktori, professor
U. HAMDAMOV — filologiya fanlari nomzodi, dotsent
H. KARIMOV — filologiya fanlari nomzodi, dotsent

ISBN: 978-9943-4524-3-5

© Bahodir Rahmonov, 2015 - yil

Adabiy tanqidchilik haqida

«Tanqid» atamasi. Tilimizda ancha faol qo'llanuvchi «tanqid» so'ziga «O'zbek tilining izohli lug'ati»da «Ish-harakat, faoliyat, asar, ta'limot, nazariya va sh.k.ning salbiy va ijobiy tomonlarini, yutuq va kamchiliklarini biror nuqtayi nazardan qarab tekshirish, tahlil qilish, baholash» deya izoh beriladi. Shunday bo'lsa-da, til amaliyotida, ayniqsa, so'zlashuv tilida mazkur so'z birmuncha tor ma'noda qo'llanilib, ko'proq «biror narsaning kamchiliklarini ochib berish, fosh etish» ma'nosida tushuniladi. So'z ma'nosining bu kabi torayishi sho'ro davridagi ijtimoiy hayot xususiyatlari bilan izohlanishi mumkin. U davrda, ayniqsa, 20-30-yillardan boshlab «tanqid va o'z-o'zini tanqid» tushunchalariga alohida e'tibor berilgan, majlis va mitinglarda, gazeta-jurnal sahifalarida, radioda yakson qiluvchi tanqid ruhi bilan sug'orilgan nutqlar yangragan, maqolalar chop etilgan, chiqishlar qilingan. Ko'p hollarda tanqid muhokama ekanligi, u narsa-hodisaning yaxshi-yomon tomonlarini birlikda olib qarashi va baholashi lozimligi unutilgan. Buning natijasi shunday bo'ldiki, hozirda «tanqid» deganda «salbiy tomonlarni ochib ko'rsatmoq» ma'nosi tushuniladi-yu, so'zdagi «muhokama qilmoq» ma'nosi deyarli tushirib qoldiriladi. So'z ma'nosidagi bunday torayish sho'ro voqeligi bilan bog'liqligini rus tilida qo'llanuvchi «kritika» so'zi misolida ham ko'rishimiz mumkin. S.Ojegov tuzgan izohli lug'atda bu so'zning birinchi ma'nosi «Obsujdeniye, razbor chego-n., selyu vnesti otsenku», ya'ni «biror narsaga baho berish maqsadida muhokama qilmoq» tarzida izohlanadi. So'zning so'zlashuv tilidagi ma'nosi esa «Otritsatelnoye sujdeniye o chem-n., ukazaniye nedostatkov», ya'ni «biror narsa haqida salbiy fikr yuritish, kamchiliklarni ko'rsatish» deb beriladi. Ko'ramizki, ruscha lug'atda ham mosila ma'no ko'proq so'zlashuv nutqiga xosligi

ta'kidlanadi, bu esa lug'atda so'z ma'nosining siljish jarayoni aks etganidan dalolatdir.

Xullas, keng omma uchun hozirda ikkinchi — hosila ma'no yetakchi ahamiyat kasb etib qolgan. Shu sababdan ham, «adabiy tanqid», «adabiy tanqidchi», «tanqidiy maqola» singari so'z yoki birikmalar tilga olinganida ko'pchilik ularni «kamchiliklarni ko'rsatish» ma'nosi asosida tushunadiki, bu noto'g'ri tasavvurdir. Chunki, agar adabiy tanqidning vazifasi asarning kamchiliklarini ko'rsatishdangina iborat deb tushunilsa, atamaning (tabiiyki, u anglatayotgan narsaning ham) mohiyati toraytirilgan, buzilgan bo'lib chiqadi. Shuning uchun ham «tanqid» so'zining istilohiy ma'nosini «asarning mazmun-mohiyatini ochish, g'oyaviy-badiiy qimmatini belgilash, yutuq va kamchiliklarini xolis ko'rsatgan holda baho berish maqsadida muhokama qilmoq» tarzida tushunilgani to'g'riroq bo'ladi. Mazkur ta'rifni qabul qilsak, «tanqid» istilohi keng va tor ma'nolarda qo'llanilishi mumkinligi ayon bo'ladi, chunki har bir san'at turining o'z tanqidchiligi bor: teatr tanqidchiligi, kino tanqidchiligi, musiqa tanqidchiligi, adabiy tanqidchilik va h. Ya'ni, keng ma'noda ushbu istiloh umuman «badiiy tanqid»ni anglatlsa, tor ma'noda qo'llanganida uning yoniga izohlovchisi qo'shiladi: «adabiy tanqid», «kino tanqidi», «musiqa tanqidi» va h.

Adabiy tanqid haqida. Adabiy tanqid adabiyotshunoslik ilmining adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi sohalariga qatoridagi muhim tarkibiy qismi sanaladi. Biroq bu fikrga hamma ham qo'shilavermaydi: ayrim mutaxassislar uni adabiy-badiiy ijodning bir ko'rinishi deb hisoblasalar, boshqa birlari ko'proq publitsistikaga mansub etadilar. Tan olish kerakki, qarashlarda bunday turlichalik bo'lishiga muayyan asoslar ham yo'q emas. Bu narsa, avvalo, adabiy tanqidning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Mazkur o'ziga xoslik shundaki, adabiy tanqid adabiyotshunoslik ilmi, adabiy-badiiy ijod va publitsistikaga xos xususiyatlarni o'zida mujassam etadi. Shunga qaramasdan, adabiy tanqidni adabiyotshunos-

likning tarkibiy qismi sifatida tushunilgani to'g'riroq bo'ladi va quyida biz shu xil qarashni asoslashga harakat qilamiz.

Avvalo, adabiy tanqid joriy adabiy jarayon muammolari yoxud muayyan badiiy asarni o'rganar ekan, bunda adabiyotshunoslik ilmining yutuqlariga tayanadi. Zero, tanqidchi o'z maqsadiga erishish, aytaylik, yangi paydo bo'lgan asarning g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini ochib berish, uni bugungi ijtimoiy-estetik tafakkur nuqtayi nazaridan baholash uchun muayyan adabiy-nazariy tayyorgarlikka ega bo'lishi taqozo etiladi. To'g'ri, ba'zi adabiy-tanqidiy asarlar bilan tanishganimizda, sirtidan qaralsa, ular ilmiylikdan yiroqdek tuyulishi, ularning ifoda yo'sini ham ilmiylikdan ko'ra badiiylik (yoki publitsistiklik) tomon ko'proq tortib ketayotgandek ko'rinishi mumkin. Biroq, shunda ham, muallifning erkin ijodiy mulohazalari ostida adabiy-nazariy asos mavjud bo'ladi. Busiz mumkin ham emas. Nimaga deganda, muayyan adabiy-nazariy asosga ega bo'lmagan holda badiiy asarni (yoki adabiy jarayonni) tahlil qilish, uni baholash mumkin bo'lmagan ishdir. Demak, modomiki adabiy tanqidning o'rganish ob'ekti (joriy adabiy jarayon va uning mahsuli bo'lmish adabiy asar) va uni o'rganishning ilmiy-nazariy asoslari, usullari (metodlari) mavjud ekan, u ilmga aloqadordir. Buni adabiy tanqidning adabiyotshunoslik ilmi tizimida o'ziga xos o'rni, uning boshqa tarkibiy qismlari bilan mustahkam o'zaro aloqasi mavjudligi ham yana bir bor tasdiqlaydi. Zero, adabiy tanqid o'z faoliyatida adabiyot nazariyasi va adabiyot tarixi yutuqlariga tayanib ish ko'rsa, uning faoliyati bu ikkisi uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Masalan, adabiy tanqid joriy adabiy jarayon muammolarini tadqiq etadi, yangi paydo bo'lgan asarlarning g'oyaviy-badiiy jihatlarini tahlil qiladi. Bu jarayonda u davr adabiyotiga xos xususiyatlarni, badiiy tafakkurdagi siljishlarni, poetik til, usul va vositalardagi tadrijiy o'zgarishlarni qayd etadi, muayyan xulosalarni chiqaradi. Adabiy tanqid yuritgan mulohazalar, chiqargan xulosalarni esa adabiyot nazariyasi umumlashtiradi, shu

asosda badiiy adabiyotga oid mavjud umumiy qonuniyatlarga tahrirlar kiritadi, rivojlantiradi. Shunga o'xshash, bugungi adabiy tanqidning faoliyati vaqti kelib adabiyot tarixining o'rganish ob'ektiga aylanib qolishi ham tayin. Chunki muayyan davr adabiy jarayonini o'sha davrda e'lon qilingan adabiy-tanqidiy materiallarsiz to'la tasavvur qilish, xolis ilmiy o'rganish mumkin emas. Masalan, 20-30-yillar adabiyotini tadqiq etayotgan adabiyot tarixchisi o'sha davr adabiy jarayoni xususiyatlari, undagi turli g'oyaviy-adabiy oqimlar orasidagi kurash, davr ijtimoiy va badiiy-estetik tafakkurida yuz bergan siljishlar haqida adabiy tanqidiy chiqishlarni o'rganish orqali tasavvur hosil qila oladi. Ya'ni, o'sha davr adabiyotini o'rganish, u haqda to'la tasavvur hosil qilish uchun A.Qodiriy, Fitrat, Cho'lpon singari katta avlod, G'.G'ulom, Oybek, H.Olimjon singari adabiyotga endigina qadam qo'ygan ijodkorlar faoliyati va asarlarini bilishning o'zi kamlik qiladi. Mazkur adabiy jarayonni yetarli idrok qilish uchun o'sha davr peshqadam tanqidchilari V.Mahmud, A.Sa'diy, O.Hoshim, S.Husayn kabilar ijodini ham o'rganish zarur ehtiyoj kasb etadi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, adabiy tanqidning yuqoridagicha o'ziga xosligi (oraliq hodisa ekanligi), bir tomondan, uning ob'ekti, ikkinchi tomondan, maqsad-mohiyati bilan belgilanadi. Adabiy tanqidning o'rganish ob'ekti adabiy-badiiy asar bo'lgani uchun ham u boshqa ilm sohalaridagi singari aniqlik, tugal isbotlanganlik da'vosini qilolmaydi. Shu bois ham aniq yoki tabiiy fanlar bilan mashg'ul ayrim do'stlarimiz (goh hazil, goho chini bilan) ayni shu narsani ro'kach qilgan holda adabiy tanqidni (hatto, umuman, adabiyotshunoslikni) ilm sanamaslikka chog'lanadilarki, bu juda yanglish tasavvurdir. Tabiiyki, bu o'rinda mazkur fanlarning o'rganish ob'ekti bilan adabiyotshunoslikning o'rganish ob'ekti orasidagi farqni e'tiborga olish zarur. Yaxshi bilasizki, tabiatdagi muayyan hodisani o'rgangan ikki fizik aynan bir xil xulosa-hukmlarga kelishi mumkin, biroq bitta asarni tahlilu talqin qilgan ikki munaqqidning ayni bir xil

hukm-xulosalarga kelishi qiyin. Bu tabiiy ham. Chunki bittagina badiiy asarning turli kishilar tomonidan turlicha tushunilishi ham, turli davrlarda turlicha tushunilishi mumkinligi ham allaqachon ilmiy va amaliy isbotini topgan haqiqatdir. Ikkinchi tomondan, o'rganish ob'ekti badiiy asar bo'lgani uchun tanqidchining boshqa ilm sohalaridagi singari tushunchalar vositasidagina fikrlashi kamlik qiladi. U ayrim o'rinlarda badiiy ijodga xos obrazli fikr yuritishi, aqliy mushohada bilan bir qatorda hissiy mushohadaga ham tayanishi tabiiydir.

Adabiy tanqid — ijodkor bilan o'quvchi omma orasidagi ko'prik. Shunga ko'ra, boshqa fan sohalaridan farqli o'laroq, adabiy tanqidiy asar tor mutaxassislar doirasiga emas, keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallanadi. Bu ham uning bir qator o'ziga xos jihatlarini keltirib chiqaradi. Jumladan, ko'pchilikka mo'ljallangan asarning tili, uslubi ham shunga mos bo'lmog'i taqozo qilinadi. Demak, adabiy-tanqidiy asar bu jihatdan hatto mutaxassislarga mo'ljallangan adabiyotshunoslikka oid sof ilmiy asardan ham farqlanishi tabiiy. Masalan, adabiy-tanqidiy asarda adabiyot nazariyasiga oid asarlardagi kabi murakkab ilmiy atamalar nojoiz, munaqqidning o'z o'quvchisini doim nazarda tutishi talab etiladi. Boshqa tomoni, adabiy tanqid o'quvchi ommaga ma'lum bir fikrni singdirish, uning qarashlariga ta'sir qilish, badiiy didini yuksaltirish kabi maqsadlarni ko'zlaydiki, bu uning uslubini publitsistikaga yaqinlashtiradi. Faoliyati vaqqli nashrlar bilan bog'liqligi, o'rganish ob'ekti joriy adabiy jarayon va yangi paydo bo'lgan asarlar bo'lgani uchun ham, xuddi publitsistik asarlar singari, adabiy-tanqidiy asarlar tez «eskiradi». Bu tabiiy ham. Chunki adabiy tanqid badiiy asarni bugungi kun nuqtayi nazaridan tekshiradi, uning xulosalari bugungi adabiy jarayonga, bugungi ijtimoiy-estetik ehtiyojga qaratilgandir. Bular esa, tabiiyki, o'tkinchidir. Ertangi kun yangi ijtimoiy-estetik ehtiyojlarni paydo qiladi, ertangi adabiy jarayon xususiyatlari ham, muammolar doirasi ham o'zgargan bo'ladi. Biroq «eskiradi» degani butkul ahamiyatini

yo'qotadi degani emas. Chunki «ertaga eskiradigan» adabiy-tanqidiy asarlar bugungi adabiyotning fakti sifatida yashayveradi, adabiyotshunoslik uchun manba sifatida yangi qiymatga ega bo'lib qolaveradi.

Tanqidning joriy adabiy jarayondagi o'rnini tasavvur qilish uchun u bajarayotgan vazifalarni bir karra ko'zdan kechirish kifoya. Yuqorida adabiy tanqid ijodkor bilan o'quvchi o'rtasida ko'prik bo'lib xizmat qilishini aytdik. Ma'lumki, ijodkor bilan o'quvchi orasidagi muloqotning asosiy vositasi badiiy asarning o'zidir¹. Xo'sh, u holda yana bitta vositachining nima zarurati bor? Albatta, badiiy asar tanqidning vositachiligisiz ham tushunilaverishi mumkin va bu tabiiy ham. Biroq tanqidchi professional adabiyotshunos, badiiy asarni o'qish va uqish borasida tajribaliroq kishi sifatida asarning eng muhim nuqtalariga diqqat qiladi, bunga o'quvchi ommaning e'tiborini jalb qiladi. Tanqid badiiy matn bag'riga singdirilgan ma'nolarni kashf etadi, asarni talqin qiladi, bu bilan o'quvchi ommada o'sha asar haqidagi muayyan fikrni shakllantiradi. Bu o'rinda «tanqid ochib bergan mazmun-mohiyat asarning o'zida mavjud ediku?» degan e'tiroz bo'lishi mumkin. To'g'ri. Biroq, shuni ham tan olish kerakki, agar tanqid o'sha o'z-o'zicha mavjud narsani ochib, asarning mazmun jilolarini namoyish etib bermasa, ehtimolki, o'quvchilarning ko'pchiligi uni kashf etishi mumkin bo'lmay qolur edi. Ya'ni, tanqid badiiy asarda mavjud imkoniyatlarni kuchaytirib yuzaga chiqaruvchi katalizator vazifasini o'taydi, deyish mumkin.

Adabiy tanqid o'quvchi ommaning badiiy didini tarbiyalash, o'stirishga xizmat qiladi. Ma'lumki, badiiy adabiyot muttasil o'sishda, rivojlanishda yashaydi: adabiyot maydonida yangi nomlarning paydo bo'lishi, yangi iste'dodlar adabiyotga yangicha ovoz olib kirishi va yangicha ruh baxsh etishi, har bir adabiy avlod o'ziga xos ijtimoiy-estetik qarashlar bilan maydonga chiqishi;

¹ D. Qur'onov. Adabiyotshunoslikka kirish. - Andijon, 2000. - B.71-72

badiiy soʻzning ifoda va tasvir imkoniyatlari doimiy oʻsish-oʻzgarishda ekanligi, badiiy tafakkur tarzida turfa burilish-evrilishlar kuzatilishi... — bularning bari tabiiy va qonuniy hodisalar sanaladi. Adabiy tanqid oʻquvchi ommaning shu yangiliklar bilan qadam-baqadam borishiga xizmat qiladi. Yaʼni, oʻquvchi omma didini shu oʻzgarishlarga, mos tarbiyalash, yangicha adabiy-mahsulotni hazm qilishga tayyorlash ham adabiy tanqidning muhim vazifalaridandir. Agar bu masalada tanqid oqsasa, tabiiyki, bundan oʻquvchi omma ham, adabiyot ham zarar koʻradi — ikkalasida ham oqsash kuzatiladi. Masalan, 20-25 yillardan beri adabiyotimizda yangicha badiiy-estetik tamoyillar yuzaga kelgani maʼlum. Biroq adabiy tanqidchilik bu xil yangicha asarlar mazmun-mohiyatini, ularning oʻziga xos sehr-jozibasini ochib berish oʻrniga, koʻproq, turli «izm»lar haqidagi bahslar, ular kerakmi-yoʻqmi degan masalalar bilan mashgʻul. Natijada bu yangiliklar keng kitobxonlar ommasiga singishmay turibdi. Sir emas, hozirgi kitobxonlarning aksariyati bugungi yangiliklardan koʻra 60-, 70-, 80-yillarda yaratilgan asarlarni osonroq qabul qiladi, yangi adabiy-estetik hodisalarni anglash va qadrlashga esa koʻpincha oʻjiz qoladi. Agar tanqid oʻzining ijodkorlar va oʻquvchi omma orasidagi koʻprik boʻlish vazifasini toʻla ado etganida edi, bundan ikki tomon ham yutgan boʻlardi. Toʻgʻri, ommaviy kitobxonlik darajasining pasayishi qator omillar bilan bogʻliq, biroq ular sirasiga tanqidagi «oqsash»ning roli ham chakana emas.

Adabiy tanqid oʻquvchi omma bilan bir qatorda ijodkorlarga ham muayyan taʼsir koʻrsatadi. Avvalo, tanqid asarning yutuq, kamchiliklarini koʻrsatarkan, ijodkorning oʻz asariga sirdan qarashiga imkon yaratadi. Agar tanqidchi asarni xolislik va xayrxohlik bilan tahlil qilgan boʻlsa, ijodkor oʻz asarida ochilmay qolgan imkoniyatlarni ham, qiyomiga etmay qolgan topilmalarni ham, «yopishmay turgan gajjaklar»ni ham koʻra oladi. Tabiiyki, tanqidchi vositasida sirdan tashlangan nazar asarni qayta ishlab sayqallash, shuningdek, navbatdagi asarlar

ustida ishlash chog'i ijodkorga foyda berishi tayin. Ya'ni, aslida to'g'ri yo'lga qo'yilgan ijodkor — tanqidchi munosabati tom ma'nodagi hamkorlik, so'z san'atini yuksaltirish maqsadida amalga oshiriluvchi hamkorlikdagi faoliyatdir.

Tanqidning ijtimoiy hayotdagi roli adabiy jarayonni tashkil qilish, badiiy didni tarbiyalash yoxud badiiy tafakkurni rivojlantirish kabi sof badiiy-estetik vazifalar bilangina cheklanmaydi. Tanqid shular bilan bir qatorda ijtimoiy tafakkurning o'sishiga ham xizmat qiladi. Zero, badiiy asarni tahlil qilmoq ayni paytda bilvosita jamiyatning joriy holatini tahlil qilmoq, baholamoq hamdir. Munaqqid asarni tahlil qilarkan, uning ichidagina qolib ketolmaydi: istasa-istamasa asarning badiiy voqeligi bilan real voqelikni qiyoslaydi, asarning badiiy haqiqati hayot haqiqatiga nechog'li muvofiqligini aniqlashga, asarda qo'yilgan muammolarning hayotiy ildizlarini ochishga intiladi. Modomiki, munaqqid asarning ijtimoiy-estetik qimmatini belgilashga, uni bugunning ijtimoiy-estetik ehtiyojlariga xizmat qildirishga chog'langan ekan, busiz mumkin ham emas. O'zining asar, bilvosita bugungi hayot haqidagi fikr-xulosalari bilan tanqid o'quvchi ommaning ijtimoiy faolligini oshiradi. Ya'ni, huddi badiiy adabiyotning o'zi singari, tanqid insonni o'zgartirish orqali dunyoni (jamiyatni) o'zgartirishga xizmat qiladi. Yana ham aniqrog'i, badiiy adabiyot oldida turgan shu vazifaning bajarilishida hamkorlik qiladi.

Adabiy tanqid janrlari. Adabiyotshunos A.Rasulov yozadi: «Mutaxassislargina adabiy-badiiy tanqid janrlarini farqlaydilar, ularning o'ziga xosliklari haqida bilimga ega bo'ladilar. Oddiy kitobxonlar uchun taqrizu obzor, badiayu tanqidiy ocherk, adabiy portretu xotira — hammasi maqola»². Darhaqiqat, shunday. Biroq buni oddiy kitobxonning har bir janrning o'ziga xosligini tushunmasligidagina deb bilmaslik kerak. Chunki adabiy-tanqidiy janrlar ko'p hollarda bir-biridan aniq

² O'zbek sovet adabiy tanqidchiligi. T., 1990. -B.155

farqlanmasligi, biriga xos xususiyatlarning ikkinchisida namoyon bo'lishi ham bor gap. Masalan, obzor maqolaga xos xususiyatlar adabiy tanqidiy suhbatda namoyon bo'lishi yoki muammoli maqolaga xos belgilar taqrizda bo'y ko'rsatishi mumkin. Ya'ni adabiy-tanqidiy janrlar hali nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham yetarlicha farqlangan emas, ehtimol, bunga unchalik zarurat ham yo'qdir. Shunga qaramay, biz quyida har bir janrga xos asosiy belgilarga qisqacha to'xtalib o'tamiz. Zero, adabiy-tanqid o'z faoliyati davomida shu faoliyat uchun mos janrlarni ishlab chiqqan bo'lib, ular o'zining mazmun-mundariyasi, maqsadi, qamrov ko'lami, shakliy xususiyatlari bilan bir-biridan birmuncha farq qiladi.

Taqriz. Taqriz adabiy tanqidning eng faol janrlaridan biri bo'lib, odatda, yangi paydo bo'lgan asar haqidagi ilk adabiy-tanqidiy mulohazalarni o'z ichiga oladi. Shu ma'noda, «taqriz» so'zining arabcha «qarz» so'zidan kelib chiqishi e'tiborga loyiq. Taqriz go'yoki asarga adabiy-tanqidchilik tomonidan berilgan bo'nak — avansdir. Ya'ni hali asarni atroflicha tahlil qilish va baholash vazifasi oldinda, bunisi «xamir uchidan patir». Taqriz asar haqida bibliografik ma'lumot berish, o'quvchilarni uning mazmun-mundariyasi, problematikasi, badiiy-uslubiy xususiyatlari bilan muxtasargina tanishtirish, unga ilk taassurot asosida baho berish kabi maqsadlarni ko'zda tutadi. Agar bozor iqtisodiyoti atamalaridan foydalansak, taqriz asarning matbuotdagi ilk taqdimoti (prezentatsiya), uning reklamasi deyishimiz mumkin. Shu xususiyati tufayli ham, ehtimol, taqriz hozirga kelib birmuncha e'tibordan qoldi. Sababi shuki, keyingi paytda tanish-bilishchilik, oshna-og'aynigarchilik asosida, asarning badiiy-estetik qimmatidan ko'ra ko'proq muallifining kimligi e'tiborga olinib yozilgan taqrizlar ko'paydi. Shu bois ham «taqriz — so'z bilan berilgan pora» qabilidagi bir qadar asosli fikrlar yuzaga keldi³. Shunga qaramay, taqriz hozirda ham janr sifatidagi

³ O'zbek sovet adabiy tanqidchiligi. T., 1990.-B. 148.

ahamiyatini yo'qotgan emas. Aksincha, bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida taqrizning ahamiyati ortadi. Chunki adabiy tanqidning eng tezkor janri bo'lmish taqriz o'quvchi ommaga kitobu vaqtli nashrlar ummonida yo'l ko'rsatuvchi bo'lishi, uni yaxshi asarlarga yo'naltirish orqali didsizlanishdan saqlashi, o'z navbatida, badiiy saviyasi past asarlarning payini qirqishi mumkin bo'ladi. Buning uchun esa bittagina shart bajarilishi zarur: taqriz xolislik bilan, birinchi galda adabiyotning foydasini ko'zlagan holda yozilishi kerak.

Tanqidchilik amaliyotida taqrizga yaqin maqolalar ham uchraydiki, ularni shartli ravishda «taqriz-maqola» deb atash mumkin. Bu xil maqolalarda ham yangi paydo bo'lgan asar tahlilga olinadi. Biroq, taqrizdan farqli o'laroq, ularda asar bilan tanishtirish maqsadi emas, uni monografik planda, atroflicha tahlil qilish maqsadi yetakchilik qiladi. Bunday maqolalar, odatda, asar e'lon qilinganidan so'ng muayyan vaqt o'tgach, u haqda bir-ikki yoki ko'proq taqrizlar e'lon qilingach paydo bo'ladi. Yoki ayrim hollarda taqriz o'zida obzorga xos xususiyatlarni o'zida namoyon etishi mumkin. Masalan, agar tanqidchi taqrizida bir necha asarni (ularni qaysidir jihatlariga ko'ra umumlashtirgan holda: mualliflar yoshi, asarlar mavzusi, problematikasi va b.) tanishtirish maqsadini ko'zlasa, u ma'lum ma'noda har ikki janr xususiyatlarini o'zida uyg'unlashtiradi. Bular adabiy-tanqidiy janrlar orasida qat'iy chegara yo'qligi, ularning biriga xos xususiyatlar boshqalarida ham kuzatilishi mumkinligi, oraliq janr shakllari mavjud bo'lishi mumkinligining dalilidir.

Tanqidchilik amaliyotida keng qo'llanuvchi janrlardan yana biri **obzor** bo'lib, uni «adabiy obzor», «tanqidiy obzor», «adabiy-tanqidiy obzor» degan nomlar bilan ham yuritiladi. Obzor maqolaga qo'l urgan munaqqid, odatda, materialni qaysidir bir jihatdan (xronologik, adabiy tur, janr, mavzu va b.) chegaralab oladi va shu doirada adabiy-tanqidiy fikr yuritadi. Masalan, material xronologik jihatdan chegaralangan obzorlar sirasiga Yozuvchilar uyushmasi tomonidan har yili o'tkaziladigan seksiyalar

bo'yicha hisobotlarni qo'shish mumkinki, ularning bir qismi obzor maqola tarzida e'lon qilinadi ham. Shuni ham aytish kerakki, keyingi vaqtda ko'p hollarda obzor maqolalar markazida muayyan muammo turishi va tahlilga tortilgan asarlar shu muammo nuqtayi nazaridan yoritilish hollari kuzatiladi. Ya'ni, obzor va muammoli maqola xususiyatlari uyg'unlashadi. Masalan, U.Normatovning «Umidbaxsh tamoyillar» maqolasida badiiy nasrda dunyoni yangicha idrok etish va tasvirlash borasidagi izlanishlar tahlil etilsa, A.Rasulovning «Tarix. Falsafa. Roman» nomli maqolasida hozirgi o'zbek romanchiligi muammolari haqida so'z boradi. Ikkala maqola markaziga ham muayyan muammo qo'yilgani holda, uni o'rganish uchun ko'plab asarlar tahlilga tortilganki, natijada muammoni o'rganish bilan birga birida hozirgi nasrni, ikkinchisida romanchilikni tanqidiy obzor sifatida yoritib berilgan.

Yuqorida yo'l-yo'lakay **muammoli maqola** haqida ham qisman to'xtaldik. Demak, muammoli maqolalarda muayyan adabiy-nazariy muammo tadqiq etiladi, tahlilga tortilgan, asarlar esa shu muammoni o'rganish uchun material bo'lib xizmat qiladi. Problematik maqolalarda ilmiy izchillik, ilmiy tafakkur va ilmiy uslubning ustuvorligi kuzatiladi. Boshqacha aytsak, problematik maqolalarda yuqorida aytganimiz tanqidning oraliq hodisa ekanligi nisbatan kamroq namoyon bo'ladi, ular endi keng kitobxonlar ommasiga emas, ko'proq adabiyotga u yoki bu darajada aloqador o'quvchiga mo'ljallanadi.

Keyingi vaqtda ommalashib borayotgan janrlardan biri **suhbatdir**. Aytish kerakki, suhbatni janr sifatida belgilaganda uning shakl xususiyati, ya'ni unda muayyan mavzu bo'yicha o'tkazilgan muloqotning aks etishi ko'zda tutiladi. Biroq mavzusi, mazmun-mundariyasi jihatidan suhbat benihoya serqirra janrdir. Agar adabiyotshunoslar orasida o'tgan muloqotlar ko'proq adabiy jarayon yoxud muayyan nazariy masalalar yuzasidan bo'lsa, ijodkor-munaqqid suhbatlari markazida o'sha ijodkorning bugungi adabiyot, umuman, badiiy ijod haqidagi fikrlarini

yoritish maqsadi ustuvorlik qiladi. Suhbatning o'ziga xos ustunlik jihati shundaki, unda qator masalalar yuzasidan qarashni eksklyuziv tarzda ifodalash imkoni mavjud. Gap shundaki, ehtimol, o'sha suhbatdoshlar bu masalalarga o'z faoliyatlari davomida qayta murojaat etmas, lekin ular haqidagi qarashlari suhbatda aksini topib, ommalashib qoladi. Suhbat jarayonida suhbatdoshlarning bir-birini to'ldirishi, fikrlarini aniqlashtirishi masalaning mohiyatiga chuqurroq nazar tashlash imkonini yaratadi. Yoki, masalan, suhbatdoshlarning yoshdagi farqi konkret masalaga ikki xil nigoh bilan qarash, ikki xil nuqtayi nazardan masalaga xolis munosabatni shakllantirishga yo'l ochadi. Problematik xarakterdagi suhbatlar sirasiga «Jahon adabiyoti» jurnalida e'lon qilingan professor U.Normatovning shogirdlari bilan o'tkazgan turkum suhbatlarini keltirish mumkin: ustoz R.Rahmat bilan adabiy-nazariy tafakkurning hozirgi holati, D.Quronov bilan istiqloq davri romanchiligi masalalari, U.Hamdani bilan adabiyotimizdagi modernizm ko'rinishlari haqida suhbatlashadi. R.Rahmatning O.Sharafiddinov bilan suhbat (O'ZAS, 1996, 26 aprel) XX asr o'zbek adabiyoti, sho'ro davri adabiy merosiga munosabat, adabiyotimizning ertasi kabi muhim masalalarga bag'ishlangan bo'lsa, yozuvchi Sh.Xolmirzaev bilan M.Qo'chqorova suhbat (O'ZAS, 2003, 18 aprel) esse janri masalalariga bag'ishlangan...

Gazeta-jurnal tahririyatlari tomonidan «davra stoli», «davra suhbat», «adabiy guruh» nomlari bilan uyushtiriluvchi muloqotlar ham suhbatning bir ko'rinishidir. Odatda, bunday muloqotlar adabiyotshunoslik ilmining, adabiy jarayonning muhim masalalariga bag'ishlanadi. Masalan, «Jahon adabiyoti» jurnali uyushtirgan «Sarhisob» (1998, №1) nomli davra suhbatida XX asr o'zbek adabiyoti muammolari muhokama qilingan bo'lsa, hozirgi yoshlar nasri xususidagi bahslar doirasida «O'ZAS» tomonidan o'tkazilgan yosh nosirlar guruhida (O'ZAS, 2002, 4- avgust)

yosh ijodkorlarning adabiy-estetik qarashlari, ijodiy tamoyillari o'z ifodasini topdi.

Adabiy jarayon muammolari, konkret adabiy-nazariy masalalar yoxud yangi paydo bo'lgan asarlar bo'yicha o'tkaziladigan bahslar doirasida e'lon qilinuvchi maqolalar ham o'zida suhbatga xos xususiyatlarini saqlaydi. Chunki bahs doirasidagi maqola o'zidan oldingi maqolaga javob tarzida yoziladi, unda bahslashuvchi tomonlar xat orqali muloqotga kirishadilar. Bu esa bahs doirasidagi maqolaning o'ziga xos uslubi, yo'nalishini belgilaydi. Shunga o'xshash holni **ochiq xat** shaklidagi maqolalarda ham kuzatiladi. Bu xildagi adabiy-tanqidiy materialni yakka holda olib qarash to'g'ri emas: ularni bir turkum sifatida qarash, barchasiga tanqidiy nazar bilan qaragan holda qabul qilishga to'g'ri keladi. Shundagina o'quvchi qo'yilgan masala haqida xolis tasavvurga ega bo'lish mumkin. Adabiy-tanqidiy bahslar, ochiq xat orqali yozishmalar adabiy jarayonni jonlantirishga xizmat qilishi, yangi fikr-xulosalarga turtki berishi jihatidan qimmatlidir. Bizdagi adabiy-tanqidiy bahslar, asosan, «O'zAS» haftaligining sa'y-harakati bilan uyushtiriladi. Bu gazeta yaqin yillar ichida yoshlar prozasi, modernizm va uning adabiyotimizdagi ko'rinishlari, hozirgi o'zbek romanchiligi kabi qator muhim masalalarda bahslar uyushtirdiki, ularda o'nlab munaqqid va adabiyotshunoslar, adib va shoirlar o'z fikr-mulohazalari bilan ishtirok etdilar. Bahsga o'xshash, biror masala yuzasidan turlicha qarashlarni ifoda etuvchi **ochiq xat** shaklidagi yozishmalar ham o'quvchini masalaga turli jihatlardan qarab ko'rishga, fikrlashga undashi bilan muhim. Masalan, 2003-yilda «O'zAS»da e'lon qilingan N.Karimov bilan D.Quronovning «Muqanna» dramasi haqidagi yozishmasida badiiy asarga, o'tmish adabiyotiga munosabatda ikki turli munosabat ko'zga tashlanadi. Ikkala munaqqid ham o'z qarashini imkon darajasida asoslagani uchun ham yozishmani o'qigan gazetxonda qiyos asosida qo'yilgan masala bo'yicha o'z nuqtayi nazarini, fikr-xulosasini shakllantirish imkonini berdi. Shuni ham ta'kidlash

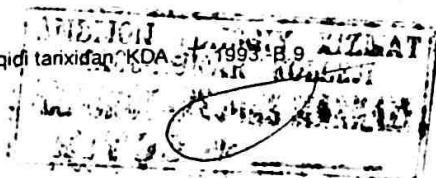
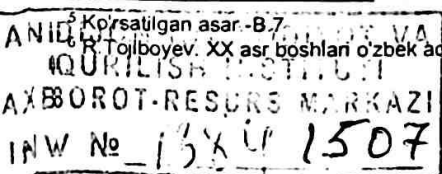
kerakki, ba'zan bahs qizig'ida muloqot ishtirokchilari tendensiozlikka, o'zinikini ma'qullashga o'tib oladilar, bu esa unchalik to'g'ri emas. Bahs ishtirokchilardan birining haqligini isbotlash uchun emas, haqiqatni aniqlash uchun bo'lishi kerak.

O'zbek adabiy tanqidchiligining shakllanishi

Og'zaki va yozma adabiy-tanqid an'analari. Adabiyotshunos olim B.Valixo'jaev: «Tanqid» arabcha — «naqada» so'zidan tashkil topgan bo'lib, muhokama qilmoq, tekshirmoq, o'rganmoq, nimaningdir haqqoniyligi va to'g'riligini isbotlamoq, yutuq va kamchiliklarini belgilamoq va, nihoyat, badiiy asarni tahlil qilish, izohlash kabi ma'nolarni ifodalaydi»⁴, - deb yozadi. Agar biz tanqid so'zini shu ma'nolarda tushunsak, u holda tanqid adabiyotning o'zi singari juda qadimiy hodisa ekanligini tasavvur qila olamiz. Chunki adabiyot paydo bo'libdiki, uning o'quvchisi, o'sha asar haqida fikr bildirishga qodir bo'lgan zukko o'quvchi mavjud bo'lgan. Zero, ijodkor uchun o'z asari haqidagi fikrni bilish nechog'li zarurat bo'lsa, tinglovchi yoki o'quvchi uchun qaysidir yo'sinda fikr-munosabat bildirish ham shunchalik zaruratdir. Tasavvur qilingki, Teshiktosh singari g'orlarni makon tutgan qadim ajdodimiz o'z hislarini odatdagidan o'zgacharoq tarzda, deyluk, ibtidoiy tizma shaklida ifodaladi. O'shanda ham qabiladoshlardan ayrimlari hayratli nigoh bilan, ayrimlari ma'qullovchi xitob bilan, yana birlari «bundan ko'ra qabilaga naffi bir ish qilsang-chi!» qabilida munosabat bildirgan bo'lishlari haqiqatdan yiroq emas. Chunki munosabat bildirish inson tabiatiga xos xususiyat, uni harakatga keltiruvchi tabiiy ehtiyojlardan biridir. Munosabat bildirish ehtiyoji asosida esa muhokama qilish, baholash ehtiyoji ham o'sib chiqadiki, tanqidning kelib chiqish mexanizmini shu yo'sinda tushunish mumkin.

⁴ B.Valixo'jaev. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi.-T., 1993.-B.6

B.Valixo'jaev ta'kidlashicha, «badiiy asar haqida ikki xilda — og'zaki va yozma tarzda — fikr bildirishni uchratish mumkin»⁵. Albatta, paydo bo'lish jihatidan «og'zaki tanqid» qadimiyroq. Darhaqiqat, tanqidning «og'zaki» va «yozma» ko'rinishlari mavjud bo'lib, «og'zaki tanqid» an'analari uzoq o'tmishga borib taqaladi. Yuqorida tasavvur qilib ko'rilgan holdan keyingi davrlarda ham og'zaki tanqid an'analari davom etgan, tanqidning bu ko'rinishi hozirda ham turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Adabiyotshunos R.Tojiboyev bu haqda to'xtalib, o'zbek xalq og'zaki ijodida «so'z san'ati, ijodkor mas'uliyati to'g'risida aytilgan fikrlar ko'p uchrashini», «o'zbek adabiy tanqidchiligining bir ildizi xalqimizning boy og'zaki ijodi chashmasidan suv ichishi»ni⁶ ta'kidlaydi. Haqiqatan ham, olim aytganidek, xalq og'zaki ijodi namunalarida adabiy-tanqidiy qarashlar muxtasar ifoda topgani «Ayt, o'lanning qolipi buzilmasin», «O'lanni intizomman o'qib bering» singari misralarda ko'riladi. Albatta, bu misollar o'lanning «qolipi», «intizomi» bo'lgani, bu haqda baxshilar ham, tinglovchilar ham ma'lum tasavvurga ega bo'lganlaridan darak beradi. Biroq gap «og'zaki tanqid» haqida, aniqrog'i, xalq og'zaki ijodiga xos «tanqid» haqida borarkan, folklor namunalarida aks etgan yuqoridagicha misralarga emas, masalaning boshqa tomoniga — ijrochi va tinglovchilar munosabatiga ko'proq diqqat qilish zarur. Chunki, yaxshi bilasizki, xalq ijodi namunalari bevosita ijro etilgan. Muayyan baxshi tomonidan doston yoki termalar ijro qilingan davralarda (ayniqsa, torroq, xos kishilar yig'ilgan davralarda) asar va ijroning muhokama qilinishi tabiiy. Ayniqsa, kattaroq davralarda, xalq sayillarida baxshilar orasida aytishuvlar, o'ziga xos musobaqalar o'tkazilgani ham ma'lum (Bu haqda tasavvur hosil qilish uchun Ch.Aytmatov yaratgan Raymali og'a haqidagi rivoyatni eslash kifoya). Bunaqa musobaqalarda hakamlik

qilguvchi kishilar, albatta, asarlarni ham, ijroni ham xolis baholay biladigan darajada bilimli bo'lishlari taqozo etilgani shubhasiz. Chunki baholash uchun muhokama qila bilish zarur, buning ustiga hakamlik tinglovchilar ko'z oldida amalga oshiriladi. Xuddi yozma adabiyot namoyandalari singari, baxshilar ham o'rni bilan tanqidchi sifatida bo'y ko'rsatganlar. Ular ijro jarayonida o'z ustozlari, salaflari ijodiga to'xtalib, ularni ta'rif etibgina qolmaganlar, balki asarlariyu ijrolarini muxtasar tahlil qilib baholaganlar ham. Bulardan ma'lum bo'ladiki, xalq og'zaki ijodiga yondosh holda o'ziga xos «xalq og'zaki tanqidchiligi» ham mavjud bo'lgan. Bu hodisa og'zaki adabiy jarayonda hozirgi tanqidchilik adabiy jarayonda bajaradigan vazifalarni bajargan: xalq og'zaki ijodining o'sishida, folklor asarlarining sayqallanishida ma'lum ahamiyatga ega bo'lgan.

«Og'zaki tanqid» an'analari yozma adabiyot rivojlangan davrlarda ham davom etgan. Turli mushoiralar, fozil kishilar ishtirokidagi nafis majlislar, bedilxonligu navoiyxonlik, fuzuliyxonligu mashrabxonlik davrlarida adabiyot haqida, san'at haqida suhbatlar qurilgan, asarlar tahlilu talqin qilingan. Hazrat Navoiy atrofida jamlangan fozilu shoirlarni, Umarxon davri Qo'qon adabiy muhitini, Feruz boshchiligidagi Xiva shuarosini, Muqimiy va Furqatdek zabardast shoirlar ishtirok etgan fozil davrani yodga olsak, bu xil anjumanlar adabiyotimiz uchun qanchalik katta ahamiyatga ega bo'lganini his qila olamiz. Xalqimizning turmush tarzi o'zgargan XX asrda, jumladan, hozirgi kunda ham «og'zaki tanqid an'analari o'zgacharoq shakllarda davom qilayotir. Darsxonalardagi asar tahlillari, turli asarlar muhokamasiga bag'ishlangan bahs-munozaralar, adabiy-badiiy kechalar, kitobxonlar konferensiyalari, ijodiy uchrashuvlar — bular bari «og'zaki tanqid»ning bugungi ko'rinishlaridir.

Yozma adabiyotning paydo bo'lishi so'z san'atini maxsus o'rganish bilan mashg'ul kishilar — aruz, qofiya, badia, sanoe' ilmlari bilimdonlarini maydonga chiqardi. Adabiyotshunos B.Valixo'jaev «yozma manbalarda

adabiy-tanqidiy qarashlarning qorishiq tarzda ifodalangan»ligini ta'kidlab, «o'tmishda adabiy-tanqidiy qarashlar, she'r va shoirlik haqidagi mulohazalar tarixiy yodnomalarda, esdalik tipidagi asarlarda, devonlarga yozilgan debochalarda, manolib-holotlarda, kichik lirik janrdagi asarlarda, dostonlarning maxsus boblarida, tazkiralarda, aruz, qofiya, badoe' va sanoe'ga doir risolalarda, ba'zan esa umuman ilmi adab deb atalmish ilmlar turkumiga bag'ishlangan kitob va lug'atlarda bayon etilgan»⁷, deb yozadi. Shundan ham ko'rsa bo'ladiki, mumtoz adabiyotshunosligimizga oid manbalar juda ko'p, biroq ular: 1) sochqin holda bo'lib, aksariyati boshqa munosabatlar bilan yo'l-yo'lakay (tarixiy asarlar, memuarlar, dostonlarning alohida boblari, devonlar debochasi va b.) ifodalangan; 2) aruz, qofiya, badia ilmlariga oid risolalar ko'proq amaliy xarakterda (ya'ni o'rgatishga qaratilgan) bo'lganidan, ma'lum sohaga oid ma'lumotnoma-lug'atlarni eslatadi. Boshqa bir tomoni shuki, mumtoz adabiyotshunoslikka oid manbalarni bugungi adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tasniflash, ulardan birini adabiyot tarixiga, boshqasini adabiyot nazariyasi yoki tanqidga taalluqli deyishning imkoni yo'q, bunga urinish to'g'ri ham emas. Chunki o'tmishda bu sohalarning bari qorishiq holda mavjud bo'lib, adabiyotshunoslik ilmi hali o'zining boshlang'ich kurtak holida, alohida fan sohasi sifatida tarkib topmagan edi.

O'zbek adabiy tanqidchiligining shakllanish omillari. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, adabiy-tanqidiy qarashlar juda qadim zamonlardan mavjud bo'lgan. Shunday bo'lsa ham, zamonaviy tushunchadagi o'zbek professional adabiy tanqidchilikning shakllanishi XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Yaxshi ma'lumki, yangi hodisaning paydo bo'lishi uchun mos sharoitning yuzaga kelishi, muayyan zamin zarur. Zero, hech bir narsa

⁷ B.Valixojayev. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. - B.9. Ushbu masala yuzasidan chuqurroq bilimga ega bo'lish uchun ko'rsatilgan asarga murojaat qilishni tavsiya etamiz. Bu asarida olim X-XIX asrlar davomida adabiy-tanqidiy qarashlar tadrijini izchil kuzatgan, mumtoz adabiyotshunosligimiz janrlari, uning diqqat markazida turgan muammolar haqida mufassal ma'lumotlar berilgan.

yo'qdan bor bo'lmaydi, u nimaningdir zaminida vujudga keladi. O'zbek adabiy tanqidchiligining yuzaga kelishini ta'minlagan bir qator omillar mavjud bo'lib, ularning asosiylari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. *Boy adabiy meros, og'zaki va yozma adabiy tanqid an'analarning mavjudligi.*
2. *XX asr boshida yuzaga kelgan ijtimoiy-tarixiy sharoit.*
3. *Jadidchilik g'oyalari ta'sirida adabiyotning yangilanishi, jadid matbuotining paydo bo'lishi.*
4. *Adabiy-madaniy aloqalar, tashqi ta'sir.*

Albatta, sanalgan omillarning hammasi ham o'zbek adabiy tanqidchiligining shakllanishida muhim. Ulardan birining ahamiyatini orttirib, ikkinchisini kamaytirishga urinish behuda. Ularning bari, xuddi palov pishirish uchun masalliqarning bari (go'sht-yog', guruch, sabzi, piyoz, tuz, suv va h.) zarur bo'lganidek, muhimligini e'tirof etgan to'g'riroq. Shunday bo'lsa-da, o'zbek tanqidchiligining shakllanishida XX asr boshlarida yuzaga kelgan ijtimoiy-tarixiy sharoit hal qiluvchi omil sanalmog'i kerak. Chunki boshqa omillarning ro'yobga chiqishi ham ayni shu sharoit bilan bog'liqdir.

Adabiyotshunos D.Quronov XX asr boshidagi ijtimoiy-tarixiy sharoitning o'ziga xosligi «ikki asosiy omil: 1) kapitalistik ijtimoiy munosabatlarning qaror topa boshlagani; 2) hamda Turkistonning mustamlaka o'lkasi bo'lganligi bilan belgilangandir. Ya'ni yurtimizda yangi-cha ijtimoiy munosabatlarning qaror topa boshlashi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning tabiiy hosilasi emas, ko'proq tashqi omillar ta'siri bilan bog'liq edi. Ijtimoiy taraqqiyot bobida Yevropa mamlakatlaridan ancha ortda qolgan Rossiya ta'sirida hali anchagina mustahkam feodal asoslarga kapitalistik munosabatlar payvandlana boshlandi. Albatta, bu narsa ijtimoiy-taraqqiyot sur'atini tezlatdi, biroq yurtimizda eskilik va yangilikning ajib quramasi vujudga keldiki, har ikkisining orasidagi farq yaqqol ko'zga tashlanib qoldi. Bu esa, tabiiyki, eskilikni tugatish, jamiyat hayotini isloh etishu millatni taraqqiy

ettirish zaruratini kun tartibiga qo'ydi»⁸, - deb yozadi. Bundan ko'rinadiki, jadidchilik harakati bevosita davr sharoitidan, davrning ijtimoiy ehtiyojidan o'sib chiqadi. Jadidchilik — islohotchilik harakati. Garchi jadidlarni, avvalo, ma'rifatchilar deb tanisak ham, aslida ma'rifat ular uchun maqsad emas, balki maqsadga yetish vositasi edi. Chunki ular o'sha davr sharoitida islohotlarni amalga oshirish, jamiyatni qayta qurish va millatni taraqqiy qilgan millatlarga tenglashtirish uchun avval xalqni uyg'otish, unga o'zligini tanitish, jamiyatning joriy holati haqida o'ylashga va uning taqdiri haqida qayg'urishga o'rgatish zarurligini yaxshi bilganlar. Ya'ni jadidlar islohni, avvalo, insondan boshlash zarur, o'zgargan inson esa jamiyatni o'zgartiradi deb tushunganlar. Jadidlarning yangi insonni tarbiyalash maqsadi ularning faoliyatidagi ustuvor yo'nalishlarni belgilagan, desak to'g'ri bo'ladi. Jadidchilikning maktab-maorif ishlariga ularda dunyoviy bilimlarni o'qitishga juda katta ahamiyat berganlar. Jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan biri Abdulla Avloniyning: «Tarbiya biz uchun...» degani ham buni tasdiqlaydi.

Jadidlar yangi insonni tarbiyalashda adabiyot, teatr va matbuotni ham samarali vosita deb bilganlar. Shuning uchun ham ular bu sohalarini rivojlantirish, yangilashga alohida e'tibo berganlar. Agar jadid adabiyoti namunalarini kuzatsak, ularda zamonaviy ilmlarni egallashga da'vat bilan bir qatorda, yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda ularning ahamiyatini hayotiy misollar orqali ko'rsatib berishga intilish kuchli ekanligini ko'ramiz. Jumladan, Cho'lponning «Doktor Muhammadiyor», hikoyasi qahramoni yangicha ilmlarni egallashda matonat bilan mehnat qilgani evaziga hayotda o'z o'rnini topadi, boy-badavlat yashay boshlaydi. Hikoya qahramoni dilidagi orzu-o'ylar jadid ma'rifatchilari maqsadlari haqida tasavvur beradi: «Xalq o'z foydasini anglasa, milliy maktab va madrasalar ochsa, Ovrupa dorilfununlariga

⁸ D.Quronov. Jahon adabiyotiga yo'l//Jahon adabiyoti, 1997.- № 6.-B.168

bolalarini yuborsa, do'qtur, advokat, muharrir va hunarmand, savdogarlar va muhandis(injiner)lar chiqsa. Bunlarning har biri o'z vazifalarida turub ishlarin tartibi ila yurguzsalar va xalqimizning foydasini kuzatsalar, naqadar oliy va naqadar go'zal bo'lur edi!»⁹. Jadid adabiyoti hayotdagi illatlarni, xalqimizning og'ir ahvoli sabablarini ko'rsatib berish orqali millatni tarbiyalashga xizmat qildirildi. Buning natijasida adabiyotimiz ham yangilandi: uning ijtimoiy vazifalari ko'lami kengaydi, mavzu e'tibori bilan real hayotga yaqinlashdi, tasvir va talqinda realistik tamoyillar kuchaydi. Yangilangan adabiyot yangicha badiiy didni tarbiyalash vazifasini keltirib chiqaradi, bu esa tanqidning faollashuvini shart qilib qo'yadi.

Matbuot orqali keng ommaga ta'sir o'tkazish imkoniyatlarining kengligi uchun jadid ma'rifatchilari bu sohani rivojlantirishga alohida e'tibor bilan qaraganlar. XX asrning boshlarida milliy matbuotni rivojlantirish uchun qulay sharoit yuzaga keldi. 1905-yil voqealari chorizmni chinakam tashvishga soldi, hukumat yon berishga majbur bo'ldi va natijada 1905-yil 17-oktabr Manifesti e'lon qilindi. Unga ko'ra, imperiya hududida bir qator erkinliklar berilgan edi. Shu sharoitda, 1907-yildan boshlab birin-ketin o'zbek tilida qator vaqtli nashrlar chop qilina boshlandi: «Taraqqiy», «Xurshid», «Shuhrat», «Tujjor», «Turon», «Sadoi Farg'ona», «Sadoi Turkiston», «Samarqand» gazetalari, «Oyina», «Al-Isloh» jurnallari. To'g'ri, bularga qadar ham o'zbek tilida «Turkiston viloyatining gazetasi» chop qilingan, biroq bu nashrni milliy matbuotimiz qaldirg'ochi deb bo'lmaydi. Chunki u chor mustamlaka ma'muriyatining nashri bo'lib, ko'zlagan maqsadi butkul boshqa edi. Matbuotning rivojlanishi adabiyot va adabiy tanqid rivojida, ularning zamon ruhiga mos yangilanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Jumladan, ularning o'quvchilari doirasi, demak, shunga mos holda ta'sir doirasi kengaydi. Keng o'quvchilar

⁹ Cho'lpon. Asarlar.-3 jildlik. 2-jild.-T., 1994.-B.280

ommasiga mo'ljallangan adabiyot ham, tanqid ham xalqchillashdi, ularning ijtimoiy yo'naltirilganligi kuchaydi. Boshqacha aytsak, matbuotning rivojlanishi adabiy-tanqidiy ijodning faollashuvi, uning publitsistikaga xos xususiyatlarni o'ziga singdirishiga olib keldi. Uzoq o'tmishdan kelayotgan adabiy-tanqid an'analari zamon ruhiga mos yangilandi, zamonaviy tanqidga xos eng muhim xususiyatlarni o'zida jam etgan yangi o'zbek adabiy tanqidchiligi shakllana boshladi.

Ta'kidlash kerakki, o'zbek adabiy tanqidchiligining shakllanishida yana bir omil — adabiy aloqalar ham muhim o'rin tutadi. Asr boshidagi Turkiston ziyolilari rus, tatar, ozarbayjon, shunindek, turk matbuotini muntazam kuzatib borganlar. Bu xalqlar ijtimoiy-madaniy taraqqiy darajasi jihatidan, zamonaviy adabiyoti va adabiy-tanqidiy qarashlarning takomil darajasi jihatidan ancha oldinda edilar. Tabiiyki, ularning tajribasi bizda juda qo'l kelgan. Ma'rifatchilar til o'rganishga, xususan, rus tilini o'rganishga jiddiy yondashganlar. Buning sababi shuki, ular rus tili orqali jahon madaniyatini o'zlashtirish, dunyoda kechaytgan jarayonlardan boxabar bo'lish imkoni kengligini juda yaxshi bilganlar. Jadid nashrlarida Ovrupo madaniyatidagi yaxshi jihatlarni o'zlashtirish, tatar, turk, ozarbayjon qardoshlardagi ijobiy o'zgarishlardan ibrat olishga da'vatlar ham buning dalilidir. Masalan, Ahlullo Haybullo o'g'li tatar adabiy tanqidchiligining ancha rivojlanganini o'quvchilarga ibrat qilib ko'rsatsa¹⁰, Abdulhamid Cho'lpon «totor qardoshlarimiz yilda bir dafa bo'lsa ham shahar va qishloqlarida «adabiyot kechalari» qilib, xalqqa ruh berub ko'b olqishlar, ofarinlar oldigini g'azetalardan o'qub turmakdamiz»¹¹ deya havaslanadi.

¹⁰ «Sadoi Turkiston», 1914, 19-noyabr

¹¹ «Sadoi Turkiston», 1914, 4-iyun

Jadidchilik davri o'zbek adabiy tanqidchiligi

Jadid matbuotida adabiy, adabiy-tanqidiy materiallarga keng o'rin berilgani, yuqorida aytilganidek, adabiyot zimmasiga ma'rifatchilik g'oyalarini ommaga singdirish yuklangani bilan izohlanadi. Milliy adabiyotimizning yangilanish yo'liga kirgani, unda chuqur sifat o'zgarishlari yuz berayotgani ravshan ko'rinib turgan va bu o'zgarishlar ijtimoiy zarurat natijasi ekanligi ilg'or ziyolilarimiz tomonidagina anglangan bir paytda «adabiyot o'zi nima?», «uning ijtimoiy vazifalari nimalardan iborat?», «adabiyot qanday bo'lishi kerak?» tarzidagi masalalarning markaziy bo'lib turishi tabiiy edi. Shunga ko'ra, jadid nashrlarida adabiyot va adabiy tanqidning ijtimoiy tabiatini tushunish va tushuntirishga bag'ishlangan qator maqolalar bosildi. Albatta, bugungi kun darajasidan qarasak, bu maqolalarda o'rta qo'yilgan masalalar, ularning hal qilinish darajasi juda jo'n bo'lib ko'rinishi mumkindir. Lekin shuni yodda tutish lozimki, avvalo, jadid munaqqidlar o'zlarining maqsadini aniq tasavvur qilganlar, keng ommaga murojaat qilayotganlari va ommaning saviyasini yaxshi bilganlar; ikkinchidan, agar ular o'sha «jo'n» masalalarni o'z davrida qo'yib hal qilmaganlarida, adabiyotimiz ham, tanqidchiligimiz ham hozirgi darajasidan quyiyoqda bo'lur edi.

Ashurali Zohiriyning «Ona tili» nomli maqolasida «adabiyot» so'ziga ilk bor yangicha ta'rif berildi, uning hozirgi ko'plab tillarda qo'llanuvchi keng ma'nosi izohlandi: «Bir millatning o'z tilidagi kitob, risola, g'azita, jurnol va boshqalarig'a bir so'z bilan «adabiyot»(literatur) deyilur»¹². Munaqqid ushbu maqolasida adabiyotning milliat umummadaniy darajasini belgilashda nechog'li yuksak o'rin tutishi, «millatning ilmda, hunarda va boshqa to'g'rilarda qaysi darajada ekanligi adabiyoti bilan o'lchanishi»ni, adabiyoti bo'lmagan millatning «boshqalar

¹² «Sadoi Farg'ona», 1914, 13-aprel

oldida hurmat va e'tibori ham bo'lmas»ligini ta'kidladi. A.Zohiriydan biroz keyinroq bu fikrlar Cho'lponning mashhur «Adabiyot yashasa, millat yashar...» tarzidagi fikr-xulosalarida yanada kuchaytirib ifoda etildi. Cho'lpon adabiyotning ijtimoiy hayotdagi o'rni, vazifalarini jadidchilik g'oyalari nuqtayi nazaridan yoritdi, uning millat ma'naviyati, ruhiyati, taraqqiysi uchun mas'ulligini ta'kidladi. Yuqorida aytdganimizdek, jadidlar adabiyotga yuklagan vazifaning bajarilishi adabiyotning o'zidan yangilanishni talab etadi. Bu davr matbuotida «adabiyot qanday bo'lishi kerak? u nimalarni tasvirlashi, nimalar haqida yozishi kerak?» kabi savollar ham qayta-qayta o'rta tashlanadi. Jumladan, Cho'lpon «Muhtaram yozg'uchilarimizga» nomli xat-maqolasida qalam ahlini real hayotdagi kamchiliklarni haqqoniy ko'rsatib beradigan asarlar yozishga da'vat qiladi. Masalaning o'z davri uchun muhimligini shundan ham bilsa bo'ladiki, jadid ijodkorlar unga adabiy-tanqidiy asarlardagina emas, adabiy asarlarida ham o'rni bilan to'xtaladilar. Masalan, Hamza «Gapur» radifli she'rida «dog'i vatan»dan (yana «ilm ila fanlardan», «jurnolu katab, yaxshi ro'monlardan») gapirish lozimligini uqtiradi. Abdulla Avloniy esa shoirlarga murojat qilib, ishqiy she'rlarda «qalamqosh, zulfi sunbul, sarviqomatlar»ni madh etish yetar, «Keling emdi yozaylik, so'ylashaylik kamchiliklardan» deya hitob qiladi. Cho'lpon bo'lsa «Doktor Muhammadiyor» hikoyasida qahramonining madrasa shogirdlari hayotidan roman yozganligini aytib, satr ostidagi izohda «shul ismda yuqorida ta'rif qiling'on ruhda (ya'ni, tanqidiy ruhda — B.R.) bir ro'mon yozmaklarini muharrirlardan o'tinaman» deb yozadi.

Jadid matbuotida tanqidning mohiyati, uning vazifalari va ahamiyati nimalardan iborat ekanligi haqida ham fikrlar bildirildi. Mahmudxo'ja Behbudiyning «Oyna» jurnalida chop qilingan «Tanqid saralamoqdur» nomli maqolasi ushbu masalaga bag'ishlangan ilk chiqishlardan sanaladi. Aytish kerakki, Behbudiyning maqolasida gap faqat adabiy tanqid haqida emas, masala ancha keng

qo'yilgan, unda umuman tanqid, tanqidga munosabat, tanqidning xolisligi va bunday tanqidning ahamiyati haqida so'z boradi. Maqola «majalla va jaridalarning katta bir xosiyati tanqid, ya'ni saralamoqdur»¹³ jumlasini bilan boshlanadi. E'tibor berilsa, muallif tanqidni matbuot, matbuotni tanqid bilan birlikda ko'rayotgani ko'riladi. Behbudiy «ma'nan taftish etib, andagi nuqsonlarni bayon etmoq tanqid» der ekan, uning, «agarda shaxsiyatga to'qunmasa», «taarruz va dushmanlik emas»ligini alohida ta'kidlaydi. Ayni paytda, agar «ishidan, shaxsiyatidan xaloyiqg'a zarar kelsa, andan ham bahs va tanqid yozmoq shaxsiy bo'lmaydur», bundaylarni «tanqid etmoq boisi isloh bo'lur». Behbudiy afsus bilan «hanuz tanqid davriga yetushganimiz yo'q», shu bois «risola, tahrir va maslakimizni bir kishi tanqid etdimi, chiday olmaymiz, diqqat ila munaqqid so'zini tinglamaymiz» deb yozadi. Muallif tanqidga to'g'ri munosabat ishga foydali bo'lishini aytarkan, albatta, xolis tanqidni ko'zda tutadi. Chin ma'nodagi xolis tanqid esa har qanday andishadan yuqori turishi lozim: «Agarda «xotir qolmasun» qoidasi maslak tutilsa, matbuotdan qalam tortmoq kerak. Chunki haqiqiy matbuot hech kimni xotirig'a qaramas. «Xotir qolmasun» kasali biz musulmonlarni barbod etdi». Garchi umuman tanqid va tanqid atrofidagi masalalardan bahs etsa-da, Behbudiyni ushbu maqolasi tanqidning asosiy prinsiplarini belgilab berishi bilan o'z davri uchun katta ahamiyatga molik edi.

Behbudiy maqolasidan keyinroq e'lon qilingan Ahlullo Haybullo o'g'lining «Tanqid» nomli maqolasida tanqidning adabiy jarayondagi o'rni va vazifalari to'g'ri yoritib berildi: «Bir kishining yozg'on asariga ikkinchi bir kishi o'zining nazarin tanqidan yozub, matbuot ila nashr qilsa, muni o'qug'ach, boshqa ahli qalamlarning ham o'ylabroq va shoshulmayroq qalamlarin yurguzmaklariga sabab bo'lur»¹⁴. Bundan tashqari, ushbu maqolada muallif

¹³ Behbudiy. Tanlangan asarlar. -T., 1997. -B.148

¹⁴ «Sadoi Turkiston», 1914, 19-noyabr

«tanqid» so'zining ma'nosiga to'xtalib, uning «eski ma'nosini bir taraf qilub, tatar qarindoshlarimizning matbuot va adabiyotlarida iste'mol bo'linadurg'on ma'no»da foydalanish kerak, degan fikrni olg'a surdi. Agar «O'tmish adabiyotshunosligi manbalarida «adabiy tanqid», «tanqidchi» iboralari o'rniga shu tushunchalarni anglatadigan ko'pgina so'z va iboralar («naqd», «mahaki imtihon», «maslahat», «mashvarat», «javohirsanj», «nuqqod» va boshqalar) qo'llanilgan»¹⁵ e'tiborda tutilsa, «tanqid» so'zining hozirda biz qo'llayotgan istilohiy ma'nosi (ya'ni, «adabiy tanqid» ma'nosi) tilimizda jadid munaqqidlarining sa'y-harakatlari bilan qaror topgan, deyish mumkin¹⁶.

Albatta, har qanday yangilikning paydo bo'lishi muayyan qarshiliklarga duch keladi. Adabiyotdagi, adabiy-tanqidiy qarashlardagi yangiliklar an'analar daxlsizligi tarafdorlari tomonidan qarshilikka uchrashi, ularda muayyan e'tirozlar uyg'otishi tabiiy edi. Mumtoz she'riyatimizdagi qat'iy va mukammal she'riy shakllarga, uning tasvir hamda ifoda yo'siniga ko'nikkan kishilarning shaklan va mazmunan soddalashib, xalqchillashib borayotgan, yangi yo'llar izlayotgan adabiyot namunalarini so'z san'atidan tashqari hodisa hisoblashlari ehtimolini tasavvur qilish uncha qiyin emas. XX asr boshidagi adabiy jarayonda adabiy-estetik qarashlar ziddiyati yuzaga keldiki, bu narsa adabiy-tanqidiy bahslarda o'z aksini topdi.

O'tgan asr boshlaridan ko'plab nashr etilgan bayozlarning aksariyati mazmun e'tibori bilan sayozlashib ketgani, ularda mazmun ko'pincha shaklga qurbon qilingani haqida ko'p bor yozilgan. Jumladan, yosh Cho'lpon «Agarda «bayoz» va bema'ni bir-ikki dona kitoblar ila qolsak, mahvu inqiroziy bo'lurmiz»¹⁷ deganida ularning millat taraqqiysiga xizmat qilmasligini, aksincha

¹⁵ B.Valixojayev. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi.-T., 1993.-B.3

¹⁶ R.Tojiboev. «Tanqid termini qachon paydo bo'lgan? / O'zbekiston adabiyoti va san'ati.- 1985. 11-yanvar

¹⁷ «Sadoi Turkiston», 1914, 4-iyun

ekanini nazarda tutgan edi. Oradan ko'p o'tmay Mirmuhsin Shermuhammedov «Turkiston viloyatining gazetisi»da «Shoir janoblari iltimos» (1914, 14-sentabr) nomli maqolasi bilan chiqib, shoirlarni muvashshahchilikka, shaklbozlikka berilmasdan, millat uchun nafli, uni taraqqiyotga boshlovchi asarlar yozishga da'vat qildi. Maqolada Vasliyning she'riy to'plami yuqoridagicha qarash nuqtayi nazaridan tanqidga uchradi. Biroq Vasliy tanqidni to'g'ri qabul qilmasdan, «Sadoi Farg'ona»da ketma-ket ikki maqola e'lon qildi (1914-yil, 19, 30-sentabr), tanqidchisini ilmsizlikda, tushunmaslikda, behayolikda aybladi. Bunga javoban M.Shermuhammedov ham «Turkiston viloyatining gazetisi»da chiqish qilib, qarashlarini himoya qildi, fikr-xulosalarini puxtaroq asosladi. Qizg'in tus olgan bahsga «Sadoi Turkiston» orqali avvaliga Ahlullo Haybullo o'g'li (1914, 7-oktabr), keyin Ashurali Zohiriylar (1914, 26-noyabr) ham qo'shilishdi. E'tibor bering, bir yarim oy mobaynida bahsda uchta nashr ishtirok etgan, oltita maqola e'lon qilinganki, bu uning nechog'li o'tkir kechganidan darak beradi. Keyingi ikki munaqqid bahsda M.Shermuhammedov tomonida turdilar, A.Zohiriy esa Vasliy chiqishlaridagi bahs madaniyati, bahs odobiga rioya qilmaslik hollarini ta'kidlab ko'rsatdi. Shu tariqa, sal ilgariroq Behbudiy o'rtaga qo'ygan tanqidga munosabat masalasidagi kamchiliklar yana bir karra o'zini namoyon etdi. Aslida, yuqoridagi bahs adabiy-estetik qarashlar turlichaligi asosida yuzaga kelgan bo'lib, unga tabiiy hodisa sifatida qarash, bahs masalasini vazmin fikr-mulohaza asosida hal qilish joiz edi. Adabiy-estetik qarashlar turlichaligi asosidagi yana bir bahs «Al-Isloh» va «Oyina» jurnallari sahifalarida kechdi. Ibrohim Tohiriy «Matbuot va isloh» nomli maqolasida yangi adabiyotni, jadid ijodkorlarni kamsitishga urindi, ularni «majnunlar, devonalar» deb atadi. Uning fikricha, adabiyot tanazzulga uchragan, adiblar qolmagan. Munaqqidning bu fikrlari yangilanayotgan adabiyotning ertangi istiqbolini ko'ra olmaslik, joriy adabiy jarayondagi adabiy-estetik

tamoyillar erta qay manzilga olib borishini tushunolmaslik oqibati edi. Achinarli tomoni shundaki, munaqqid fikrlarini asoslash kerakligini o'ylab o'tirmadi, bahs etikasini tamom unutdi. «Oyina»da e'lon qilingan javobda o'quvchi diqqati ayni shu narsaga tortildi: «mazoqiga yoqmagan yangi risolalarni usuli tanqidg'a muvofiq buzuvchi yerlarini ko'rsatsa edi, toki alar o'z xatolarini yoinki bu afandini sahvini bilsalar edi». Ko'ramizki, «usuli tanqid»g'a muvofiq yozilmagan tanqidiy asar na o'quvchiga, na ijodkorlarga naf keltiradi. Bahs bahslashish uchun emas, dolzarb bo'lib turgan masalaning yechimini topish uchun bo'lmog'i, konstruktiv xarakterga ega bo'lmog'i zarur.

Bu xil bahs-munozaralar adabiy-tanqidiy qarashlarda o'sish, rivojlanish bo'layotgani, adabiy jarayonda jonlanish borligidan dalolat edi. Afsuski, jahon urushining boshlanganidan ko'p o'tmay ko'plab jadid nashrlarining to'xtab qolgani bu xil bahslarga chek qo'ydi, tanqidchilikda qariyb ikki yillik ixtiyorsiz to'xtash bo'ldi. Jadidchilik mavqeidagi munaqqidlarning adabiy-tanqidiy mulohazalari endi, asosan, sho'ro matbuotida e'lon qilindiki, ular 20-yillarning o'rtalariga qadar adabiy-tanqidiy jarayonda yetakchilik qildilar.

Xulosa qilib aytsak, XX asr boshlarida yuzaga kelgan ijtimoiy-tarixiy sharoit va uning hosilasi bo'lgan jadidchilik g'oyalari ta'sirida, boy adabiy hamda adabiy-tanqidiy an'analar zaminida zamonaviy o'zbek adabiy-tanqidchiligi shakllanib, mustahkam oyoqqa turdi va rivojlanish yo'liga dadil qadam qo'ydi.

Sho'ro davri o'zbek adabiy tanqidchiligi

Sho'ro hokimiyatining ilk davrida jadidchilik ta'sirida shakllangan ijodkorlar, jumladan, tanqidchilar adabiy jarayonda yetakchi mavqeni tutgan edilar. H.Olimjon yozganidek, bu davrda «ular(jadidlar-B.R.) butun kuchni madaniy-adabiy maydonga tashladi. Ular, taxminan, butun gazeta va jurnallarga o'rinlashib oldilar. Maktab-maorifning asosiy shahobchalari ularning qo'lida qoldi.

Adabiy maydon va adabiy tashkilotlarga o'z changallarini solib, ularni millatchilik mafkurasiga xizmat qildirdilar»¹⁸. Ko'chirmaning ohangi, ruhi H.Olimjonning jadidchilarga munosabatini namoyish etib turibdi va bizningcha, xuddi shu narsa muallifni xato xulosaga boshlaydi. Sho'ro hokimiyatining dastlabki yillarida jadidlarning adabiy jarayondagi yetakchiligini faqat ularning o'z maqsadlarini amalga oshirish yo'lidagi yana bir harakati natijasi sifatidagina baholash unchalik to'g'ri emas. Albatta, bu davrda jadidlar kurash usullarini o'zgartirgan, biroq ular adabiy jarayondagi yetakchilikni birovdan tortib olganlari yo'q. To'g'risi, adabiyot, matbuot, maktab-maorif sohalarida ularning o'rnini egallashi mumkin bo'lgan kuchning o'zi yo'q edi hali. Biroq sho'ro tanqidchiligida shu oshkor haqiqatni ham inkor qilishga harakat qilingan. Jumladan, H.Olimjon professor A.Sa'diy bilan bahslasharkan, uni «inqilobgacha inqilobiy harakat bilan birga tug'ilgan va shu inqilobiy harakatga katta kuch qo'shgan, ishchilar ommasiga inqilobiy ruh bergan proletar adabiyotini yo'qqa chiqaradir»¹⁹ deya tanqid qilgandi. Holbuki, keyinroq uning o'zi yozganidek: «O'zbekistonda Sho'ro adabiyoti faqat Oktabr inqilobi natijasidagina yuzaga keldi. Oktabrdan ilgari bizda bunday adabiyotni yaratishga imkon yo'q edi»²⁰. Biroq shu xulosaning ortidanoq H.Olimjon «sho'ro adabiyotining birinchi namunalari Oktabr inqilobining birinchi davrlaridayoq yaratila boshlandi» deb yozadi. Bu fikrga qo'shilish qiyin. Chunki yangi adabiyotning dunyoga kelishi uchun muayyan tarixiy sharoit(yoki tarixiy hodisa)ning o'zi yetarli emas, shu sharoit ta'sirida shakllangan yangicha adabiy-estetik tamoyillarga tayangan yangi adabiy avlodning maydonga chiqishi zarur. H.Olimjon, umuman, sho'ro adabiyotshunosligi tomonidan «sho'ro adabiyotining birinchi namunalari» sifatida taqdim etilgan asarlar (masalan: Hamzaning

¹⁸ H.Olimjon. Tanlangan asarlar.5 tomlik. 5-tom.-T.,1972.- B.35

¹⁹ Shu manba.-B.35

²⁰ Shu manba.-B.84

«Boy ila xizmatchi» pyesasi, «Ishchilar uyg'on» she'ri; S.Ayniyning «Xurriyat marshi», «Baynalmilal marshi» she'rlari; A.Avloniyning «Hurriyat marshi», «Ishchilar qulog'ina» she'rlari va b.) esa, asosan, so'llashgan jadidlar tomonidan yozilgan. Shuni ham unutmaslik kerakki, 1917-yilda qatorasiga ikkita inqilobni boshdan kechirgan jamiyatdagi kayfiyat nafaqat so'llashgan jadidlarga, balki barcha ziyolilarga muayyan ta'sir ko'rsatgan edi. Bu ta'sirni, masalan, Cho'lpon, Fitrat, A.Qodiriylarning shu ikki-uch yil oraliq'ida yozgan asarlarida ham sezish mumkin (Masalan, Cho'lponning «Sho'rolar hukumati va sanoe' nafisa», «Qizil bayroq», «Qizil baynalminal»kabi asarlari).

Adabiyot maydonidagi mazkur holat jamiyatda mutlaq yakkahokimlikka intilayotgan sho'ro hukumatini — proletariat diktaturasini qoniqtira olmas edi. Shuning natijasi sifatida RKP(b) MKning 1925-yil 18-iyundagi «Partiyaning badiiy adabiyot sohasidagi siyosati haqida» nomli dasturiy qarori yuzaga keldi. Bu sho'ro hukumatining adabiyotda diktatura o'rnatish yo'lidagi ilk qadami bo'lib, mazkur maqsad ochiq ifodalangan ham: «Hozircha proletar yozuvchilarning gegemonligi yo'q va partiya ularga gegemon bo'lishdek tarixiy huquqlarini qo'lga kiritishlarida yordam bermog'i lozim»²¹. E'tirof etish kerakki, qaror joriy adabiy jarayondagi holatni juda yaxshi bilgan holda ishlab chiqilgan. Jumladan, unda aytilishicha, proletariat inqilobdan ilgariyoq inqilobiy kurashning g'oyaviy qurollarini ishlab chiqqan, kurashchi va rahbar kadrlarni yetishtira bilgan, biroq madaniy jihatdan ezilgan bo'lgani bois u «o'zining badiiy adabiyotini, o'ziga maxsus badiiy shakl va uslubni ishlab chiqolmadi. Garchi hozirning o'zida proletariat qo'lida har qanday adabiy asarning ijtimoiy-siyosiy mazmunini belgilashning behato mezonlari bo'lsa-da, badiiy shaklga taalluqli barcha savollarga shu kabi aniq javoblari yo'q». Shuning uchun ham ijodiy ziyolilarga munosabat

²¹ Введение в литературоведение. Хрестоматия.- М.,1988.

masalasiga qarorda alohida e'tibor beriladi, ularni burjuazianing g'oyaviy ta'siridan tortib olish va «inqilob xizmatiga safarbar qilish»ning muhimligi ta'kidlanadi. Garchi qarorda «yo'lovchi»(poputchik)larga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish zarurligi aytilsa-da, ularning qimmatini «adabiy texnika bobida mutaxassis» ekanliklari bilan belgilangan. Ya'ni, ular ham shu jamiyatning to'laqonli a'zosi, qolaversa, erkin yashashga haqli inson ekanliklari emas, proletar adabiyotini shakllantirishda yordami tegishi mumkinligi diqqat markazida turadi. E'tibor berilsa, shu qarorning o'zidayoq 30-yillar qatag'onining mudhish nafasi seziladi.

Qarorda adabiy tanqid «partiya qo'lidagi muhim tarbiya qurollaridan biri» deya ta'riflanadi va belgilangan maqsadlarni amalga oshirishda uning zimmasiga katta vazifalar yuklanadi. Jumladan, adabiy tanqidning asosiy vazifasi «kommunizm mavqeini bir lahza bo'lsin qo'ldan bermay, proletar ideologiyasidan zarracha chekinmay turli asarlardagi ob'ektiv sinfiy mazmunni ochib bergan holda adabiyotdagi aksilinqilobiy ko'rinishlarga qarshi beshafqat kurashmoq...» ekanligi uqdiriladi. To'g'ri, qarorda turli adabiy qatlamlarga nisbatan ayab, ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish lozimligi ham aytilgan. Biroq shu joydayoq bunga «proletariat bilan birga borishi mumkin bo'lgan va boradiganlarga» deya aniqlik kiritilgan. Tan olish kerak, qaror sirdan qaraganda adabiyotning, badiiy ijodning o'ziga xosligini e'tiborga olgan holda ishlab chiqilgandek tuyuladi. Hatto, kimgadir adabiyotimizdagi nomaqbul jarayonlar qarorni amalga oshirishda noto'g'ri yo'l tutilgani tufayli yuzaga kelgandek bo'lib tuyulishi ham mumkindir. Biroq, durustroq razm solgan kishi undagi uslubiy jimjimalar ostida davrning ijtimoiy hayotida hukm surgan «yo biz bilan birga — yo bizga dushman» qabilidagi qoida yotganini bimalol ko'radi. Eng yomoni, bu hujjat sho'roning adabiy siyosatida dasturulamal bo'ldi. Bundan ham yomoni shuki, rasmiy hujjatda tanqidning partiya qo'lidagi qurol ekanligi, g'oyaviy kurash quroli ekanligi ta'kidlanmoqda.

Bu esa, ma'lumki, ko'p o'tmay adabiy jarayonda o'z tasdig'ini topdi: badiiy adabiyotning san'at ekanligi deyarli unutildi, adabiy asarlar asosan g'oyaviylik, sinfiylik nuqtayi nazarlaridan tekshirildi va baholandi, adabiyot g'oyaviy-siyosiy kurashlar maydoniga aylandi. Buni adabiy tanqidchilikdagi Cho'lpon ijodi bo'yicha o'tkazilgan bahslar misolida yaqqol kuzatish mumkin.

Professor Ozod Sharafiddinov «Cho'lponni anglash» nomli risolasida bu bahsga mufassal to'xtaladi va unga xolis ilmiy baho beradi. Olimning ta'kidlashicha, «1927-yilda birinchi pardasi sahnaga qo'yilgan fojeaning muqaddimasi 1925-yilga emas, to'g'ridan-to'g'ri 1917-yilga borib taqaladi»²². Haqiqatan ham adabiyotga, jumladan, Cho'lpon ijodiga sinfiy yondashuv 1925-yilga qadar ham kuzatilgan. Xususan, Z.Bashir 1923-yilda: «Cho'lpon o'rtoq «el» va «xalq» so'zlarini ko'p yozsa va so'zlasa ham, ul xalq shoiri emas, xalqqa yaqin bo'lgan ziyolilar shoiridir. Uning uslub va ruhida xalqchilik juda oz»²³, - deb yozsa, bir yildan so'ng A.Sa'diy: «Cho'lpon omma — xalq shoiri emas, o'qimishlilar, ziyolilar shoiridir. Uni omma — jalpi xalq tez anglaydi. Lekin shuning barobarida, u xalq qayg'usi bilan (faqat hech bir sinfga ayirmasdan) yozg'uchi «xalqchi» (narodnik) bir shoiridir»²⁴, - deydi.

Avvalo shuki, har ikki munaqqid ham Cho'lponning ziyolilar shoiri ekanligini kamchilik sifatida talqin qilgan emas. Chunki bunga zarurat ham yo'q, hali rasmiy ko'rsatma ham berilgan emas. Ikkinchi tomondan, O.Sharafiddinov yozganidek, «1923 va 1924-yillarda hali «xalq shoiri emas, ziyolilar shoiri» degan tasdiq siyosiy aybdoy qabul qilinmas edi». Xo'sh, unda bu xil yondashuvni qanday izohlash mumkin? Bizningcha, bu o'rinda davr ijtimoiy hayotidagi hodisalarning adabiyotdagi, xususan, tanqidagi in'ikosiga duch kelamiz. Ya'ni jamiyatning o'zi 1917-yildan «ezuvchi va

²² O.Sharafiddinov. Cho'lponni anglash. - T., 1994.

²³ Turkiston.-1923, 4-may

²⁴ Turkiston.-1924, 12-yanvar

eziluvchilar»ga bo'lingani va ikki orada keskin kurashlar kechgani yodga olinsa, bunday yondashuvning paydo bo'lishi ajablanarli emas. Yuqoridagi qaror esa, ma'lumki, sal o'zgargan sharoitda, sho'ro hukumati «madaniy inqilob jabhasiga kirgan» bir paytda qabul qilingan. Tabiiyki, sho'ro hukumati o'z hokimiyatini — proletariat diktaturasini mustahkamlab olgachgina madaniy jabhada inqilob yasashga chog'lanishi mumkin edi. Aytmoqchimizki, bu masalaning ilgariroq kun tartibiga qo'yilishi mumkin bo'lmagan, undan zarurroq vazifalar turardi. Shu bois ham qarorda «madaniy inqilob davriga qadam qo'yilgani», «umuman sinfiy kurash to'xtamaganidek, uning adabiyot jabhasida ham to'xtamagani» ta'kidlanadi — kurashga da'vat qilinadi. Ushbu da'vatga birinchilardan bo'lib «labbay» deganlardan biri Olim Sharafiddinov bo'ldi. Uning «Ayn» imzosi bilan «Qizil O'zbekiston» gazetasining 1927-yil 14-fevral sonida e'lon qilingan «O'zbek shoirlari. Cho'lpon» nomli maqolasi qarorni amalga oshirish yo'lidagi ilk va shu bilan birga samarali harakat sanaladi. Ayn masalani tubandagicha qo'yadi: «Cho'lpon kimdir? U kimning shoiri?» degan so'roqqa, qisqacha qilib, «Cho'lpon butkul kirlikdan ozod insondir: bu shoirdir», deb chiroylik jumla bilan javob beruvchilar, unga yuksak baho qo'yuvchilar oramizda bor». Ko'rinib turibdiki, munaqqid Cho'lpon ijodiga nisbatan mavjud qarashlarni noto'g'ri deb biladi, ularni to'g'rilashga jazm qiladi. Uning sinfiy yondashuv asosida chiqargan «to'g'ri» xulosasi esa bunday: «Cho'lpon ... millatchi, vatanparast, badbin ziyolilarning shoiridir. Uning mafkurasi shularning mafkurasidir». Ayn Z.Bashir va A.Sa'diylar xulosasiga «millatchi, vatanparast, badbin» aniqlovchilarini qo'shdi xolos, biroq shuning o'zi endi chinakam ayblov sifatida jarangladi. Gap shundaki, Ayn maqolasidan bir yil oldin — 1926-yilda ziyolilar masalasi keng muhokamaga chiqarilgan, matbuotda o'nlab maqolalar e'lon qilingan, turfa fikr-mulohazalar bildirilgan edi. Aslida, bu ham «madaniy inqilob» talabi bilan kun tartibiga qo'yilgan masala edi. Shu yil yanvar oyida respublika madaniyat va

maorif xodimlarining I qurultoyida ziyolilar masalasida doklad qilgan A.Ikromov: «Diniy yo'lda yurgan eski ulamo bilan ilgarigi sarmoyadorlik va millatchilik yo'lida yurib, shu yo'lda ishlagan ziyolilarni biz «hozirgi ziyolilar» deb ayta olmaymiz. «Hozirgi ziyolilar demakdin murod «sho'ro ziyolisi» deyishdirkim, sho'ro ziyolisi bo'lish uchun kommunistlar firqasining maqsadiga muvofiq Sho'rolar hokimiyatini va yo'qsillar madaniyatini tuzish yo'lida ishlash lozimdir²⁵». Agar A.Ikromov(u esa rasmiy shaxs) gaplari kontekstida qaralsa, Ayn qo'shgan sifatlar Cho'lpon «millatchilik yo'lida yurgan»lar qatori «hozirgi ziyoli» sanalishi mumkin emas, buning ustiga uning ijodi ham «shularning mafkurasidir» degan xulosani keltirib chiqaradi. Ayn ayblovni yana ham keskinlashtirib, shoirni tor millatchiga chiqaradi: «Ruslarni hech qanday guruhga ajrata olmaydi. Butun ruslar uning nazarida mustamlakachilardir. Cho'lpon inqilobdan rozi, faqat ruslardan, ruslarning vatanda qolishlaridan rozi emas». Yana bir jiddiy ayblov shuki, Cho'lpon «yoshlarga o'z mafkura ta'sirini, millatchi, vatanchilik hislarini o'tkazdi». Ya'ni, shoir ijodi g'oyaviy jihatdan zararli deyilmoqdaki, shu maqoladan so'ng «Cho'lponchilik» (Cho'lponizm) haqida gaplar qo'zg'algani ham bejiz emas.

Aynning maqolasiga Oybek munosabat bildirib, «Cho'lpon. Shoirni qanday tekshirish kerak»²⁶ nomli maqolasi bilan chiqdi. Oybek «yosh adabiyotimizning ko'rimli chechagi bo'lg'on Cho'lpon haqida fikr yuritgan o'rtoqlar uni haqqoniy tekshirib ko'rsata olmadilar», derkan, «shoir va adiblarning asarlarini, ularning adabiyotda tutgan mavqelarini, keltirgan yangiliklarini, nuqsonlarini ilmiy bir metod bilan tekshirish» kerakligini ta'kidladi. Oybek o'z davri tanqidchiligi oldiga g'oyat muhim masalani qo'ydi — berilayotgan baho, chiqarilgan hukm-xulosalar ilmiy asoslangan bo'lishi lozim. Holbuki, Aynda «xuddi shu metod yo'q. He yo'q, be yo'q, qalamga

²⁵ Maorif va o'qitg'uchi.-1926.-№1.-B.16

²⁶ Qizil O'zbekiston.- 1927, 17- may

yopishadi». Masalaga ilmiy yondashuvning, ilmiy «tekshirish»ning yo'qligi uchun ham, Oybek ta'rificha, «Ayn o'zining ko'kda uchishidan xabarsiz», ya'ni fikrlari asosga ega emas. Oybek «Cho'lponda milliy parchalar yo'q deb hech kim ayta olmas»ligini e'tirof etadi, ayni paytda undan «proletar shoiri» bo'lishlikni talab qilish to'g'ri ham emas, deb biladi. Chunki u «o'zining muhiti, tarbiyasi va intilishlari e'tibori-la bundan uzoq». Oybek shoirga munosabat qanday bo'lishi lozimligini ruslarning Pushkinga munosabati misolida tushuntirmoqchi bo'ladi: «Pushkin yo'qsul el uchun yozg'on bir shoir emas. Ul pomeshchik va to'ralar shoiri. Mafkurasi ham hozirgi zamonga muvofiq emas. Bo'lmasa, uni nechun bu qadar sevish? Pushkin ko'b go'zal asarlar yaratdi...» Ko'ramizki, Oybek bu o'rinda san'atkorning qadri, asarlarining qimmati mafkura jihatida bilangina belgilanmasligini aytmoqchi. Pushkin haqidagi bu mulohazalar asosida munaqqid «biz ham Cho'lpondan qo'l torta olmaymiz» degan to'g'ri xulosaga keladi. Eng muhimi, yosh shoir maqola nihoyasida Cho'lponga, uning ijodiga to'g'ri baho bera bildi: «Cho'lpon yangi adabiyotda yangi narsalar yaratdi. Muvashshah adabiyoti o'rniga bu kunning badiiy zavqiga yarasha, yoqimli, go'zal she'rlar o'rtaq chiqardi. Bugungi yosh nasl uning sodda tilini, totli uslubini, texnikasini ko'b sevadi. Undan ko'b go'zalliklar oladi. Cho'lponning mafkurasi emas, balki yaratgan badiiy namunalari o'quladi, voz kechilmaydi». Bundan aniq bo'ladiki, Oybek adabiyotda, avvalo, san'atni, go'zallikni qadrlash tarafdori.

Cho'lpon ijodi bo'yicha bahsga qo'shilgan Usmonxon Oybekni «Shoir Cho'lponning mafkurasi haqida Ayn tomonidan yozilg'on bir turli to'g'ri fikrlarning qiymatini tushirishga tirishish»da²⁷ aybladi. Umuman, Usmonxon o'z maqolasida Cho'lponni ayblash bobida Aynni davom ettirgan bo'lsa, Oybek bildirgan fikrlarni asossiz inkor qilish va munaqqidga ham turli ayblar taqash yo'lidan

²⁷ Qizil O'zbekiston.- 1927, 23- iyun

bordi; bunday tendensiozlik maqolada ilmiy mantiqdan, bahs etikasidan chekinilgan qator nuqtalarni yuzaga keltirdi²⁸. Shu ma'noda, Oybekning javob maqolasidagi «boshqa ilm sohalarida bo'lg'oni kabi, adabiy asarlarni tekshirgan vaqtda ham shaxsiy orzu va tilaklarni bir tomong'a yig'ishtirib qo'yib, masalaga ob'ektiv qarash lozim ... aks holda tadqiq va tahlildan bir chaqalik natija chiqmas...»²⁹ degan fikri nafaqat Aynga, balki Usmonxonga ham to'g'ridan-to'g'ri aloqadordir.

Cho'lpon ijodi bo'yicha bahsga respublika madaniyat xodimlarining II Qurultoyida nutq so'zlagan A.Ikromov yakun yasadi: «Ayn Cho'lponni mafkura jihatidan to'g'ri tanqid qildi <...> mafkura jihatidan shunday tanqidning bo'lishi kerak edi <...> Yosh shoirimiz Oybek esa masalani mafkura jihatidan ko'ra olmay, faqat til, uslub, ifoda yog'ini ko'rди»³⁰. Bu rasmiy doiralar bahsda Ayn tomonida turdi, deganidir. Cho'lpon ijodi bo'yicha bahs, unga A.Ikromov yasagan yakun sho'ro tanqidchiligning yetakchi xususiyati — adabiy asarni baholashning bosh mezoni sifatida uning «mafkura jihatini» tushunish amaliyotini qaror toptirdi. E'tiborli jihati shuki, sho'ro davri o'zbek tanqidchiligi mazkur bahsga keyin ham to'xtalgan, biroq unga berilgan baho, munosabat A.Ikromov bildirgan fikrdan yiroqlashgani yo'q. Bu fikrning dalili sifatida quyidagi ko'chirmalarni keltiramiz:

«Ayn maqolasi adabiy hayotda va tanqidchilikda muhim voqea bo'ldi. U materialistik tanqid prinsiplariga amal qilib, asar analizini g'oyaviy mazmundan keltirib chiqardi». (H.Yoqubov, 1967)³¹

«<...> tanqid sohasida markscha-lenincha metodologiyani muvaffaqiyatli ravishda egallayotgan kadrlar ham bor edi. Ayn (Olim Sharafuddinov)ning <...> maqolasi shundan dalolat berar edi<...>

²⁸ Qarang: Ozod Sharafiddinov. Cho'lponni anglash. - T., 1994.

²⁹ Qizil O'zbekiston. - 1927, 28-avgust

³⁰ Qizil O'zbekiston. - 1927, 10-oktabr

³¹ Adabiyotimizning yarim asri. - T., 1967. - B355

Adabiy tanqidning Cho'lpon ijodiga bergan bahosi u g'oyaviy-estetik jihatdan ancha yetilib qolgani alomatidir». (M.Yunusov, 1987)³²

«Cho'lpon ijodi to'g'risida bunday maqolaning (Ayn maqolasi — B.R) paydo bo'lishi, shubhasiz, o'zbek sovet adabiyotining g'oyaviy takomilida muayyan ahamiyatga ega bo'ldi». (B.Do'stqoraev, 1989)³³

Aytish kerakki, B.Do'stqoraev Ayn maqolasining «zaif jihatlari» ham borligini ko'rsatib berdi, biroq, hatto istiqlol arafasida yozilgan maqolada ham uning «muayyan ahamiyati» ta'kidlanganki, bu yuqoridagi fikrimizning dalilidir.

Ozod Sharafiddinov Oybekning bahsdagi ishtirokiga to'xtalib, uning fikrlari «adabiyotshunoslikdagi aqidaparastlik va vulgar sotsiologizmga qarshi kurashda, ijodkorlarni kaltaklardan, o'rinsiz zug'umlardan asrashda durustgina zamin bo'lishi mumkin edi»³⁴ deb yozadi. Biroq, afsuski, «partiya - qo'lidagi muhim tarbiya qurollaridan biri» sanalgan sho'ro adabiy tanqidchiligi adabiyotning emas, avvalo, partiyaning manfaatlarini ko'zlashi lozim edi. Shu sababdan ham sho'ro davri tanqidchiligining Oybekning fikrlariga munosabati deyarli o'zgarishsiz qoldi. Buni tasavvur qilish uchun yuqoridagi mualliflarning fikrlarini tartibi bilan keltirib o'tamiz:

«<...> u shakl va mazmun o'rtasidagi dialektik birlikni ko'ra olmadi» (H.Yoqubov)

«<...> asarlaridagi formal fazilatlarining rolini o'sha asarlardagi mazmundan ajratib baholadi va natijada Cho'lpon mahoratining saboqlari haqida mubolag'ali, noto'g'ri xulosadarga keldi. <...> u Pushkinning chuqur gumanistik mazmunli asarlari bilan Cho'lponning tor millatchilik bilan sug'orilgan asarlarining mazmuni orasidagi juda katta farqni e'tiborga olmaydi, Cho'lpon asarlaridagi badiiy vositalar reaksiya g'oyalarga xizmat etganini payqamaydi» (M.Yunusov)

³² O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi. 1-jild.-T.,1987.- B.60, 62

³³ Sharq yulduzi.-1989.-№6.- B.193

³⁴ Ozod Sharafiddinov. Cho'lponni anglash.- T.,1994.

«Oybekning Pushkin va Cho'lponni qiyoslashida ham fikriy mutanosiblik mantiqi buzilganini ko'ramiz» (B.Do'stqoraev)

Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, bahsda bildirilgan fikrlarga munosabat 60 yildan ziyodroq davr mobaynida tub o'zgarishga uchragan emas. Bu esa sho'ro davridagi tanqidchiligimizda 20-yillar sharoitida kurtak chiqargan va 1925-yil qarori ta'sirida barq urib yashnagan tamoyillar — adabiy asarni g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan baholash, bunda «yagona va eng to'g'ri» deya beshak qabul qilingan marksizim-leninizm ta'limotini bosh mezon qilib olish amaliyoti yetakchi bo'lib qolganini (albatta, namoyon bo'lish darajasi, tarzi turlicha) ko'rsatadi.

Xuddi shunga o'xshash holni tanqidning A.Qodiriy ijodiga, xususan, «O'tgan kunlar» romaniga munosabatida ham yaqqol kuzatish mumkin. Cho'lponga qarshi huruj boshlanganidan bir yil o'tar-o'tmas «Za partiyu» jurnalining 1928-yil 3-sonida rus yozuvchisi M.Sheverdinning «Birinchi o'zbek romani» nomli maqolasi e'lon qilindi. Muallif boshlab romanning fazilatlaridan so'zlaydi, biroq asosiy e'tiborni uning g'oyaviy jihatlariga qaratib, «Mafkura jihatidan A.Qodiriy romani — birinchi o'zbek romani — bizning roman emas» tarzidagi xulosa chiqaradi. Umuman, A.Qodiriy romaniga qo'yilgan ayblar adabiy tanqidchilikda keyin ham, xususan, S.Husayn, Oybek asarlarida ayrim juz'iy o'zgarishlar bilan deyarli takrorlandi³⁵ — vulgar sotsiologik tanqid tamg'asining izlari to'liqlolgacha saqlanib qoldi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Tanqidchilikning ikki buyuk adib ijodiga yondashuvida kuzatilgan o'xshashlik buning sho'ro tuzumi, uning adabiyot sohasidagi siyosati bilan bog'liq qonuniy hodisa ekanligini namoyish etadi.

Inqilobdan keyingi dastlabki yillardayoq «yangi madaniyat, yangi adabiyot qanday bo'lishi kerak?»

³⁵ Mufassal ma'lumot uchun qarang: M.Qo'shjonov. Qodiriy — erksizlik qurboni. - T., 1992

tarzidagi savollar o'rtaga qo'yilgan edi. 20-yillarning o'rtalaridan, xususan, 1925-yil qaroridan so'ng bu masala «proletar madaniyati», «proletar adabiyoti» shakllarida yana diqqat markaziga chiqdi. Shunisi e'tiborliki, bu masalada ham qarashlar turlichaligi, ko'pincha, bir-biriga zidligi kuzatiladi. Jumladan, shoir Oltoy o'zining «Yer yulduzlari» she'riy to'plamiga yozgan so'ngso'zida inqilob «inqilobiy adabiyot tug'dirgan»ini ta'kidlarkan, «kuchli inqilobiy ruh bilan sug'orilgan yosh adabiyotchilarning hammasi «proletar adabiyotining xizmatchilari» otini olish haqiga butunlay muvaffaq bo'la olmagan bo'lsalar ham, oralarida shunga intiluvchilar yo'q emas» deb yozadi. Oltoy bu fikrini keyincha aniqroq qilib ta'kidlaydi: «Hali bizda aytishga loyiq proletar adabiyoti yo'q, endi tuzilib boradi...»³⁶ Aslida, Oltoyning bu fikrlari 1925-yil qaroridagi proletariat «o'zining badiiy adabiyotini, o'ziga maxsus badiiy shakl va uslubni ishlab chiqolmadi» degan fikrga monand edi. Biroq, bunga zid qarashlar ham mavjud edi. Masalan, Sotti Husayn fikricha, «Hozir bizda o'zbek proletar adabiyoti va uning vakillari bor. Buni inkor qilish proletar mavzuidagi milliy madaniyatni inkor qilish bo'ladi». Qizig'i shundaki, S.Husayn bu xulosasining dalili sifatida «Ittifoq proletar yozuvchilari qurultoyi chor davrida mustamlaka bo'lgan joylarda ham proletar adabiyoti bor» deganini keltiradi. Holbuki, ilgariroq shu maqolaning o'zida u «Proletariat hokimiyatga chiqishi bilan o'z vaqtida madaniy-maorif ishi bilan shug'ullanishi lozim. Shu yo'sinda san'at va adabiyotni ham qaytadan qurg'usidir...» deb yozadi. Diqqat qilinsa, S.Husaynning fikrlaridan sho'ro davrida odatga aylangan «bajaramiz»chilik isi keladi: munaqqid endigina yaratishga kirishilgan («qaytadan qurg'usidir» - ya'ni, endi quradi, qurayapti —B.R.) narsani «bor!» deb raport beriladi go'yo. Munaqqidning fikricha, proletar adabiyoti sanalishi uchun «proletariatning sinfiy maqsadlarini o'z oldiga qo'ymoq» shart qilinadi. Haqiqatda bu o'z davrida

³⁶ Qizil O'zbekiston. - 1928, 7-avgust.

ko'pchilik munaqqidlar tomonidan u yoki bu yo'sinda e'tirof etilgan qarashdir. Biroq, o'zini proletar mavqeida turibman deb bilgan munaqqidlar «O'zbekistonda proletariatning o'zi sinf sifatida shakllanganmi?» degan savolni qo'yib ko'rmaydilar, ya'ni respublikadagi mavjud sharoitdan kelib chiqib emas, markazdan andoza olgan holda faoliyat yuritadilar.

Proletar adabiyotini yaratish va rivojlantirish maqsadlari bilan tuzilgan TAPP (1924), UzAPP (1930) tashkilotlarining faoliyati adabiyot jabhasidagi g'oyaviy kurashlarni keskinlashtirgan omillardan biri bo'ldi. Bu tashkilotlar qarorda aytilgan «proletar yozuvchilarning gegemonlik qilish huquqi»ga ega bo'lish yo'lidagi sa'y harakatlarida qator bir yoqlamaliklarga yo'l qo'ydilar. Bu narsa, ayniqsa, adabiy merosga munosabat masalasida yaqqol ko'rindi. Bu tashkilotlarning ayrim vakillari proletkultchilar ta'sirida bo'lib, o'tmish adabiy merosi yangi jamiyatda nokerak, uning an'analari proletar adabiyoti uchun asos bo'lolmaydi qabilidagi xato fikrlarni oldinga surdilar. Masalan, Yunus Latif adabiyotimizning «oltin davri» bo'lmish XV asr adabiyotini «saroy adabiyoti», bu davrda ijod qilgan so'z san'atkorlarini «feodal sinfining kuychilari» deb ataydi³⁷. Munaqqid «eski adabiyotimizning shakllari XX asrda qo'llanishga yaroqsiz» deya hukm chiqararkan, bunga klassik adabiyotning «vazn, ohang, shaklda arab-fors adabiyoti ta'sirida qolgani»ni asos qilib oladi. Albatta, davr ruhi, mavzular ko'lam adabiyotda vazn, ohang, shakl bobida muayyan yangilanishni taqozo etardi, biroq bu yangiliklar bilan an'analor orasidagi aloqaning, yangilik asosida har vaqt an'ana yotishining inkor qilingani metodologik jihatdan mutlaqo noto'g'ri edi. Shu xil xato fikrlar natijasida «biz eski adabiyotni shakl-mundariyasi bilan yiqitib, o'rniga sog'lom proletar adabiyotini quramiz»³⁸ tarzidagi asossiz da'volar paydo bo'ldi.

³⁷ Yosh leninchi.-1928. 6-aprel.

³⁸ Qizil O'zbekiston.-1928. 5-oktabr.

Fitrat tomonidan tuzilgan «O'zbek adabiyoti namunalari»(1927) majmuasining nashr etilishi bilan meros masalasidagi bahs yana qizidi. «Qizil O'zbekiston» gazetasi ketma-ket uchta sonida J.Boybo'latovning «O'zbek adabiyoti va chig'atoychilik»³⁹ nomli nigilistik ruhdagi maqolasini e'lon qildi. Muallif adabiy merosni tamomila inkor qilish, majmuaning tuzuvchisi Fitrat va unga so'zboshi yozgan O.Hoshimni fosh etish kabi g'ayriilmiy maqsadlarni ko'zlagani uchun ham maqolada ilmiy fikrlashdan ko'ra siyosiy-mafkuraviy dag'dag'a, tirnoq ostidan kir qidirish harakati, tanqid etikasidan tashqaridagi iboralar ko'proq o'rin olgan. Uning fikricha, mumtoz adabiyotimizning barcha namoyondalari — «diniy ma'naviyat va tasavvuf maslagining borib turgan vakillari», «chig'atoy nafis adabiyoti mazmun jihatidan tasavvuflik bilan, shakl jihatidan arab va forslilik bilan sug'orilgan». J.Boybo'latovga ko'ra, «Chig'atoy shoirlari mutasavvuflar (uning tushunchasida bu so'z haqoratdek — B.R.) xayolparastlar, simvolistlar va boshqalar», ulardan qolgan meros yangi adabiyotga hech narsa bermaydi. Bunga javob tarzida O.Hoshim «Adabiy meros va chig'atoy adabiyoti»⁴⁰ nomli maqola e'lon qildi. Unda muallif haqli ravishda J.Boybo'latov maqolasini ilmiylikdan yiroq «qo'pol bir feleton» deb ataydi. O.Hoshim adabiy meros masalasini bu yo'sin hal qilib bo'lmasligini, «eski adabiyot va madaniyat proletar adabiyoti va madaniyatini tuzish uchun asos» ekanini, faqat undan tanqidiy yondashgan holda foydalanish lozimligini ta'kidlaydi. Jumladan, munaqqid chig'atoy adabiyotida yuksak badiiy namunalar va chinakam san'atkor shoirlar bor, bular proletar shoirlarining badiiy mahoratini oshirishda muhim deb hisoblaydi. Aytish kerakki, O.Hoshim chiqishida ham 1925-yil qarorining izlari bor. Uning uchun o'tmish adabiyoti faqat shakl jihatidan ahamiyatli, unda «shakl mazmun ustidan hukm suradi». Shunga qaramay,

³⁹ Qizil O'zbekiston.-1927.-13, 14, 15-may.

⁴⁰ Qizil O'zbekiston.-1927.-16, 17-iyul

O.Hoshim adabiy meros masalasida, adabiy merosni ko'r-ko'rona inkor qilish tendensiyasi kuchaygan sharoit nuqtayi nazaridan, nisbatan to'g'ri va asosli mavqeda tura oldi.

J.Boybo'latov maqolasidagi tahlil va baholash yo'sinini unga javob tarzida yozilgan «Yopishmagan gajjaklar» nomli ochiq xatida⁴¹ Fitrat topib o'xshatadi: «Bizda bolalar orasida «Ko'zim ko'rmaydi» degan bir o'yin bor: bir bola ko'zini qattiq bog'lagandan keyin, qo'liga uzun bir tayoq olib, o'rtada turadi. Boshqalar uning oyog'ini olmoq uchun atrofdan hujum qiladilar. Tayoqli bola tayog'ini ko'tarib «ko'zim ko'rmaydir» deb, tez-tez aylanaberadir, tayoq kimga to'g'ri kelsa, shunga tegadir. Maqolani yozganda sizning qalamingiz ham shul ko'zi ko'rmas bolaning tayog'iga o'xshagan: aylangan, aylangan, kimga to'g'ri kelsa, shunga tekkan, orada mening kitobim unutilgan...» Adabiyot tarixidan bexabar holda shu masalada bahs yuritgan J.Boybo'latovga qarata Fitrat «siz adabiyot tarixining odami emassiz, maqolangiz esa tasodifiy bir hodisadir» deb yozadi. Muhimi, Fitrat chinakam olim sifatida bu da'voni quruqqina qayd etib qo'ymay, balki har jihatdan asoslab beradi. Jumladan, J.Boybo'latovning o'zi tanqid qilayotgan davrlashtirish masalasida bironta jo'yali taklifni berolmagani, Yassaviyni chig'atoy shoirlari qatorida sanashi, «shakl bilan vaznni bir-birida ajrata olmag'oni» kabilarni keltiradi. Fitrat maqoladagi tanqid yo'sinining noxolisligini ta'kidlab ko'rsatadi. J.Boybo'latovning majmua bir yoqda qolib tuzuvchining «tarjimayi holini tekshirishga» kirishgani, ayrim parchani matndan uzib olib tanqid qilgani, majmuaga kirmagan she'r tahlili asosida majmuaga munosabat bildirgani haqiqatan ham bunga asos beradi. Fitrat bu xil yo'l «ilmiy bir harakat sanalmaydir» deb yozganida to'la haq edi.

Albatta, J.Boybo'latovning tuzuvchi «tarjimayi holini tekshirishga» kirishgani «poputchik»larga munosabat masalasi o'rtaga chiqqan bir paytda aslo bejiz emas va

⁴¹ Qizil O'zbekiston.-1927.-15, 16-sentabr

buni Fitrat ham juda yaxshi his qilgan. Shuning uchun ham maqolada o'zining hayot yo'lini ko'rsatib o'tarkan, bunda yangi hukumatga xizmatlarini, dunyoqarashidagi o'zgarishlarni alohida ta'kidlab o'tadi. Fitrat o'zini bir paytlar «mutasavvuf, panislomist, panturkist» bo'lganlikda ayblagan tanqidchiga qarata: «Bu kun bir ko'b kishilarning mozilari haqida gapirish mumkin. Lekin gapirishgina yetarli emas. Ularning mozilari bilan bugungi ishlari orasidagi munosabat va aloqani kashf etish kerak!» deydi. Aslida, Fitratning bu gapi «yo'lovchilar» masalasida bahsga kirishgan va kirishayotgan tanqidchilarning bariga taalluqlidir. Yuqorida ko'rib o'tdikki, 1925-yil qarorida «yo'lovchilar» deb «proletariat bilan birga borishi mumkin bo'lgan va boradigan» yozuvchi-shoirlar atalgan, ularga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish zarurligi aytilgani holda «adabiyotdagi aksilinqilobiy ko'rinishlarga qarshi beshafqat kurashmoq...» vazifasi qo'yilgan. Shu talab asosida 20-yillar adabiy tanqidchiligida, ayniqsa, so'l qanotga mansub tanqidchilar faoliyatida adabiy-estetik qarashlari sho'rodan ilgari shakllangan barcha ijodkorlarga ishonchsizlik bilan qarash, ularning ijodini g'oyaviy kamchiliklar izlash kabi salbiy hollar kuzatildi. Yuqorida buni Cho'lpon va Fitrat ijodiga munosabat misolida qisman ko'rib o'tdik. Adabiy tanqid bunday siyosiy xushyorlikni faqat katta avlod vakillariga nisbatangina emas, asosan, sho'ro mavqeida turgan Elbek, Oybek, O.Hoshim, Oltoy kabi ijodkorlarga nisbatan ham ko'rsatdi. Masalan, ilk ijodida «sof lirika»ning go'zal namunalarini yaratgan, asarlarida Cho'lpondan ta'sirlanish izlari sezilgan Oybekka nisbatan: «asarlaringizdagi mafkurani leninchi komsomol nomiga javob beradigan vaziyatga keltirsangiz sizga — najot, bo'lmasa — halokat»⁴² qabilida dag'dag'alar qilingani adabiyotga vulgar sotsiologik yondashuvning yorqin namunasidir. Eng yomoni, yigirmanchi yillar

⁴² O'zbek sovet adabiy tanqidchiligi. 1-tom. - T., 1987. - B.39

tanqidchiligida turli darajadagi siyosiy ayblovlar taqalgan ijodkorlarning deyarli barchasi 30-yillar qatag'oniga uchradi: birisi otildi, ikkinchisi qamaldi, boshqasi surgun qilindi, yana biri ishdan quvilib jonini hovuchlab mudom hadikda yashashga majbur bo'ldi...

Yuqorida aytilganlardan 20-yillar adabiy tanqidchiligi faqat g'oyaviy kurashlardangina iborat bo'ldi, degan xulosa chiqmasligi kerak. Tanqidchilar orasida o'zining mafkuragagina emas, adabiyotga ham xizmat qilayotganini dildan his qilganlari ham ko'p bo'lgan. Shundaylarning sa'y-harakatlari bilan davr adabiy tanqidchiligida qator adabiy-nazariy masalalarni hal etish, boy adabiy merosni targ'ib etish kabi maqsadlarga qaratilgan o'nlab maqolalar yaratildi. Jumladan, Fitratning «She'r va shoirlik», «San'atning manshai», A.Avloniyning «Sanoi' nafisa», A.Sa'diyning «Go'zal san'at dunyosida» singari maqolalari; «Adabiyot qoidalari»(Fitrat), «Amaliy ham nazariy adabiyot darslari» singari qo'llanmalar o'zbek adabiyotshunosligida adabiyot nazariyasining alohida tarmoq sifatidagi shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu davrda e'lon qilingan keng ommani o'tmish adabiy merosi bilan tanishtiruvchi maqolalar ham, asosan, katta avlod tanqidchilari tomonidan yozilgandir. Fitratning «Chig'atoy adabiyoti», «Muqaddimatul adab», «XVI asrdan so'ngi o'zbek adabiyotiga umumiy bir qarash», «Shayboniynoma»; A.Sa'diyning «Chig'atoy va o'zbek adabiyoti ham shoirlari», «Yassaviy kim edi?», V.Mahmudning «Alisher Navoiy», «Navoiygacha turk adabiyoti», «Fuzuliy Bag'dodiy», To'g'rulning «Eski shoirlarimizdan Muqimiy» singari o'nlab maqolalar, Fitrat tomonidan tuzilgan «Eng eski turk adabiyoti namunalari», «O'zbek adabiyoti namunalari» singari majmualar, ayrim kamchilik va nuqsonlariga qaramay, xalqni o'tmish adabiy merosiga yaqinlashtirishda juda katta ahamiyatga molik edi. Shunisi ham borki, bu maqolalar o'zbek adabiyotshunosligida o'tmish adabiyotini tarixiylik prinsipi asosida tadqiq etish amaliyotini boshlab berdi, adabiyot-

shunosligimizda mustaqil adabiyot tarixi sohasining shakllanishiga asos bo'ldi.

Yuqoridagicha yutuqlari ham borligiga qaramay, umuman olganda, 20-yillar adabiy tanqidchiligimiz tarixida «mavjud imkoniyatlarni yo'qotish» davri bo'lganini aytish kerak. Chunki jadidchilik ta'sirida shakllangan o'zbek adabiy tanqidchiligi bu davrda ayni kuchga to'lgan, o'zining butun kuchini adabiy-estetik muammolar tadqiqiga, badiiy didni tarbiyalash va badiiy tafakkurni o'stirish maqsadiga qaratishi mumkin edi. Biroq, bu tanqidchilar voizlikdan endigina qutulgan paytda tanqid sohasida yangi mafkuraning voizlari yetishgani, ikki tomon orasidagi g'oyaviy (ko'pincha g'ayriilmiy va g'ayriadabiy) kurash iste'dodli munaqqidlarimiz kuchining «o'tin yorishga» sarf etilishiga olib keldi.

1932-yil 23-aprelda VKP(b) MKning «Adabiy-badiiy tashkilotlarni qayta qurish to'g'risida»gi qarori qabul qilindi. Adabiy jarayonga bevosita va kuchli ta'sir o'tkazgan omil bo'lgani, ikkinchi tomondan, davr adabiy jarayonidagi hodisalar mohiyatini anglashda muhimligi uchun unga alohida to'xtalib o'tish joiz. Qarorning tushuntirish qismida shunday deyiladi: «Bundan bir necha yillar avval (ya'ni, 1925-yilda — B.R.), yangi iqtisodiy siyosatning dastlabki yillarida, ayniqsa, jonlanib qolgan yot unsurlarning adabiyotda sezilarli ta'siri mavjud bo'lgan, proletar adabiyoti kadrlari hali zaif bo'lgan bir paytda, partiya proletar yozuvchilari va san'at xodimlarining mavqeini mustahkamlash maqsadida adabiyot va san'at sohasida maxsus proletar tashkilotlarini tuzish va kuchaytirishga har tomonlama yordam bergan edi.

Hozirgi vaqtda, proletar adabiyoti va san'atining kadrlari yetishib chiqishga ulgurgan, fabrika, zavod va kolxozlardan yangi yozuvchilar maydonga kirgan paytda, mavjud adabiy-badiiy tashkilotlar (VOAPP, RAPP, RAPMI

va b.) doiralari endiyoq torlik qilib qoldi va badiiy ijodning keng quloch yoyishiga to'sqinlik qilmoqda.

Mazkur holat bu tashkilotlarning sho'ro yozuvchi va san'atkorlarini sotsialistik qurilish vazifalarini bajarishga safarbar jipslashtirish vositasidan alohida to'garaklar doirasida cheklanganlikni yoyish vositasiga aylanib qolishi, zamonaning siyosiy vazifalaridan hamda sotsializm qurish ishiga xayrixoh yozuvchi va san'atkorlarning salmoqli guruhidan uzilib qolish xavfini yuzaga keltirmoqda»⁴³. Mazkur sharoit hisobga olingan holda proletar yozuvchilari tashkilotlarini tugatish va «Sho'ro hokimiyati platformasini qo'llab-quvvatlovchi hamda sotsialistik qurilishda ishtirok etishga intilayotgan barcha yozuvchilarni tarkibida kommunistik fraksiyasi bo'lgan yagona sho'ro yozuvchilari ittifoqiga birlashtirish»ga qaror qilindi.

Qarorning qabul qilinishi sho'ro davri adabiyotshunosligi va tanqidchiligi tomonidan muhim voqea sifatida baholangan⁴⁴. Eng muhimi, buni o'z davrida ko'plab yozuvchi-shoirlar ham e'tirof etganlar. Jumladan, A.Qodiriy 1934-yilda: «... 23-aprel tarixiy qarori bilan adabiyotimiz o'zining yangi davrini boshladi. Chunki sho'ro adabiyoti bu tarixdan boshlab o'z qanoti ostiga shu kungacha sotsializm qozonida qaynamay kelgan «eskiroq» yozuvchilarni ham oldi, ularga rahbarlik qildi, turli moddiy va ma'naviy yordamlar berdi va bermoqda»⁴⁵, - degan edi. Albatta, UzAPPchilarning noo'rin g'oyaviy xurujlaridan bezgan «eskiroq» yozuvchilardan birining bu e'tirofini hozir ko'pchilik murosa uchun bo'lgan, deb aytishi mumkin. Lekin buni faqat majburiyat tufayli aytilgan deb o'ylash unchalik to'g'ri emas. Haqiqatan ham qaror qabul qilingandan keyingi dastlabki yillarda yuqori ijodiy faollik kuzatilgan, ijodiy samaradorlik oshgan, demak, A.Qodiriyda samimiy

⁴³ Введение в литературоведение. Хрестоматия. - М., 1988. - С.62

⁴⁴ Qarang: O'zbek sovet adabiyoti tarixi. II tom.-T., 1971.- B.5-8; O'zbek sovet tanqidi tarixi. I tom.-T., 1987.-B.154-155

⁴⁵ O'zbek sovet adabiyoti tarixi. II tom.-T., 1971.- B.8

gapirishga asos bor edi. Ikkinchi tomondan, qarorda RAPPchilarning tanqid qilingani sababli, A.Qodiriy aytgandek, «eskiroq» yozuvchilarga munosabat biroz vaqt davomida sezilarli yumshagan ham: «O'tgan kunlar»(1933) ning qayta nashr qilingani yoki «Kecha va kunduz»(1936) ning e'lon qilingani shu «yumshash» natijasi edi. Ammo bugungi kun nuqtayi nazaridan, qarordan keyingi qariyb 60 yillik davr adabiyoti haqida ma'lum tasavvurga ega odam ko'zi bilan qaralsa, qaroming katta hisobda zararli bo'lganini sezish mumkin.

Aslida, sho'ro hukumatining adabiyot sohasidagi siyosati uning ijtimoiy-iqtisodiy sohalaridagi siyosatidan, umuman, mamlakatdagi ichki siyosatidan andoza olgan holda amalga oshirilgan. Tarixdan ma'lumki, fuqarolar urushi davrida tamom izdan chiqqan iqtisodiyotni tiklash uchun burjuaziyaning moddiy-texnik imkoniyatlaridan foydalanish zarurligi uchun NEP(yangi iqtisodiy siyosat) joriy etilgan, keyin, iqtisod biroz o'ziga kelgach, NEP tugatilgan edi. 1925yil qarori adabiyot sohasidagi NEP edi, bunda ham burjua yozuvchilaridan proletar adabiyotini yaratishda foydalanish maqsadi ko'zlangan edi. Har qancha kamchiliklariga qaramay, 20-yillar adabiy jarayonida qarashlar turlichaligi (NEP davrida ko'p ukkladli iqtisod bo'lgani kabi) mavjud edi. Iqtisodiyotda yakkahokimlikka erishib bo'lgan sho'ro adabiyotdagi bu holatdan qoniqmas edi va 1932-yil qarori adabiyotda yakkahokimlikni egallash yo'lidagi ilk qadam bo'ldi: adabiyotdagi qarashlar turlichaligiga barham berildi.

Avval milliy respublikalarda, keyin ittifoq miqyosida tuzilgan Sovet yozuvchilari soyuzi adabiyotdagi yakkahokimlikni amalga oshirish vositasi bo'lib qoldi. Ittifoq yozuvchilar soyuzining 1934-yil avgustida o'tkazilgan birinchi s'ezdidayoq sho'ro adabiyotining vazifalari aniq qilib qo'yildi, nimani qanday tasvirlash, nimaga qanday munosabatda bo'lish kabi muhim ijodiy masalalarda «sovet yozuvchilarini» bir xillashtiruvchi me'yorlar — sotsialistik realizm metodining asosiy prinsiplari ishlab chiqildi. O'xshatish joiz ko'rilsa, bamisoli

ijodkorlarning bari bitta kolxozga birlashtirildi: nima ekish, qanday ekish, qchon ekish kabi masalalarni pravlenie hal qiladi, a'zolar ishlab bersa bas. Tarixdan bilamizki, kolxozlar tuzilganidan so'ng ko'p o'tmay «zararkunandalar bilan kurash», «quloqlarni sinf sifatida tugatish» kabi tadbirlar ham bo'lgan. Yozuvchilar «kolxozi»ning galdagi vazifasi ham shu xil tadbirlarni amalga oshirish bo'lgani hozir barchaga ma'lum...

30-yillar adabiy tanqidchiligida (keyincha esa umuman sho'ro adabiy tanqidchiligida) kuzatiluvchi yetakchi xususiyatlardan biri shuki, tanqid partiya-hukumat qarorlari, «Pravda», «Literaturnaya gazeta», «Literaturno'y kritik» singari markaziy nashrlarda bosilgan maqolalar (ayniqsa, redaksion maqolalar)ni tezkorlik bilan o'zlashtirish va adabiy jarayonga tadbiiq etish yo'lidan bordi⁴⁶. Masalan, «Millatchilik va aksilinqilobchilik bilan kurash va o'zbek proletar adabiyoti»⁴⁷ nomli maqolada «Qizil qalam» tashkiloti «fosh etiladi», uning «milliy istiqlolchilar» tomonidan egallab olingani va sho'roga, kommunistik firqaga qarshi fikrlarning «adabiy jurnallarimiz orqali keng ko'pchilikka tarqatilgan»i ta'kidlanadi. Mualliflar «buni o'z vaqtida ocha olmaganligimizni, xushyor bo'lmaganligimizni juda ham ravshan ko'ramiz» deya e'tirof etarkan, buni «Qizil qalam» jamiyati va umuman O'zbekistondagi adabiy harakatga firqa rahbarligi juda sust bo'lgan»ligi bilan izohlaydilar. Bunday sharoit esa, mualliflar fikricha, «O'zbekistondagi adabiy harakatni juda o'tkir va sinfiy xushyorlik bilan qaytadan tekshirib chiqishni va adabiy tashkilotlarning ishlarida qat'iy burilish yasashni talab etadi <...> Adabiyotimizda proletar mafkurasining har sohada ustunligini ta'min etmoq uchun, bundan so'ngra, firqa rahbarligini keskinlashtirib va o'tkirlashtirib qo'ymoq zarur». Ko'ramizki, maqola mualliflari adabiy tashkilotlarni qayta qurishning (ya'ni, partiya qarorining) bugunda

⁴⁶ O'zbek sovet tanqidi tarixi. I tom.-T., 1987.-B.160-163

⁴⁷ H Olimjon. Tanlangan asarlar. 5 tomlik. 5-tom.-T., 1972.- B.44-49; maqola Mirtemir bilan hamkorlikda yozilgan.

nechog'li zarurligini asoslash bilangina cheklanmay, qarorda aytilmagan bo'lsa-da, nazarda (asosiy maqsad sifatida) tutilgan «adabiyotga partiyaning mutlaq rahbarligi» masalasini o'rta qo'yadilar. Tezkorlik, hozirjavoblik, siyosiy xushyorlik shunchalik bo'lar-da!

H.Olimjonning «Sotsialistik realizmni egallash yo'lida» nomli maqolasida metodning mohiyatini ochib berishga harakat qilinadi. Jumladan, maqolada yozilishicha: «Sotsialistik realist turmushni statistik emas, dinamik ravishda qabul qiladi <...> harakatning asosiy kuchi sinfiy kurash ekanligini anglaydi <...> taqdirga tan beruvchi emas, balki u o'zini bu jarayonni o'ziga bo'ysundiruvchi faol kuch tarzida qaraydi <...> qurish davrining olamshumul haqiqatlarini <...> badiiy obrazlarda bu davrning to'laqonli, o'lmas tarixini yaratmog'i <...> «har xil va har qanday maskalarni rahmsiz suratda yirtmog'i» kerak». Ko'rinib turibdiki, maqolada sotsialistik realizmning asosiy talablari ta'kidlab sanaladi, go'yo ijodkorlarga bu borada aniq ko'rsatmalar, yo'nalishlar beriladi. Demak, metodning chegaralarini aniq qilib belgilashga intilish u haqdagi nazariy fikrlar paydo bo'lgan vaqtlardan boshlangan ekan, bu esa uning ko'p o'tmay dogmaga aylanishi, adabiyot rivojiga to'sqinlik qila boshlashiga zamin hozirlagan. Maqolada ifodasini topgan metodga munosabat uzoq yillar mobaynida deyarli o'zgarishsiz qolgani ham bejiz emas: «Sotsialistik realizm turmushni sotsializmning yengish tendensiyasi nuqtayi nazaridan qarab turib, haqqoniy ravishda to'la sabot bilan ifodalab beruvchi, davrimizning talabiga birdan-bir mos bo'lgan haqiqiy san'at metodidir. U, faqatgina u hayotga qobil...» (ta'kid bizniki - B.R.) Bizningcha, bu gaplarning zamirida «sotsialistik realizmdan boshqa har qanday metod yashashga qobil emas, yashashga haqli emas» qabilidagi fikrni tushunish qiyin emas.

Sotsialistik realizm, sotsialistik adabiyotga taalluqli masalalar 30-yillarda yaratilgan bir qator maqolalarning asosiy mavzusi bo'lgan bo'lsa, boshqa mavzularga

bag'ishlangan maqolalarda ham ularga munosabat bildirib o'tiladi. Bu esa endilikda adabiy tanqidchilik ushbu metodni o'ziga asos qilib olganidan darak beradi. Jumladan, O.Hoshimning «O'zbek sho'ro adabiyotining ba'zi bir ijodiy masalalari» (1932), Rahmat Majidiyning «Bolshevizmning buyuk san'ati uchun» (1932), H.Olimjonning «Sotsialistik realizmni egallash yo'lida» (1933), «Oybekning so'nggi yillar o'zbek poeziyasi» (1934) maqolalarida bu masaladagi fikrlarni ilmiy asoslashga, xulosalarni puxta dalillab berishga intilish bor. Biroq, adabiy jarayonni, adabiy asarni o'rganish va baholashda sinfiylik, g'oyaviylik mezonlarining asos qilib olingani mazkur maqolalarning bugungi kun nuqtayi nazaridan eng katta qusuridir (albatta, o'z vaqtida xuddi shu narsa asosiy fazilat sifatida ko'rsatilgan). Shunga qaramay, bu davrda yaratilgan tanqidiy asarlarni tamomila inkor qilish to'g'ri emas. Ular o'z vaqtida adabiy jarayonda muhim ahamiyat kasb etgani, adabiyot rivojiga foydali impulslar ham bergani, badiiy didni, garchi sezilarli o'yanlar bilan bo'lsa-da, tarbiyalaganini inkor etib bo'lmaydi. Masalan, O.Hoshim zamonaviy mavzularda yozilgan asarlardagi sxematizm ko'rinishlarini tanqid qilib, «Turmush adabiyotda shoir-yozuvchi orqali aks qiladir, turmushdan olgan fikrlarini, hislarini, tuyg'ularini yozuvchi badiiy shaklda, obrazlar bilan beradir» deb yozadi. Buni juda yaxshi bilgani holda munaqqid o'zi asarlarni baholashda mazmunga ko'proq e'tibor qiladi. H.Olimjon esa «Marksizm niqobi ostida menshevizm» nomli maqolasida vulgar sotsiologik yondashuvni qoralasa, o'zi «Fosh etish emas, xaspo'shlash» maqolasida Miyon Buzrukning o'z nazdidagi «g'oyaviy xato»larini uning bir paytlar jadidlar safida bo'lgani bilan izohlashga harakat qiladi, shunga qator ishoralar beradi. Aytish kerakki, bunday ichki ziddiyatlilik munaqqidlarning adabiyotning san'at ekanligini chuqur his qilganlari holda uni davr taqozosi bilan mafkura quroli deb bilganlari oqibatida yuzaga keladi.

Davr tanqidchiligida muhim o'rin olgan masalalardan biri zamona kishisini, yangi sharoitda yetishgan yangi insonni tasvirlash masalasi edi. Sho'ro davrida partiya-hukumatni adabiyotda mafkura qurolini ko'rgani e'tiborga olinsa, bu masala ular uchun qanchalik katta ahamiyatga ega ekanligini bilish qiyin emas. Shundan kelib chiqib, tanqid ijodkorlarni ozodlikka chiqqan o'zbek ayollari, inqilob uchun fidokorona kurashgan qizil askarlarni, yangi jamiyat qurishda jonbozlik qilayotgan ishchi-dehqonlar obrazlarini — zamona qahramonlarini yaratishga da'vat qildi. Jumladan, Oybek: «Davrimiz qahramonlik davridir. Sotsializm uchun kurashda odamlarning ma'naviy borlig'i qanday o'zgarayotganini bilamiz. Kurashda tubanlardan yuksalgan yangi odamlarni badiiy asarlarda ko'rsatish bu kungi adabiyotning ulug' vazifalaridandir»⁴⁸, - deb yozadi. Shu bilan birga, Oybek asarda yangi zamon kishisini tasvirlashning o'zi kifoya emasligini, «yangi turmush qurish uchun kurashda inson shuurida vujudga kelgan o'zgarishlarni ko'rsatish» zarur deb biladi. Albatta, zamonaning qahramonlari kim ekanligi va ularning qahramonligi nimada ekanligi aniq belgilab turilgan bir sharoitda inson obrazini yaratishda sxematizmga berilishi xavfi kuchayadi. Oybekning bu talabi shunday hollarning oldini olishga qaratilgan. Biroq, umuman tanqidchilikda bo'lganidek, Oybekda ham ba'zi o'zi qo'ygan talablarga javob beradigan qahramonlarga ham noto'g'ri munosabatda bo'lish hollari uchraydi. Xususan, «Obid ketmon» povestidagi Obid ketmon, Berdi tatar obrazlariga munosabatda shunday hol kuzatiladi. Oybekning fikricha, «yozuvchi Obid ketmonning kolxozga kirguncha kechirgan hayoti va harakati orqali o'rta dehqonning turmush sharoitini oshirib ko'rsatishida tipik voqealarni tipik sharoitda aks ettirmaydi <...> Ibtidoiy ishlab chiqarish qurollariga molik bo'lgan va ota-bobodan qolgan eski usullar bilan ish ko'ruvchi mayda dehqon xo'jaligida uchraydigan qiyinchiliklar va yetishmasliklarni

⁴⁸ Oybek. So'nggi yillarda o'zbek poeziyasi. - Qizil O'zbekiston, 1928. 17-avgust

yozuvchi u qadar realistik tasvir qilmaydi»⁴⁹. Munaqqid yozuvchining g'oyaviy-badiiy maqsadini yetarli tushunmaganidan shunday xulosaga kelgani o'z vaqtida adabiyotshunosligimizda ko'rsatib o'tilgan⁵⁰. Bizningcha, bu hol Oybekning yozuvchi niyatini tushunmaganligi bilangina emas, balki hayotni A.Qodiriydan farqli ravishda ko'rishi bilan ham izohlanishi lozim. Bu o'rinda Oybek qishloq hayotini marksizm-leninizm ta'limoti orqali ko'rayotgan bo'lsa, A.Qodiriy bu ta'limotning amaldagi tadbiqini dehqon nigohi orqali anglashga intiladi. Shu sababli ham Oybek kolxozga kirish-kirmaslik masalasida ikkilanayotgan, «yetti o'lchab bir kesish»ga qaror qilgan Obid ketmonning (o'rta dehqonning) xatti-harakatlarini «tushunmaganlik»dan yoki siyosiy kaltabinlikdan deb tushinishi osonroq, buni katta hayotiy tajriba va tug'ma «jaydari donishmandlik» xususiyatiga ega odamning normal harakati deb bilishi qiyin. Shuning ta'sirida u qishloq hayoti «realistik tasvir etilmaydi» deb yozadi, holbuki, A.Qodiriy obrazni realistik tasvirlashga intilgan, qahramonining xarakter mantiqiga ko'ra xuddi shunday harakat qilishi lozimligiga ishontirgan.

Qahramon masalasida e'tirozlar «Sarob» romani muhokamasiga bag'ishlangan disput (1939-yil 14-16-iyun) davomida A.Qahhorga nisbatan ham bildirildi. Faqat bunda endi eng faol ayblovchi sifatida so'zlagan H.Musaev pozitsiyasini Oybeknikidan farqlamoq kerak. H.Musaev yozuvchini sho'ro voqeligidagi o'zgarishlarni «inkor etish va ko'rmaslik» oqibatida ijobiy qahramonlar yaratmagan, deya ayblaydi. Farq shundaki, Oybek qarashlarida adabiyotga vulgar sotsiologik yondashuvning ta'siri sezilgan bo'lsa, H.Musaevda vulgar sotsiologik yondashuvning naqd o'zidir. To'g'ri, munozara ishtirokchilarining aksariyati H.Musaev qarashlarini qabul qilmaganini 30-yillar oxiriga kelib tanqidchilikning saviyasi sezilarli oshgani bilan izohlanadi. Biroq,

⁴⁹ Oybek. Mukammal asarlar to'plami. 14-tom.-B.170

⁵⁰ O'zbek sovet tanqidi tarixi. I tom.-B.177-178

adabiyotshunoslikda bu masalada o'zgacharoq fikr ham mavjud⁵¹.

Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, 30-yillarning o'rtalaridan boshlab Yozuvchilar soyuzi tomonidan turli asarlar muhokamasiga bag'ishlab qator munozaralar uyushtirilgani og'zaki tanqid an'analarini davom ettirishi bilan birga, adabiy tanqidiy tafakkurda ham ma'lum ahamiyatga molik edi. Ma'lumki, o'sha davrda boshlab berilgan bu an'ana hozirda ham davom ettirib kelinmoqda.

30-yillar adabiy tanqidchiligida alohida ijodkorlarning ijodiy faoliyati, asarlari tahliliga bag'ishlangan maqolalar, to'plam va monografiyalar yaratildi. Masalan, shu davrda tanqidchilik faoliyatini boshlagan H.Yoqubovning «Hamid Odimjonning ijodiy yo'li», «Uyg'un ijodiyoti», «G'afur G'ulomning hajviy hikoyalari» kabi maqolalarida bu ijodkorlar faoliyati monografik planda o'rganildi. «Ijodiy o'sish yo'lida» nomli to'plamdan sho'ro adabiyotining katta avlodiga mansub ijodkorlar — G'.G'ulom, H.Olimjon, A.Qahhor, G'ayratiiy ijodlari tahlil etilgan maqolalar o'rin oldi. H.Olimjonning «Fitratning adabiy ijodi haqida» nomli katta hajmli tadqiqot maqolasi, nihoyat, Oybek qalamiga mansub «Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li» monografiyasi yaratildi. Oxirgi ikki asarda jadid adabiyotining ikki yirik namoyandasi ijodiy faoliyatini sho'ro adabiyotining ilk bo'g'iniga mansub ikki ijodkor tomonidan yoritishga jazm etilgani xarakterlidir. Bu ikki asar adabiyotimizning ikki avlodi adabiy-estetik (to'g'rirog'i, g'oyaviy-mafkuraviy) qarashlari orasidagi farqni yaqqol namoyon etadi. Albatta, har ikki asarda ham davr ruhi bilan bog'liq bo'lgan asosiy kamchilik — badiiy adabiyotni, asarni mafkuraviy jihatni bosh mezon qilib olgan holda baholash kuzatiladi. Biroq, ular orasida nozik bir farq ham bor: Oybek mushohadalari zahirida A.Qodiriydek ulkan san'atkorga nisbatan mehr va hurmat sezilib tursa, Fitrat haqidagi maqolada muallif o'zining eng to'g'ri g'oyaviy

⁵¹ Qiyoslang: O'zbek sovet tanqidi tarixi. I tom. -B.178-182; R.Qo'chqor. Men bilan munozara qilsangiz. - T., 1998. -B.48

mavqeda turgani va o'zi ishongan g'oyaning eng to'g'riligiga ko'r-ko'rona ishongani uchun bu narsa ko'rinmaydi. H.Olimjon maqolasining deyarli har bir sahifasida o'sha davr sharoitida jiddiy siyosiy ayblov sifatida yangrovchi jummalarga duch kelamiz: «Fitrat kuchli burjua vatanchiligi, millatchiligi, panturkizm qarashlari bilan o'rta chiqadi <...> Oktabrni umidsizlik va norozilik bilan qarshi oldi. U Oktabrdan so'ng o'zining burjua qarashlariga sodiq qoldi <...> millatchilik adabiyotining boshida turib rahbarlik qiladi <...> nazarida to'polondan, tartibsizlikdan iborat bo'lgan sovet voqeligidan kuladi <...> qishloqdagi inqilobiy harakatni chin ma'nosi bilan qabul qila olmagan...» Maqolaning yakunida H.Olimjon Fitrat «inqilobiy dunyoga qarash pozitsiyalariga o'tish yuzasidan jiddiy qadam tashlolmay keladi»⁵² degan xulosani chiqaradi.

Achinarli tomoni shundaki, H.Olimjon maqolasi 1936-yilda, qatag'on siyosati avjiga chiqqan 1937-yil arafasida yozilgan edi. Tanqidchilikda Ayn tomonidan boshlab berilgan siyosiy ayblar taqash an'anasi muttasil o'n yil davomida turli ko'rinishlarda namoyon bo'lib keldi. Bu bilan tanqid ommani Fitrat, Cho'lpon, A.Qodiriy singari ijodkorlar «xalq dushmani» ekanligiga ishonitirishga xizmat qildi, minglab ziyolilarimizning jisman maxv etilishiga zamin hozirladi, «fatvo berdi». Afsuski, tanqidchilik shu bilangina cheklanmadi, aksincha, 1937-1938-yillarda u o'z zimmasiga «jamoatchi qoralovchi» bo'lishdek sharmandali vazifani ham oldi. Natijada shu yillar tanqidchiligidimiz tarixdagi «eng kirlik, qora kunlar» (A.Qodiriy) bo'lib qoldi.

Yuqoridagi fikrlarning qay darajada to'g'riligini o'sha yillari e'lon qilingan ayrim maqolalardan keltirilgan parchalarni kuzatib hukm chiqarish mumkin. Masalan, Olim Sharafiddinov 1937-yil 3-iyunda e'lon qilingan maqolasida yozadi: «Oktabr inqilobidan keyin ochiqdan-ochiq aksilinqilobchilar lageriga o'tgan, Sovetlarga qarshi

⁵² H.Olimjon. Tanlangan asarlar.5 tomlik. 5-tom.-T.,1972.- B.93-139

kurashib, hamma reaksiya kuchlarni birlashtirgan, bosmachilikni tashkil etib, intervensiyachilar bilan apoq-chapoq bo'lgan **jadidlar qanday yo'llar bilan bo'lsa-da, ishchi-dehqon hukumatini yiqitish** fikriga tushdilar. Jadid yozuvchisi **Abdulla Qodiriy** ham sovet hukumatining dushmanlari bilan birlashib, Oktabrni **ashaddiy dushman** sifatida qarshi oladi»(ta'kidlar bizniki - B.R.)⁵³ E'tiborli tomoni shuki, bu maqola A.Qodiriyning qamoqqa olinishi arafasida e'lon qilingan edi. Xuddi H.Olimjonning Fitrat haqidagi fikrlashida ko'rganimizdek, munaqqid A.Qodiriy keyin ham sho'roga dushmanligicha qolganini ta'kidlash uchun «Obid ketmon»ni quyidagicha talqin etadi: «Obid ketmon bir yil ichida mashhur ketmoni, zambilg'altagi bilan sigirli, qo'yli, ot-aravali, ombori g'allaga to'lgan, to'q turmushga ega bo'lgan o'rtahol dehqonga aylanadi. Yana bir-ikki yil shunday ishlasa, quloq bo'lishi turgan gap (!). Bundan faqat kuch sarf etsang, dangasa bo'lmasang, yakka xo'jalikda baxtli turmush kechirasan, boy bo'lasan, quloqlar ham kishi kuchidan foydalanmasdan, halol mehnat bilan boyiganlar degan natija chiqadi...» Mafkuraning tazyiqi shuki, u yozuvchidan voqelikni o'z nuqtayi nazaricha tasvirlash huquqini tortib oladi: qishloq hayotida ko'kanlarni, mamajonlarni tasvirlash kerak deb biladi, o'ziga ma'qul sxemani chizib beradi.

Sherbek Aliev va Hoji Shorahmedovlar ayblovlari masalasida Ayndan ham o'tib tushadilar: «Xalq dushmani Fayzulla Xo'jaevning «zakazi»ga muvofiq aksilingilobchi Fitrat yozgan, **o'zbek xalqining ashaddiy dushmani bo'lgan jadidlarni** maqtab, ko'klarga ko'targan «To'lqin» pyesasini, millatchi G'ulom Zafariyning «Halima»sini **dushmanlar** hatto Moskvada o'zbek san'ati o'n kunligida sahnaga qo'yimoqchi bo'lib tayyorlaganlar. Dushman Fitratning ham «To'lqin» pyesasi postanovkasini tayyorlash uchun 50 ming so'mlab pul ko'kka

⁵³ Olim Sharafiddinov. Obid ketmon.- Qizil O'zbekiston.-1937, 3-iyun

sovurilgan»⁵⁴. Ko'rib turibmizki, mualliflar Fitrat sho'roga qarshi rejali asosda va F.Xo'jaev rahbarligida kurashgan, ular nafaqat mafkuraviy, moddiy ziyon ham yetkazgan, degan da'voni oldinga suradi.

Cho'lpon hibsga olinganidan bir kun o'tgach, Yozuvchilar soyuzi plenumi yakunlariga bag'ishlangan maqola e'lon qilinadi. Hisobot tarzidagi ushbu maqola muallifi O.Rahimiy yozadi: «Cho'lponning ilgarilari ham o'z ijodida va kundalik hayotida millatchi ekanligi ma'lum. Uni tuzatish, qayta qurish uchun yordam berish niyatida adabiy sohada ishlash uchun butun sharoit tug'dirilgan. Biroq, Cho'lpon shu sharoitdan qayta qurilish, sovet yozuvchisi bo'lish uchun emas, balki o'zining millatchiligini davom qildirish va kuchaytirish uchun foydalanishga urinib kelmoqda»⁵⁵. Adabiyotshunos D.Quronov bu haqda «Cho'lponning qamalishi arafasida ham, u qamalganidan keyin ham vaqtli matbuot bor kuchi bilan uni qoralashni davom ettirdi. Mavzu shunchalar dolzarb ediki, shoirning e'lon qilinmagan to'plamiga qoralab taqriz chiqardilar»⁵⁶, rasmiy doiralar og'zini poylab, «Kecha»dek roman haqida ikki og'iz so'z aytishga botinmay turganlar shapaloqdek maqolaga imzo chekdilar...»⁵⁷

Qatag'on siyosati avjga chiqqan, adabiyotimiz, milliy madaniyatimiz juda katta yo'qotishlarga uchragan 1937-1938-yil adabiy tanqidchiligidagi holatni, matbuotda e'lon qilingan maqolalarga xos umumiy ruhni yuqoridagi parchalar yaqqol ko'rsatib turibdi. Professor Ozod Sharafiddinov yozganidek, bu hol «qatag'on tegirmoniga suv quydi, Stalin jallodlarining ishini osonlashtirdi».⁵⁸ Istiqlol arafasidagi yillardan boshlab bizda shu davrni, adabiyotimiz, tanqidchiligidan tarixining shu bosqichini o'rganishga qiziqish ayniqsa kuchaygani ma'lum. Bu juda ham kerak. Faqat bunda o'z davrida noto'g'ri mavqe

⁵⁴ Qizil O'zbekiston.-1937, 6-oktyabr

⁵⁵ Qizil O'zbekiston.-1937, 14-iyul

⁵⁶ Qarang: O.Sharafiddinov. Cho'lponni anglash.- B.30

⁵⁷ D.Quronov. Cho'lpon: hayoti va ijodiy merosi.- T.,1997.-B.26-27

⁵⁸ Ko'rsatilgan asar.- B.32

tutganlarni qoralash maqsadini emas, bo'lib o'tgan ishlardan bugun va kelajak uchun foydali xulosalar chiqarib olish maqsadini ko'zlashimiz zarur.

Ikkinchi jahon urushi davrida o'zbek tanqidchiligi

Ma'lumki, adabiyotimiz tarixining bu bosqichi sho'ro adabiyotshunosligida «Ulug' Vatan urushi davri adabiyoti» degan nom bilan alohida davr sifatida o'rganib kelingan. Biz ushbu davrni alohida ajratib olarkanmiz, buni odatlanilgan an'anani buzmaslik uchungina qilmadik. Chunki haqiqatan ham, bizningcha, Ikkinchi jahon urushi yillari — milliy tariximizdagi alohida sahifa. Bu yillarni 30-yillarning xronologik davomi sifatidagina tushunish ham, ularga 40-yillarning bir qismi sifatida qarash ham unchalik to'g'ri emas. Zero, bu davrning o'z ruhi va bevosita shu ruhdan binoga kelgan adabiyoti, san'ati bor.

Katta kulfat, katta xavf oldida xalq hamisha birlashadi, tarix bunga ko'p bor shohidlik bergan. Yurtimizda urushning mudhish nafasi kirmagan xonadon qolmadi. Urushga ketgan jigarlar sog'inchi va tashvishi, «qora xat»lar keltirgan mayitsiz azalar, yo'qotishlar armoni, urushning tezroq bitishini tilash, bola-chaqani urushdan omon olib chiqish tashvishi... Fashizm otli ofat oldida har qanday ichki ziddiyatlar (sinfiy ayirmalar) vaqtincha ikkinchi planga surildi, hammaning qarshisida aniq dushman, hammaning ko'nglida birgina niyat — g'alaba. Xalqning dardi bir edi, hamma deyarli bir-biriga hamdard edi. Albatta, bularning bari birlashtiruvchi omil edi. Biroq, uni ro'yobga chiqarish uchun uyushtiruvchi kuch ham kerak ediki, bu vazifaning katta qismini adabiyot va san'at o'z zimmasiga oldi. Xalqning aksariyati uchun umumiy bo'lib qolgan tuyg'ular (nafrat, umid, tashvish, armon va b.) adabiyotdagi umumiy ruhni, undagi g'oyaviy-mazmuniy o'zgarishlarni belgilab bergan edi. Eng muhimi, bu o'zgarishlar yuqorining, rasmiy doiralarning ko'rsatmalari, «partiyaning dono rahbarligi» tufayligina yuzaga kelgani yo'q. Ya'ni, bu davrda rasmiy doiralar

tomonidan adabiyot oldiga qo'yilgan vazifalar ijodkorlarning qalb amriga hamohang edi.

Davr ruhi, urush sharoitining talabi bilan adabiy asarlardagi obrazlar tizimi, mavzular doirasi, talqin yo'nalishlari o'zgardi. Bu davrda, Oybek yozganidek, «asosan urush mavzui hukm surdi. Vatanparvarlik, qahramonlik, zafar — adabiyotda hamma janr va formalarning mazmuni, asosiy motivi bo'ldi»⁵⁹. «O'zbek sovet tanqidi tarixi» kitobida asosli ta'kidlanganidek, Uyg'unning H.Olimjon ijodi haqida aytgan quyidagi fikrlari umuman davr adabiyotiga taalluqli ta'rif bo'la oladi: «Urush davrining talablariga ko'ra shoirning mavzulari, tovushi o'zgardi. Shoir ijodini vatan himoyasi, xalqqa sadoqat, dushmanga nafrat, g'azab, mardlik va jasorat, jang va g'alaba motivlari qopladi. Sevgi qo'shiqlari g'azab na'rasiga aylandi. Tinch tabiat tasvirlari qonli jang lavhalari bilan almashindi. Butun ijod sotsialistik vatanni himoya qilib, qonxo'r yovni yurtidan haydab chiqish va tor-mor etishga qaratildi».

Urush davri adabiy tanqidchiligida publitsistik ruh kuchaydi. Bu ham, albatta, davrning umumiy ruhi, ijtimoiy talabi bilan izohlanadi. Tanqidchilik badiiy asarlarning g'oyaviy jihatlariga, ulardagi jangovarlik, vatanparvarlik, g'alabaga ishonch ruhi kabilarga alohida ahamiyat berdi, xuddi shunday nuqtalarni yanada bo'rttiribroq ko'rsatishga, ta'kidlashga intildi. Oybekning H.Olimjon ijodiga bag'ishlangan «Otashin vatanparvar va talantli shoir» nomli maqolasi bunga yorqin misol bo'la oladi. Avvalo, muallif maqolani nomlashda «vatanparvar» sifatlovchisini birinchi o'ringa chiqarigani ham davr ruhi bilan bog'liqdir. Chunki davrning o'zi ijodkordagi «vatanparvarlik»ni «talantlilik»dan oldinga chiqargan edi. Oybek H.Olimjonning urush yillari o'ta faol ishlaganini ta'kidlab, «Deyarli har uch kunda u qahramon frontga yoki mamlakat ichidagi mehnat erlariga yangi bir she'r

⁵⁹ Oybek. Mukammal asarlar to'plami. 14-tom. - 207.bet

sovg'a etdi»⁶⁰. Maqolada H.Olimjon she'rlarining ahamiyatini ta'kidlab, Oybek yozadi: «Bu she'rlar dushmanga g'azab va nafrat, vatanimizga muhabbat, zafarimizga chuqur ishonch bilan tovlandi. Xuddi vatan urushi yillarida shoir o'z talantining boy imkoniyatlarini ocha boshladi. Badiiy so'zni yirtqich dushmanga bo'lgan o'tli g'azabi bilan tobladi. Uning so'zi qilich damiday o'tkir, nayzaday keskin bo'lib qolaberdi». Darhaqiqat, badiiy so'zni «dushmanga bo'lgan o'tli g'azab bilan toblash» nafaqat H.Olimjon, balki bu davrda ijod etgan barcha adabiyot ahli uchun xos edi. Biroq adabiyotning, adabiy asarning qimmatini faqat mavzu, ruh bilangina belgilanmaydi, u birinchi navbatda san'at hodisasi, undan san'atkorlik kutiladi. Shu bois ham Oybek davr she'riyatidagi, umuman adabiyotidagi jangovar ruh nechog'li zarurligini bilsa-da, H.Olimjondagi «vatanparvarona chaqiriqlardan asta-sekin lirikaga», «deklaratsiyadan xususiy, jonli, hayotiy mavzularga» kelishni yoqlaydi. «Jangchi Tursun» she'rida «ona muhabbatining butun chuqurligi, iliqiligi bilan ifodalangani», «jonli xalq so'zi va ifodalaridan foydalanilgani»ni yutuq sifatida ko'rsatadi. Oybekni she'rdagi samimiyat, hayotiylik quvontiradi. Tursunning jang oldidagi ikkilanishlari, o'lim qarshisidagi qo'rquvida u tirik insonni ko'radi va shu narsa uning balandparvoz sxematik obrazlardan afzalligi, foydaliligi, ta'sirchanligini ta'minlagan deb biladi. Uning yozishicha, H.Olimjon: «Tursun qahramonligining chuqur ma'nosini shunday sodda, samimiy ifoda qiladiki, lol qolasan»; shoir samimiyat bilan va hayotiy yozgani uchun ham uning tasviridagi «o'lim haqiqatan go'zal». Oybek san'atning ta'siri san'atga xos yo'l bilan amalga oshirilishi zarurligini, hatto eng dahshatli hodisalar ham san'at doirasiga tortilganida go'zallikka daxldor bo'lib qolishi lozim deb biladi. Bunday qarashlar, albatta, adabiyot uchun, badiiy tafakkur rivoji uchun juda muhim edi.

⁶⁰ O'sha kitob. - 203-bet.

Urush davridagi adabiy jarayonga razm solinsa, adabiy tanqidchilik sohasida ham Oybek, H.Olimjon, Uyg'un, M.Shayxzoda, K.Yashin singari ijodkorlarning yetakchilik qilganlarini ko'rish mumkin bo'ladi. Bu, albatta, ijodkorlarimizning adabiyotimiz taqdiriga befarq qaramaganlaridan dalolat va bu adabiyot uchun xayrli hodisa. Ayni paytda, bu urush davrida professional tanqidchilikning birmuncha oqsab qolganidan ham darak beradi. Nega shunday bo'ldi? Gap shundaki, sanalgan ijodkorlardan oldingi adabiy avlod, asosan, 30-yillar qatag'oniga uchragan bo'lsa, keyingi avlod hali adabiyot maydonida muqim o'rin topib ulgurmasdan frontga jalb qilingan edi. To'g'ri, sho'ro adabiyotining katta avlodi vakillari bilan bir qatorda A.Umariy, Z.Diyor, T.Fattoh, H.G'ulom singari ijodkorlar ham tanqidchilikda ancha faol qatnashdilar. Biroq bu to'laqonli adabiy tanqidiy jarayonning kechishi uchun kamlik qiladi. Adabiy tanqid sohasidagi oqsash urush davrida O'zbekiston Yozuvchilar soyuziga rahbarlik qilgan H.Olimjonning nutq va maqolalarida ham ta'kidlab o'tilgan. Jumladan, «O'zbek sovet adabiyotining chorak asri» (1942) nomli maqolasida tanqidning sustligi, har bir asarni mufassal tahlil qilish amaliyotining yo'lga qo'yilmagani ijodkorlarda oson yo'llardan borishga intilish illatini yuzaga keltirayotgani, bu adabiyotga ham, yaratilayotgan asarlar saviyasiga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi ta'kidlanadi⁶¹. H.Olimjonning o'zbek adib va shoirlarining urush yillaridagi faoliyati haqidagi hisobotida ham bunga alohida e'tibor berilgan. H.Olimjon hisobot nutqida tanqidchilikning hozirda faol emasligini aytib, kelajakda uni keng rivojlantirish zarurligini, buning uchun 7-8 bosma taboqli oylik adabiy jurnal chop qilinishini qayta tiklash zarurligini ta'kidlaydi⁶².

H.Olimjon hisobotida tanqidagi oqsashning muhim ob'ektiv sabablaridan birini ko'rsatib o'tgan. Darhaqiqat,

⁶¹ H.Olimjon. Mukammal asarlar to'plami. IX tom.-T., 1984.- B.178

⁶² H.Olimjon. Mukammal asarlar to'plami. X tom.-T., 1984.- B.63

adabiy jurnalning, davriy adabiy nashrlarning yo'qligi tanqid rivojiga, albatta, salbiy ta'sir ko'rsatar edi. Negaki, ijtimoiy-siyosiy xarakterdagi nashrlar tanqidiy asarlarning ularga moslashishini taqozo qilishi tabiiy. Demak, urush davri o'zbek adabiy tanqidchiligida publitsistik ruhning kuchayishi, bir tomondan, davr ruhi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, maxsus adabiy nashrlarning to'xtab qolgani bilan ham belgilangandir.

Yuqorida aytilganidek, o'zbek sho'ro adabiyotining ikkinchi bo'g'in vakillaridan aksariyati frontga safarbar etilgan edi. Ularning birlari front gazetalarida, boshqalari siyosiy-tarbiyaviy ishlarda, boshqalari qo'llarida qurol bilan bevosita jang maydonlarida dushmanga qarshi kurashdilar. Bular sirasida S.Jo'ra, P.Tursun, M.Boboev, N.Safarov, Z.Fatxullin, M.Muhammedov, M.Ismoilii, Shuhrat singari o'nlab ijodkorlarni sanash mumkin. Bular urushgacha adabiyot maydonida ozmi-ko'pmi tanilib ulgurgan bo'lsalar, urush janggohlarida keyincha hayotini adabiyot bilan chambarchas bog'laydigan O.Yoqubov, M.Qo'shjonov, V.G'ofurov, Z.Obidov singari yoshlar ham bor edilar. Boshqa bir tomoni shuki, urush davrida ko'plab havaskor ijodkorlar ham qo'lga qalam olib, o'zlarining histuyg'ularini ifodalashga, ular bilan o'rtoqlashishga jazm qilganlar. Bu tabiiy ham. Chunki urush har qanday kishining o'y-fikrlari, qarashlarini tubdan o'zgartirib yuborishi mumkin bo'lgan voqealarga to'liq; urush maydonlaridagi jangchi hislari teranroq, u sog'inch, yo'qotishlar armoni, yovuzlikka nafratu ezgulik tantanasiga ishonch kabi hislarni boshqalardan o'tkirroq qalbdan kechiradi. Front gazetolari bilan bir qatorda, O'zbekistondagi nashrlarda ham jangchi shoirlarning mashqlari muntazam e'lon qilib borildi. Adabiy tanqidchilik bu mashqlarni obzor tarzida yoritib, tahlil qilib, yutuq va kamchiliklarini ko'rsatib bordi. M.Shayxzodaning «Biz O'zbekiston o'g'lonlari», «Hujumchilarning hujum haqidagi taronalari», H.G'ulomning «Jang ilhomlari», «Front poeziyasi», «Jang ilhomlari» singari maqolalari bunga misol bo'la oladi. 1943-yilda chop etilgan

«Jangchilarning she'rlari» nomli to'plam frontdagi shoirlarning sara she'rlarini o'z ichiga olgan edi. Uyg'unning to'plamga yozgan «Qilich va qalam bilan» nomli so'zboshi maqolasida bu she'rlarning o'ziga xosligi va ahamiyati ko'rsatib berildi. Uyg'un ularning «she'riy tasavvur emas, balki real tushunchalarning ifodasi» ekanligi, shu bois ham ular «alohida samimiyat bilan jaranglashi»ga urg'u berdi. Albatta, urush haqida, zamonaviy jang haqida real tasavvurga ega kishilarning ijodi adabiyotimizda urush mavzusining ishlanishida muhim ahamiyatga molik edi. Ikkinchidan, bu she'rlar janggohlarda qon kechib yurgan yurtdoshlarimiz qalbiga yaqinroq ekanligini ham e'tiborda tutish kerak. Shuning uchun ham Uyg'un to'plamning ahamiyatini «Bu qo'shiqlar jangchilarimizning kuchiga kuch, ishonchiga ishonch qo'shadi. Bu qo'shiqlar qahramonlarni jangga otlantiradi. Bu qo'shiqlar jangchilarimiz bilan birga dushmanga qarshi qadam tashlaydi. Bu qo'shiqlar okoplarga, blindajlarga kiradi, jangchilarimizning hamkori sifatida yashaydi.» deya baholaganida to'la haq edi.

Urush yillari o'zbek adabiyotida qator dramatik asarlar yaratildi va tezkorlik bilan sahnalashtirildi. Bu davrning talabiga adabiyot va teatr san'atining hamkorlikdagi «labbay» javobi edi. Hozirjavoblikni shundan ham ko'rsa bo'ladiki, urushning dastlabki oyidayoq S.Abdulla va Chustiy hamkorligida yozilgan «Jasur oila», Tuyg'un qalamiga mansub «Vatan qizi» pyesalari dunyoga keldi. 1941-yil sentabrda Muqimiy nomli teatrdan S.Abdulla va Chustiylarning «Qurbon Umarov» muzikali dramasi sahnalashtirildi. E'tibor berilsa, 3-sentabrda premyerasi bo'lib o'tgan bu asar mualliflari qanchalik tezkorlik bilan ishlaganlarini tasavvur qilish qiyin emas. Chunki muzikali dramani sahnaga qo'yish uchun avval pyesa yoziladi, shunga mos muzika yaratiladi (kompozitor T.Jalolov), aktyorlar tanlanadi, ko'plab repetitsiyalar o'tkaziladi va h. Xullas, adabiyot va san'at xodimlari — shoirlar, kompozitorlar, aktyorlar, rejissorlar, sahna ustalarining fidokorona mehnatlari

tufayli «Qurbon Umarov» musiqali dramasi 70 kun ichida «yo'qdan bor bo'ldi». Umuman, urush yillarida yaratilgan «O'zbekiston qilichi» (N.Pogodin, S.Abdulla, Uyg'un, H.Olimjon), «O'lim bosqinchilarga» (K.Yashin), «Burgutning parvozi» (I.Sulton), «Nurxon» (K.Yashin), «Ona» (Uyg'un), «Alpomish» (S.Abdulla), «Muqanna» (H.Olimjon), «Mahmud Torobiy» (Oybek), «Jaloliddin Manguberdi» (M.Shayxzoda) singari dramatik asarlarning yaratilishi va sahnalashtirilishida ham shunday tezkorlik ko'rinadi.

Urush davri adabiy tanqidchiligi, 20-30-yillarda kuzatilgani kabi, teatr tanqidchiligini ham qisman o'z zimmasiga oldi. Ya'ni sahnaga qo'yilgan asarlar haqida taqrizlar e'lon qilib, ularning yutuq va kamchiliklarini ko'rsatish, mazmun-mohiyatini ochib berishga intildi. M.Shayxzoda «O'zbekiston qilichi» dramasi haqida» nomli taqrizida asarning ahamiyatini ko'rsatish bilan birga, uning mazmun-mundariyasi xalqimizning boy tarixiy, adabiy an'analari bilan bog'liqligini ta'kidladi. Jumladan, pyesaning bir epizodida qo'rqqoqlik qilgan Toshmat yurtdoshi Arslon tomonidan otishga buyuriladi. Bu epizodga to'xtalarkan, tanqidchi uning Bobur hayotidagi tarixiy fakt va «Go'ro'g'li» dostonidagi holatga mushtarakligini ta'kidlab yozadi: «Bu qadimgi fazilatlar (qo'rqqoqqa nafrat — B.R.) bugungi kunda yangi mundarijaga ega bo'lib, mardni nomarddan ajratishda botirlarning ma'naviy o'lchovidir»⁶³.

Shunga o'xshash, tanqidchilik asarlar tahlilida, ular qanday mavzuda yozilganidan qat'iy nazar, zamonaviylik masalasiga alohida ahamiyat berdi, ularni urush davrining ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlariga xizmat qildirishga intildi. Urush davri sharoitida tarixiy mavzuda yaratilgan asarlar, ayniqsa, muhim edi. H.Olimjon, Oybek va M.Shayxzodalarning yurtimiz tarixidan olib yozilgan dramatik asarlari xalqqa o'zini tanitish maqsadi, qahramonona o'tmishi bilan faxrlanish, vatanparvarlik,

⁶³ «Qizil O'zbekiston». -1942, 7-may

bosqinchilarga nafrat, erk va tuyg'ularini singdirishi bilan nafaqat o'z davri, balki keyingi davrlar uchun ham juda katta ahamiyatga ega edi. R.Sahiboev va Z.Diyorning «Nurxon»⁶⁴, R.Sahiboev va T.Fattohning «Muqanna»⁶⁵, Oybek va G'afur G'ulomning «Jaloliddin»⁶⁶ dramasi haqidagi taqrizlarida bu asarlarning o'z davri uchun ahamiyatiga alohida e'tibor berilgan. Masalan, Oybek va G'afur G'ulom maqolasining ilk jumlaridayoq bu narsa yaqqol ko'rinadi: «Nemis-fashist bosqinchilariga qarshi ayovsiz janglarda sovet xalqlari qudratli sovet texnikasigagina emas, o'tmishning ma'naviy salobatiga ham suyandilar. Xalqning erki va nomusi, ona Vatanning shan va mustaqilligi uchun o'tga kirgan qahramonlar zamonlarning qa'ridan qo'l uzatdilar». Mualliflar haqli ravishda «Jaloliddin» davrimizga g'oyat hamohang» deya ta'kidlaydilar. Chunki «botir ajdodlarning shonli ishlari yuraklarni iftixor bilan to'ldiradi», dushmanga qarshi kurashda «yangi zafarlar va shonlar cho'qqisiga ilhomlantiradi». Bu maqolada ham davr tanqidchiligiga xos publitsistik ruh ustuvor, unda ilmiy tahlildan taassurotlar ifodasi salmoqliroq o'rin egallagan. Albatta, har ikki muallifning ham chuqur ilmiy tahlilga qodir kishilar ekanligi shubhasiz. Biroq adabiy tanqidiy maqola — konkret davr mahsuli, u o'sha konkret davrning ijtimoiy-estetik talabi bilan yoziladi, demak, unga javob berishi ham shart. To'g'ri, mualliflar bir abzatsda dramaning badiiy jihatlariga ham to'xtaladilar. Ularning fikricha, asar faqat mazmuni bilangina emas, «kompozitsiyasi pishiq, dramatik to'qinishlarga boy»ligi, «fikr va hikmatga boy, baland ruhli she'r bilan yozilgan»i kabi badiiy jihatlar bilan ham qimmatligini ta'kidlaydilar va «O'zining fikriy va badiiy to'lg'inligi, yuksakligi jihatidan «Jaloliddin» bizning dramaturgiyamizda yuqori poyani ishg'ol etadi» degan xulosa chiqaradilar. Bundan ko'rinadiki, asarning badiiy tomonlarini oldinga chiqarib o'rganish mualliflar

⁶⁴ «Qizil O'zbekiston». -1943, 10-yanvar

⁶⁵ «Qizil O'zbekiston». -1943, 19-sentabr

⁶⁶ «Qizil O'zbekiston». -1945, 18-fevral

maqsadiga kirmagan, ular davr talabiga mos yo'ldan borishgan.

Urush yillarida badiiy proza sezilarli oqsagani, buning, avvalo, epik ijod tabiati bilan bog'liq ekanligi ma'lum. O'zbek nasrchiligida bu davrda yaratilgan voqea degulik asar, shubhasiz, Oybekning «Navoiy» romanidir. Garchi Oybek romanni urush arafasida yozishga kirishgan bo'lsa-da, undan ilk parchalar urushning boshlarida e'lon qilina boshladi. 1944-yilda esa roman alohida kitob holida nashr qilindi. Asar adabiy tanqidchilikda katta qiziqish uyg'otdi. M.Shayxzodaning «Tirik Alisher» nomli taqrizi⁶⁷ ushbu romanga bag'ishlangan ilk maxsus chiqish bo'ldi. M.Shayxzoda maqolada asarga yuqori baho berib, uning ahamiyatini ta'kidladi. 1945-yil fevralida esa O'zbekiston Yozuvchilar soyuzida roman muhokamasiga bag'ishlangan munozara o'tkazildi. Munozarada asar, umuman olganda, yuqori baholandi. Jumladan, E.E.Bertels romanda «Navoiy obrazi o'zining butun to'laligi bilan, ortiqcha bo'yoqlarsiz tasvirlangani»ni aytsa, I.Sulton uni «o'zbek xalqi tarixida o'lmaydigan roman», K.Yashin esa adabiyot xazinasiga qo'shilgan «durdona asar» deb baholadilar⁶⁸.

Shu o'rinda urush yillari adabiy tanqidchiligida «og'zaki tanqid» keng o'rin tutgani, adabiy jarayonda muhim ahamiyatga ega bo'lganini aytish kerak. Urush sharoiti bilan bog'liq gazeta-jurnallarning nashr imkoniyatlari cheklangan bir sharoitda tanqidchilikning ko'p vazifalarini og'zaki tanqid o'z zimmasiga oldi. Yozuvchilar soyuzining rejadagi yig'inlarida joriy adabiy jarayon muammolari muntazam muhokama qilib borildi. Shu bilan birga, yangi yozilgan asarlar, alohida ijodkorlar faoliyati muhokamalariga bag'ishlangan yig'ilishlar, munozaralar, adabiyot kechalari, yubileylar o'tkazib turildi. Jumladan, «Jaloliddin» dramasi (1943, dekabr), «Navoiy» romani (1944, fevral), Mirtemir she'rlari (1944, aprel), T.To'laning

⁶⁷ «Qizil O'zbekiston», 1944, 10-dekabr

⁶⁸ «Qizil O'zbekiston», 1945, 11-fevral

«Kuyov» pyesasi (1944, may) muhokamasiga bag'ishlangan yig'ilishlarni misol keltirish mumkin. Ushbu muhokamalarda bildirilgan fikr-mulohazalar adabiy tanqidiy tafakkur rivojida ham, adabiyot rivojida ham beiz ketmagan, albatta. Xuddi shunday gapni turli sanalar munosabati bilan o'tkazilgan yubileylar haqida ham aytish mumkin. Urush yillarida Muqimiy vafotining 40 yilligi (1943), I.A.Krilov tavalludining 100 yilligi (1944), A.S.Griboyedov tavalludining 150 yilligi (1945) munosabati bilan turli tadbirlar, adabiy kechalar o'tkazildi. Bu sanalar munosabati bilan qator maqolalar e'lon qilindi, tarjimalar amalga oshirildi. Masalan, Muqimiy vafoti sanasi bilan bog'liq holda H.Olimjonning «Muhammad Aminxo'ja Muqimiy», M.Shayxzodaning «Vatan gulzorining o'tli bulbuli», K.Zelinskiyning «Muqimiy» kabi maqolalari e'lon qilindi.

1943-yilning 4-19-dekabr kunlari Moskvada o'zbek adabiyoti dekadasi bo'lib o'tdi. Dekada doirasida qator adabiy kechalar, ijodiy uchrashuvlar o'tkazilib, ularda taniqli yozuvchi va shoirlar, adabiyotshunoslar ishtirok etdilar. Dekada o'ziga xos bir hisobot, o'zbek adabiyotining sobiq ittifoq miqyosidagi taqdimoti bo'lib qoldi. Dekadaning ochilishiga bag'ishlangan majlisda O'zbekiston Yozuvchilar soyuzining rahbari sifatida H.Olimjon doklad qildi, mazkur doklad «Literatura uzbekskogo naroda» nomi bilan «Literatura i iskusstvo» haftalik gazetasida chop etildi. Shunisi e'tiborga sazovorki, Oybekning dekada arafasida yozilgan «O'zbek adabiyoti» nomli maqolasi⁶⁹ ham mazmuni va ruhi jihatidan H.Olimjon maqolasiga yaqin turadi. Bu esa dekada arafasida ijodkorlarning qarashlari, kayfiyatlaridagi mushtaraklik bilan izohlanishi mumkin. H.Olimjonning bu maqolasi o'ziga xos taqdimot bo'lib, u rus o'quvchilariga, aniqrog'i, rus tilida o'qiydigan o'quvchilarga o'zbek adabiyotining qadim davrlaridan to urush yillarigacha bosib o'tgan yo'li haqida tasavvur

⁶⁹ «Qizil O'zbekiston», 1943, 4-noyabr

berish, bu yo'lni qisqacha yoritib berishga qaratilgan. Muallif o'tmish adabiyoti haqida, boy madaniy meros haqida iftixor bilan gapiradi, urush yillaridagi adabiyotdagi safarbarlikni milliy qadriyatlar, adabiy an'analar bilan bog'lab tushuntiradi. U «yuksak ma'naviy ruh, mustaqillik hissi, insoniylik va jasorat o'zbek xalqining ijodiy dahosiga hamisha xos bo'lib kelgan»ini ta'kidlaydi, joriy adabiyotdagi yutuqlar haqida faxr bilan so'zlaydi. Shuningdek, «Literaturnaya gazeta»ning 1943-yil 11-dekabr sonida H.Olimjonning «Literaturnaya jizn Uzbekistana» nomli maqolasi ham bosildi. Bu maqolada esa hisobot ruhi ustunroq bo'lib, unda adabiy hayotdagi yangiliklar, o'zbek yozuvchi va shoirlari yaratgan asarlarga, erishilgan yutuqlarga qisqacha obzor beriladi.

I.Sulton dekada yakunlariga bag'ishlangan maqolasini «Katta imtihon»⁷⁰ deb nomlarkan, unda o'zbek adabiyoti «katta imtihon»dan muvaffaqiyatli o'tib keldi, degan fikrni oldinga suradi. Muallifning fikricha, dekada davomida «bizning kamchiliklarimiz va oldimizda turgan vazifalarning masshtabi, ayniqsa, yaqqol ko'rinib qoldi». Shunga qaramay, «eng muhim xulosa kamchiliklarimizga oid bo'lmasdan, yutuqlarimizga oiddir». I.Sulton o'zbek xalqi «adabiyot sohasida ham ilg'or xalqlar bilan bo'y o'lchashadigan bo'lib qolibdi» deya faxr bilan ta'kidlaydi. Muallif yutuqlarni qayd etish bilangina kifoyalanmaydi, aksincha, kamchiliklar, adabiyot oldida turgan vazifalar haqida ham to'xtaladi. Jumladan, u proza sohasida hali ko'p kamchiliklar borligini, «prozachi kadrlarni ko'paytirish, yosh prozachilarning ijodiy o'sishiga astoydil madad berish» zarurligini; dramaturgiyada, «ayniqsa, hozirgi zamon temalarida yozilgan pyesalarda hali keraksiz va'zbozlik, yuzaki pafos, hayotni qo'pol ravishda pardozlab ko'rsatish» kabi kasalliklar borligini ta'kidlaydi. I.Sulton adabiyotimiz imkoniyatlariga yuqori baho berib, maqolani g'alabaga qadar shu kabi kamchiliklarni

⁷⁰ I.Sulton. Asarlar. 4 tomlik. 2-tom -T., 1972.- B.24-28

tugatish, adabiyotimizni o'stirish va g'alaba to'yiga munosib sovg'a bilan kelishga da'vat bilan yakunlaydi.

Oybekning «Bugungi vazifalar» nomli maqolasi⁷¹ urush davri adabiyotiga yaxlit olgan holda tanqidiy qarashga, undagi yutuq va kamchiliklarni ro'y-rost ochib berishga qaratilgani bilan muhim. Maqolani «Urush bitdi» jumlası bilan boshlagan muallif «Vatan urushi yillarida «adabiyot nima berdi va tinchlik davrida nima berishi kerak, uning oldida qanday masalalar turadi?» degan savolni qo'yadi. Oybekning fikricha, hali urush mavzusini yopishga erta, bu adabiyotimizda hali yetarlicha ishlangan emas. Oybek o'zini ham qo'shgan holda e'tirof etadi: «Urush davrida jiddiy ishlay olmadik, shoshib-pishib yozdik». Xo'sh, Oybekni nima qoniqtirmaydi? Albatta, urush davri sharoiti, «qalamni qilichga aylantirish» zarurati shoshib ishlashni ham taqozo etgani ayon. Buni Oybek ham juda yaxshi biladi. Biroq, shunda ham qoniqmaslikka asosi bor: «Toshkentda yashagan shoir uchun front va uning odamini <...> haqqoniy chuqur, go'zal tasvirlash g'oyat qiyin». Shuning uchun ham urush haqidagi asarlarda «zemlyanka bor, blindaj va okop bor, lekin front hayoti yo'q, jangchi bor, lekin jang yo'q, qahramonning nomi bor, lekin o'zi yo'q». Adabiyotda urush temasining ishlanishida ko'ringan yuzakilik, sxematizm kasalligi Oybekni qoniqtirmaydi. Shu sababli ham u ushbu mavzu hali chuqur ishlanishi kerak deb hisoblaydi.

Oybek she'riyatda ma'lum yutuqlar bo'lganini aytadi, shu bilan bir qatorda proza urush davrida juda oz asar berdi, deb hisoblaydi. Proza haqida fikr yuritgan muallif to'g'ri va muhim bir xulosani chiqaradi: adabiyotimizning «asosiy nuqsoni — prozaning zaifligidir. Prozasiz katta adabiyot yaratish mumkin emas». Oybek urush davrida dramaturgiyani «xiyla ko'targan jiddiy dramalar» yaratilganini e'tirof etgan holda, «o'zbek dramaturgiyasi ibtidoiy naturalizm va shovqinli, tumtaroqli, tashqi

⁷¹ «Qizil O'zbekiston», 1945, 26-avgust

hayajondor, yuzaki romantizm kasalidan sog'ayish, sog'lom, chuqur, to'laqonli, kuchli realizm maktabini egallash»ini orzu qiladi. Muallifning realizmni egallash talabi esa yana yuzakilik, sxematizmga qarshilikdan kelib chiqadi. Oybek urush kishilar ma'naviyatini, ruhiyatini chuqur o'zgarishlarga uchratganini ta'kidlab, «yozuvchilar endi hayotni chuqurroq tushunishlari» lozimligini uqdiradi. U yozuvchilarni endi o'zlarining ijodiga tanqidiy nazar solish, «qofiyadan boshlab to qahramon obraziga qadar jiddiy bosh qotirish», mazmun, shakl va mahorat masalalarida yangilikka intilishga, izlanishlarga undaydi. Xullas, Oybek yangi davr kirganini, bu davr sharoiti adabiyotdan shunga mos o'zgarishlarni taqozo qilishini chuqur his qiladi, adabiyotning oldida turgan eng muhim vazifalarga diqqatni tortadi.

Oybek urush tugagandan keyinoq yozilgan «Bu kungi vazifalarimiz» nomli maqolasida «urush hayotimizni o'lchovsiz darajada boyitdi» deb yozadi. Darhaqiqat, urush odamlar dunyoqarashi, ruhiyatida katta o'zgarishlar yasadi: Oybek aytmoqchi, «o'z qishlog'i yoki rayon markazidan boshqa joyni ko'rmagan» o'zbek yigiti frontda faqat qon kechib keldigina emas — u dunyoni ko'rdi, o'zga xalqlarning turmush tarzi, yashash sharoiti, madaniyati, taraqqiy darajasini o'z ko'zi bilan ko'rdi. Endi u — kechagina yorug' dunyoda faqat o'zi baxtli yashayotgani, o'zga yurtlarda mehnatkashlar shafqatsiz ekspluatatsiya qilinayotgani haqidagi cho'pchaklarga ishonib yurgan odam — dunyoga o'zgacha ko'z bilan qarash, o'zi bilan o'zgalarni real solishtirib ko'rish imkoniga ega bo'ldi. Ikkinchi tomondan, u — g'olib, insoniyatni fashizm balosidan xalos etgan, endi to'rt yillik uqubatlardan so'ng zafar nashidasidan sarxush edi. Biroq bu holat o'tkinchi ekani, ertaga real hayot bilan to'qnashganida boyagi imkoniyatning harakatga kelishi ham tayin edi...

Mavjud holatni juda yaxshi bilgani uchun ham sho'ro mafkurachilari «temirni qizig'ida bosish»ga shoshdi: 1946-yilda VKP(b) MKning «Zvezda» va «Leningrad» jurnallari to'g'risida» va «Drama teatrlarning repertuarlari va uni yaxshilash choralari haqida»gi qarorlari maydonga keldiki, ularda asosiy e'tibor adabiyot va san'atning g'oyaviy jihatlariga, «kommunizm qurish ishidagi vazifalari»ga qaratilgan edi. Bu Qarorlarda, ayniqsa, jurnallar faoliyati yuzasidan A.Jdanov dokladida g'oyasizlik, estetizm, g'arb adabiyoti va san'atiga mahliyolik hollari qattiq tanqid ostiga olindi. Sho'ro davrida «partiya qarorlarini hayotga tadbiq etish»ning qat'iy yo'lga qo'yilgan aniq mexanizmi ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra barcha respublikalarning partiya qo'mitalari va ijodiy soyuzlarida shu qarorlar «ishlab chiqilishi» va «zarur chora-tadbirlar belgilanishi» shart edi. Tabiiyki, bu ish O'zbekistonda ham to'kis amalga oshirildi. Masalan, o'sha davrda O'zbekiston Yozuvchilar soyuziga rahbarlik qilgan Oybek yosh yozuvchilar kengashida (1947, 14-avgust) qilingan «O'zbek sovet adabiyotining yuqori g'oyaviyligi uchun» nomli ma'ruzasida «o'rtoq Jdanov «Zvezda» ham «Leningrad» jurnallari haqida qilgan doklad»ga bot-bot murojaat qiladi, ochig'ini aytganda, ma'ruza qaror mazmun-mundarijasi va ruhiga mos tartibda quriladi; K.Yashin «Qizil O'zbekiston» sahifalaridan «Respublika teatrlari repertuarlaridagi xatolarni sekinlik bilan tuzatmoqdalar» (1947) deya bong uradi; G'.G'ulom keyinroq yozilgan «Xalq uchun ijod qilish katta baxt» (1951) nomli maqolasini «VKP(b) Markaziy Komitetining «Zvezda» va «Leningrad» jurnallari haqida bundan besh yil ilgari qabul qilgan tarixiy qarori»ning ahamiyati haqidagi gaplardan boshlaydi. G'.G'ulom besh yildan so'ng ham qarorni «tarixiy» deb atagani bejiz emas, zero u adabiyotimizning kami o'n yillik qiyofasini belgilagan edi. Albatta, uch nafar akademigimizning qarorga «labbay» deya javob berganlarini bugun xato deyish, ularni tanqid qilishimiz oson. Faqat bu o'rinda, bir tarafi, ularning shunga majbur

bo'lganlarini, ikkinchi tarafdin, qarorning haqiqatan ham adabiyotimiz uchun foydali bo'lishiga qisman ishonganlarini e'tiborda tutish lozim.

Shunga qaramay, mazkur qaror, umuman olganda, adabiyotimizda ko'proq salbiy oqibatlarni keltirib chiqargani ayon haqiqatdir. Bunga amin bo'lish uchun Oybekning Toshkent shahar yozuvchilarining umumiy yig'ilishida (1946-yil 12-sentabr) so'zlagan nutqini ko'zdan kechirish kifoya. O'z ma'ruzasida Oybek hamkasblariga ittifoq yozuvchilar soyuzi XI plenumi yakunlari haqida axborot beradi. Tabiiyki, plenum va unda A.Fadeev so'zlagan nutq o'zida qaror ruhi va mohiyatini to'la aks ettiradi. Oybek hamkasblariga A.Fadeev nutqidagi asosiy nuqtalarni, jumladan, Qozog'iston va Ozarbayjon olimlari, ayrim Armaniston yozuvchilari tomonidan o'tmishni ideallashtirish hollariga yo'l qo'yilgani; adabiyotda sovet vatanparvarligi mavzusining yetarli darajada chuqur ishlanmayotgani; g'arb madaniyatiga ko'r-ko'rona sig'inish, shaklbozlikka moyillik hollari kuzatilayotgani qattiq tanqid qilinganini yetkazadi. Shundan so'ng Oybek o'z tilidan o'zbek adabiyotidagi holatga to'xtaladiki, bunda ham plenum va Fadeev nutqi ruhi yaqqol seziladi. U, jumladan, o'zbek adabiyotida ham o'tmishni ideallashtirish hollari ko'zga tashlanishi, yozilayotgan asarlarning g'oyaviy saviyasi doim ham talab darajasida emasligi, ijodkorlarning siyosiy va ijodiy saviyasini ko'tarish zarurligi kabi masalalarga diqqatni jalb qiladi. Adabiyotning g'oyaviy-mafkuraviy tomoniga Oybek ma'ruzasida asosiy e'tibor beriladi, bu narsa quyidagicha asoslanadi: «sizlarga ma'lumki, atrofimizda kapitalistik halqa hamon mavjud: ko'plab mamlakatlarda hanuz fashistik unsurlar, o'taketgan reaksionerlar, yangi urushni targ'ib etuvchi imperialistik to'dalar bor. Bunday sharoitda mafkuraviy kurash keskinlashadi. Biz sovet kishilariga yot bo'lgan mafkuraning har qanday ko'rinishlariga qarshi tolmay kurash olib borishimiz va sovet mafkurasini ilm-fanning

barcha sohalarida, shu jumladan, adabiyot va san'at sohasida mustahkamlashimiz zarur.

G'arb madaniyatiga ko'r-ko'rona sig'inish, burjua millatchilik qoldiqlari va o'tmishni ideallashtirish hollari bilan kurashish — bular davrimizning mafkura va adabiyot sohasidagi eng muhim siyosiy vazifalardandir»⁷². Adabiyotning oldiga aniq-ravshan siyosiy vazifalarning qo'yilayotgani uning bu davrga kelib partiya qo'lidagi mafkuraviy qurolga aylanib bo'lganidan dalolat edi. Shunisi diqqatga loyiqki, kurashga da'vat qilingani bilan endi adabiy jarayonda 30-yillardagidagi kabi ochiq dushmanlar qolmagan, maydonda qolganlarning bari — sho'ro yozuvchisi. Shunga qaramay, adabiy tanqidida asossiz ayb taqashlar, tirnoq ostidan kir qidirishlar kuchaysa kuchaydiki, susaygani yo'q. Kurash esa, tabiiyki, qurbonsiz bo'lmaydi. Yaxshiroq e'tibor berilsa, qaror va uning ruhida o'tkazilgan plenumlar, yozuvchilarning turli yig'inlarida so'zlangan otashin nutqlar, asarlar muhokamasiga bag'ishlangan munozaralarda, matbuotda e'lon qilingan ayrim adabiy tanqidiy maqolalarda (ayniqsa, redaksion maqolalarda) 50-yillarda yuz bergan qatag'onning ikkinchi to'lqini ilk mavjlarini ko'rish mumkin bo'ladi.

Ma'lumki, sho'ro hukumati adabiy tanqidga, birinchi navbatda, o'z adabiy siyosatini amalga oshirishi lozim bo'lgan vosita sifatida qaragan. Adabiy tanqidni rivojlantirish masalalari partiyaning turli darajadagi yig'inlarida, ijodiy soyuzlar plenumlarida maxsus muhokama qilingani, muayyan tadbirlar belgilangani ham shu sabablidir. Bulardan tashqari, urushdan keyingi yillarning markaziy nashrlarida adabiyotdagi hodisalarni yoritish, adabiyotning vazifalarini belgilab berishga bag'ishlangan bosh maqolalar, yirik adiblarning maqolalari muntazam chop etilib turdi⁷³. Aytish kerakki, bu maqolalar ham tanqidchilarimiz uchun o'ziga xos

⁷² Oybek. Mukammal asarlar to'plami. 20-tom. - T., 1985. - B. 83

⁷³ Qarang. O'zbek sovet adabiy tanqidchiligi tarixi. I tom.

ko'rsatmalar vazifasini o'tagan. Shularni e'tiborga olinsa, adabiyot sohasidagi yagona siyosat qay tarzda amalga oshirilganini yaqqol ko'rish mumkin.

Yuqoridagicha talab va ko'rsatmalardan kelib chiqqan holda urushdan keyingi yillar tanqidchiligi yangi paydo bo'lgan asarlarni tahlil qilish va baholash ishiga jiddiy kirishdi, adabiy tanqidda taqriz janri faollashdi. Bu davrda nashr imkoniyatlarining kengaygani, «Sharq yulduzi» va «Zvezda Vostoka» jurnallarining muntazam chop etilib turgani bunda muhim omil bo'ldi. Ikkala adabiy jurnalning har bir sonida taqrizlar uchun maxsus joy ajratilgan edi. Faqat maxsus adabiy nashrlar emas, boshqa gazetalarda ham adabiyot bo'limlarining ishlab turgani taqrizchilikning rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Shunisi diqqatga molikki, bitta asar haqida bir nechta taqriz e'lon qilinishi, ularda asarning turlicha baholanishi hollari ham davr tanqidchiligida ko'plab uchraydi. Jumladan, Mirmuhsinning «Usta G'iyos», R.Bobojonning «Qadrdon do'stlar» poemalari, P.Tursunning «Haq yo'l», A.Muxtorning «Daryolar tutashgan joyda», H.Nazirning «Ko'korol chiroqlari» qissalari, A.Qahhorning «Qo'shchinor», Oybekning «Oltin vodiyan shabadalar» romanlari tanqidchilikda turlicha fikrlar, munozaralar uyg'otdi. Albatta, muayyan asar haqida turlicha fikrlarning bildirilishi o'z-o'zidan ijobiy hodisa, buning ustiga munozaralar davomida bildirilgan fikrlar izsiz ketgani ham yo'q: P.Tursun, R.Fayziy, H.Nazir, A.Qahhor kabi ijodkorlar o'z asarlarini qayta ishladilar, mukammallashtirdilar. Biroq, afsuski, adabiy tanqididagi bu ijobiy hodisa to'la samara bermadi. Nega deganda, qayta ishlashlar hamma vaqt ham ijobiy natija bergani yo'q. Buni A.Qahhorning «Qo'shchinor» romanini tanqidchilikning e'tirozlari asosida qayta ishlangan «Qo'shchinor chiroqlari» romani bilan qiyoslash asosida adabiyotshunos R.Qo'chqorov juda yaxshi ko'rsatib bergan⁷⁴.

⁷⁴ R.Qo'chqor. Men bilan munozara qilsangiz ... T., 1998

Gap shundaki, bu davr adabiy tanqidchiligida «hayotni buzib ko'rsatdi» degan umumiy nom bilan atalishi mumkin bo'lgan kamchiliklarni turtibroq ko'rsatish urf bo'lgan edi. Sovet voqeligini albatta nurli ko'rsatish kerak, degan aqida bilan yondashish natijasida adabiyotda yana sxematizm illati bo'y ko'rsatadi, realistik tasvir prinsipidan chekinish kuzatiladi. Bu xil yondashuv, aslida, mafkuraga xizmat qilish, mavjud voqelikni badiiy tasdiqlash talabi bilan kelib chiqadi. Eng qizig'i, qarorlarda, ko'rsatma maqomidagi maqolalarda hayotni haqqoniy tasvirlash talabi ham oldinga surilaveradi. Holbuki, davr hayotini chinakam realistik tasvirlash, kishilar harakterini chinakam jonli gavdalanitirish talabiga rioya qilinsa, rasmiy mafkuraga noma'qul, rasmiy nuqtayi nazarga zid talqinlarning yuzaga kelishi tayin edi. Urushdan keyingi yillarda bu kabi ayblovlar sarlavhagayoq chiqarilgan maqolalar ham yaratildi. Jumladan, «Voqeligimizni soxtalashtiruvchi hikoya» (K.Yo'ldosh), «Voqelikni buzib ko'rsatuvchi roman» (I.Sultonov, Sh.Rashidov) nomli maqolalar bunga yorqin misoldir. Xo'sh, voqelikning «buzilishi», «soxtalashtirilishi»ni munaqqidlar nimalarda ko'radi? Masalan, «Qo'shchinor» romani muhokamasida A.Alimuhamedov bosh qahramon sifatida Sidiqjondek kolxoz tuzumining afzalligini tushunmagan odamning olingani bilan hech kelisha olmaydi. Uning fikricha, «Sidiqjon kolxozlashtirish harakati boshlanganda batrak va kambag'al dehqonlarning bu harakatga qanday munosabatda bo'lganliklarini, partiya va sovet hukumatining bu takliflarini qanday kutib olganliklarini hamda o'zlari ham qanday tashabbus ko'rsatganlarini ifodalovchi bir obraz bo'lishi kerak edi»⁷⁵. Munaqqid yozuvchining ijodiy niyatini butkul e'tiborga olmaydi, shunga o'zini haqli deb biladi. Agar diqqat qilinsa, aslida uning o'zi yozuvchidan voqelikni mafkuraga moslab soxtalashtirishni, ya'ni o'zi taklif etgan sxema asosida

⁷⁵ R.Qo'chqor. Men bilan munozara qilsangiz... - T., 1998

tasvirlashni talab qilayotgani ayon bo'ladi. Holbuki, A.Qahhor Sidiqjon obrazi talqinida realistik tasvir yo'lidan borgan, jonli xarakter yaratgan edi. I.Sulton e'tirozi esa, jumladan, «sotsialistik qishloq hayotining qashshoq» qilib ko'rsatilgani bilan bog'liq. Istiqloq arafasida e'lon qilingan ko'plab maqolalardan yaxshi bilamizki, «kolxoz tuzumiga asoslangan sotsialistik qishloq» nafaqat 40-50-yillarda, balki sho'ro hokimiyatining so'nggi yillarida ham iqtisodiy jihatdan, asosan, nochor holatda edi. Demak, I.Sulton ham haqiqatda voqelikni soxtalashtirib tasvirlashni talab qiladi.

Davr tanqidchiligidagi ancha ommalashgan ayblovlardan yana biri «partiya rahbarligini yetarli darajada ko'rsatmaganlik» edi. Masalan, I.Sulton Oybekning «Oltin vodiyan shabadalar» romanida rayon partiya rahbarlarining «qahramonlarning kurashida, xatti-harakatida hal etuvchi rol o'ynovchi kishilar tariqasida, qahramonlarga, partiya rahbarlariga xos donolik, ziyraklik va o'tkir tajriba asosida madad beradigan yo'l boshchilar sifatida ko'rsatilmagan»⁷⁶ ini eng katta kamchilik deb ko'rsatadi. Ko'ramizki, bu o'rinda ham munaqqid ma'lum sxemani taklif qilmoqda: yozuvchidan hayotda bor narsani emas, o'zi ko'rishni istagan narsani bor sifatida tasvirlashni talab etmoqda. Adabiy tanqidning bu xil talablari esa «sotsialistik realizm adabiyoti»ning realizmdan mutlaqo chekinishiga, unga mansub ko'plab asarlarining sxematizm qurboni bo'lishiga olib keldi.

Yuqoridagi holatlar e'tiborda tutilsa, davr adabiy tanqidchiligidagi ijobiy qahramon muammosi ancha jiddiy turgani tabiiy ko'rinadi. Shu muammoga bag'ishlangan maqolalardan birida, jumladan: «...ijobiy qahramon — badiiy asarning asosi, qon tomirlarini o'zida birlashtiruvchi yuragi... U badiiy asar o'z ichiga qamrab olgan barcha voqealarning markazida turadi»⁷⁷, deyiladi. Shu xil qarash ustuvorlik qilgani uchun ham, masalan,

⁷⁶ I. Sulton. Asarlar. 3 tomlik. 2-tom.-T., 1972.- B.35

⁷⁷ Sovet maktabi.-1952.-№ 6

H.Yoqubov A.Qahhor «Sarob» romanida burjua ob'ektivizmi yo'lidan borgan, deb hisoblaydi. Uning fikricha, yozuvchining «salbiy obrazlar orqali millatchilarning aksilinqilobiy harakatlarini fosh qilishga, ularning g'oyaviy inqirozlarini ko'rsatishga intilish tamomila muvaffaqiyatsizlikka uchradi»⁷⁸. Albatta, asar markaziga ijobiy qahramonni qo'yish, o'quvchi omma ibrat olishi mumkin bo'lgan qahramonlar yaratish talabi ham oxir oqibatda sxematizmga olib boradi. Tabiiyki, buni ko'p munaqqidlar, adiblar juda yaxshi tushunganlar. Jumladan, A.Alimuhamedovning o'zi «Usta G'iyos» haqida ba'zi mulohazalar» maqolasida qahramonlarni haqqoniy, tirik odamga xos yaxshi va yomon jihatlarini birlikda olgan holda ko'rsatishga intilishni Mirmuhsinning yutug'i sifatida baholagan edi. Endi, oradan bir yil o'tganidan so'ng Sidiqjon masalasida boshqacha xulosa chiqarib turibdi. Nimaga shunday? Axir, Sidiqjon ham tirik odamdek — ijobiy va salbiy jihatlarini o'zida mujassam etmayaptimi? Gap shundaki, A.Alimuhamedovning diqqat markazida endi qahramon emas, balki «kolxozlashtirish davri»ning, ya'ni sovet voqeligining qanday tasvirlangani turibdi. Shu mulohazadan kelib chiqqan holda munaqqid Sidiqjon obrazidan qoniqa olmadi va o'zi qo'ygan talabga mos sxemani taklif etdi. Demak, hamma illat adabiyot oldiga qo'yilayotgan talablarning o'zida: mafkura nuqtayi nazaridan qo'yilgan talablar badiiyat nuqtayi nazaridan qo'yilgan talablarni inkor qiladi va aksincha. Masalan, mafkuraning «sovet kishilarini sotsialistik g'oyalar ruhida tarbiyalash» talabini qo'ygani «ibratli qahramon» yaratishni taqozo etadi, bu esa, o'z-o'zidan, to'laqonli jonli xarakter yaratish talabiga zid tushadi. Yoki mafkura zamonaviy mavzuda yozilgan asarda sotsialistik voqelikni badiiy tasdiqlashni shart qilib qo'yadi. Bu esa tabiiy ravishda yana qator talablarni keltirib chiqaradi: birinchidan, bu voqelik markazida kommunist obrazi — ibratga loyiq ijobiy qahramon turishi kerak — xarakterni

⁷⁸ Sharq yulduzi.- 1949, № 2

to'laqonli yaratish imkoni kesiladi; ikkinchidan, ijodkor voqelikni badiiy tadqiq qilish o'rniga mafkuraga mos illyustratsiya yaratishi lozim — badiiy ijod yo'qqa chiqadi; uchinchidan, mavjud voqelikdagi ziddiyatlar xaspo'shlanishi kerak — «konfliktsizlik» illati yuzaga chiqadi va h. Demak, mafkura tomonidan adabiyot oldiga qo'yilgan talablarning bari sxematizmga olib boradi.

Adabiyot oldiga qo'yilgan mafkuraviy talablar uning badiiy imkoniyatlarini nechog'li cheklamasin, tanqid bu masalaga ham jiddiy e'tibor berdi. Jumladan, Oybekning qator maqolalari, nutqlarida bunga alohida to'xtalangan. Oybek adabiyotning badiiy saviyasini ko'tarishda tanqidning roli katta ekanligini juda yaxshi tushunadi: «Bizga asarning g'oyaviy mazmunini ochib berish bilan bir qatorda asarning badiiy to'qimasini ham konkret analiz qiluvchi tanqid kerak, toki yozuvchi o'z asarining musbat jihatlarini bilan birga jamiki kamchiliklarini ham yaqqol ko'ra olsun»⁷⁹. Oybekning bu gapining mazmuniga diqqat qilsak, undan «asosiy kamchiliklar badiiyat bobida» degan mazmun yotgani ko'rinadi. Shuni ta'kidlash joizki, yozuvchilar soyuzi rahbari sifatida Oybek qilgan har bir ma'ruza yoki hisobotda tanqidning roli, uni rivojlantirishning ahamiyati ta'kidlanadi. Jumladan, 1949-yil 9-iyulda o'tkazilgan yozuvchilar soyuzining III plenumida Oybek «O'zbekiston sho'ro adabiyotining qoloqligi adabiy tanqidning favqulodda ojizligi bilan izohlanadi»⁸⁰ deya ta'kidlaydi. Shu o'rinda bir yil ilgari Yozuvchilar soyuzi prezidiumi yig'ilishida (1948-yil, 1-iyun) Oybek aytgan gapni keltirib o'tish foydali bo'ladi. Oybek tanqidning holatiga to'xtab, «bizda boshlovchi tanqidchilargina bor» deganida, qatnashchilardan kimdir H.Yoqubovni eslatadi. Shunda Oybek: «Ular adabiyotshunoslar, ular arxivlarda bandlar, ular XV asrni o'rganishyapti, dissertatsiya, monografiyalar yozishyapti. Bizda tanqidiy fikrlar matbuotda emas, majlislarda

⁷⁹ Oybek. Mukammal asarlar to'plami. XIV tom. - B. 240

⁸⁰ Oybek. Mukammal asarlar to'plami. XX tom. - B. 165

aytiladi, negaki, matbuotda chiqish — mas'uliyatli ish»,⁸¹ deb noroziroq ohangda gapiradi. Darhaqiqat, urushdan keyingi dastlabki yillarda I.Sulton, H.Yoqubov, A.Sa'diy singari qator tajribali mutaxassislar ko'proq adabiyot tarixi masalalari bilan mashg'ul bo'lib, H.Yoqubovni istisno qilsak, adabiy tanqid sohasida o'ta passiv edilar. Buning sababi faqat bandlik bilan izohlanarmikan? Bizningcha, Oybekning «matbuotda chiqish — mas'uliyatli ish» degan gapida ham jon bor: ko'plab munaqqidlarimiz nozik mahalda unchalik qaltis bo'lmagan jabhada ishlashni ma'qul ko'rgan bo'lishsa, ehtimol. Biroq...

40-yillarning oxiriga kelib vaziyat ancha keskinlashdi: endi qaltis bo'lmagan mavzu, tinchgina ishlash mumkin bo'lgan sohaning o'zi qolmadi. Oybek yuqorida biz to'xtalgan III plenumda so'zlagan nutqida «VKP(b)ning qarori adabiyot rivojida favqulodda muhim hodisa» ekanligini ta'kidlab: «U bizga yozuvchilarimizdan ayrimlarining zamona muammolaridan chetlanib tarixiy mavzu va syujetlarga mahliyo bo'lishlari, siyosatdan yiroqlik, g'oyasizlik, estetik kabilarda namoyon bo'lgan kamchilik va xatolarimizni hal qilishimizda yordam berdi»⁸²,— deydi. Oybek bu gaplarni bejiz aytayotgani yo'q. Gap shundaki, plenumda O'zKP(b) MKning yozuvchilar soyuzi faoliyati yuzasidan chiqargan qaror ko'rib chiqilayotgan bo'lib, unda M.Vahobov ishtirok etayotgan edi. M.Vahobov markazko'mning o'sha paytdagi ideologiya bo'yicha kotibi bo'lib, plenumdan to'rt oy ilgari bo'lib o'tgan O'zKP(b) X s'ezdida adabiyot masalasida o'ta vulgar sotsiologik ruhdagi chiqish qilgan edi⁸³. Ya'ni, aslida, Oybek aytayotgan kamchiliklarni o'shanda qo'pol va o'ta siyosiy tus bergan tarzda M.Vahobov s'ezd minbaridan aytgan edi. Demak, davr sharoiti va Oybekning yozuvchilar soyuzi rahbari ekanligi e'tiborga olinsa, plenumdagi nutqiga s'ezdda aytilgan kamchiliklarni biroz yumshatib bo'lsa-da qistirib o'tmasligi

⁸¹ Shu manba - B.130

⁸² Shu manba - B.154

⁸³ Qarang: R.Qo'chqor. Men bilan munozara qilsangiz...- T.,1998

mumkin emas. Plenumdan bir hafta o'tgach, «Qizil O'zbekiston» gazetasining 1949-yil 22-iyul sonida «Adabiyotimizning g'oyaviy-badiiy yuksakligi uchun» nomli bosh maqola hamda shu sonning o'zida M.Vahobovning «O'zbek sovet adabiyotini yanada yuksaltirish uchun» deb nomlangan maqolasi e'lon qilindi. Bu maqolalarda zamonaviy mavzudagi asarlar ham, o'tmish merosiga ham vulgar sotsiologik jihatdan yondashildi. Jumladan, «Qo'shchinor» romani «g'oyaviy jihatdan yaroqsiz» deb baholandi; o'tmishni ideallashtirishga urinishlar, g'oyasizlik keskin qoralandi. O'tmish adabiy merosidan foydalanib bo'lmaydi qabilidagi 30-yillardagi qarashlar yana oldinga surildi...

Biz gapni badiiyat masalasidan boshlaganimiz holda vaziyat haqida tasavur berish uchun masaladan chetlashib ketgan edik, endi yana mavzuga qaytsak. Xullas, vaziyatni umumlashtirib shunday ta'riflasa bo'ladi: qay yo'sin va nima haqda yozishidan qat'i nazar, astoydil istalsa, har kimni ayblash mumkin. Masalan, A.Alimuhamedovning ilk maqolalaridayoq, xususan, «Usta G'iyos» poemasi haqida ba'zi mulohazalar» nomli maqolasida adabiy asarni badiiyat jihatidan tahlil qilish va baholashga intilish kuzatiladi. Munaqqidning «Abdulla Qahhor hikoyalarida psixologik tasvir» nomli maqolasida ham o'z davri uchun (xususan, o'zbek adabiy tanqidchiligi uchun) yangicha tahlil yo'lidan borishga harakat qilingan. Afsuski, yuqoridagicha vaziyatda hatto H.Yoqubovday zukko adabiyotshunos ham buni to'g'ri baholay olmadi. H.Yoqubovning «Adabiyotimizda estet-kosmopolitlarni oxirigacha fosh qilaylik»⁸⁴ nomli maqolasida munaqqidning bunday yondashuvini formalizmga moyillik deb baholandi, unga «ashaddiy estet-kosmopolit» degan ayb taqaldi. H.Yoqubovning ayblov ruhidagi bu maqolasi O'zKP(b) X s'ezdidagi M.Vahobov chiqishidan ikki haftalardan so'ng e'lon qilingani e'tiborga olinsa, uning uyushtirilgan maqola ekanligi, mafkurachilar jiddiy ishlarni

⁸⁴ «Qizil O'zbekiston», 1949, 16-mart

rejalashtirib qo'yganlari va uni amalga oshirishga astoydil kirishganlari oydin bo'ladi-qoladi. Ushbu manfur rejani amalga oshirish yo'lida oqni qora qilishdan tortinib o'tirilmadi, matbuotda ko'plab asarlarga, jumladan, Oybekning «Navoiy» romaniga, Shayxzodaning «Jaloliddin» dramasiga, xalq og'zaki ijodining durdonasi «Alpomish» dostoniga vulgar sotsiologik xurujlar uyushtirildi. Bu xurujlarning natijasi shu bo'ldiki, qatag'onning ikkinchi to'lqini M.Shayhzoda, Shuhrat, S.Ahmad, Shukrullo singari ijodkorlarni, H.Sulaymonov, A.Alimuhamedov, H.Zaripov singari adabiyotshunoslarni domiga tortdi...

50-yillarning o'rtalaridan professional tanqidchi sifatida tanila boshlagan O.Sharafiddinov o'sha yillarni shunday xotirlaydi: «1956-yil mamlakatimiz tarixida alohida ajralib turadi. O'sha yil mamlakatimiz osmonida uzoq muddat mobaynida hukm surgan zulmatli tun yorisha boshlaganday — ufqda tong shafaqlari yiltillaganday bo'lgandi. Qolaversa, 1985-yilda boshlangan oshkoralik va qayta qurish degani ilk bor o'sha yili kurtak chiqargan. O'sha yili partiyaning XX s'ezdi bo'ldi. S'ezdda N.S.Xrushchev birinchi marta Stalin shaxsiga sig'inish illatini baralla gapirdi. Bu nutq mafkuraviy hayotimizni alg'ov-dalg'ov qilib yubordi. Birdan ayon bo'ldiki, maqtalgan sotsialistik jamiyatimizda ko'p yillar mobaynida zulm va zo'ravonlikka asoslangan yakka humronlik tuzumi mavjud ekan, demokratiya degan narsa butkul yo'q ekan, buyruqbozlik, do'q-po'pisa, ta'qib va tazyiqlar avj olgan ekan»⁸⁵. Darhaqiqat, shaxsga sig'inish oqibatlarining fosh etilishi sho'ro jamiyatining ijtimoiy-ma'naviy hayotida keskin burilish yasadi. Jamiyat hayotida keyincha «Xrushchev bahori» deb nom olgan davr boshlandi. To'g'ri, hozirgi kun nuqtayi nazaridan qaralsa, bu o'zgarishlarning maqsad mohiyati jamiyatning

⁸⁵ O.Sharafiddinov. Ijodni anglash baxti. - T., 2004. - B 294

ko'pchilik a'zolari dilida o'layozgan sotsializm g'oyalariga ishonchni tiriltirishga, g'oyaning o'zini «oqlash»ga qaratilgani ravshan. Ya'ni jamiyat hayotidagi fojialar, jamiki illatlar, yo'l qo'yilgan xatolar uchun javobgarlikning barini Stalin shaxsiga ag'darish orqali ko'pchilikda «aslida-ku, g'oya yaxshi, biroq uni amalga oshirishda xatolar qilindi, Lenin chizib bergan yo'ldan og'ib ketildi» qabilidagi tasavvur hosil qilindi. Shunga qaramay, shaxsga sig'inish oqibatlarining oshkor tanqid qilingani, ilgari yo'l qo'yilgan xatolarni tuzatishga kirishilgani, nohaq qatag'on qilinganlarning reabilitatsiya qilina boshlangani — bularning bari kishilarda ertangi kunga ishonchni mustahkamladi, ijtimoiy kayfiyatni ko'tardi, shaxs faolligini oshirdi. Jamiyat hayotidagi bu o'zgarishlar, tabiiyki, adabiy tanqidning faollashuviga olib keldi. Bu haqda O.Sharafiddinov yuqorida eslatilgan maqolasida: «XX s'ezd tiqilib yotgan buloqning ko'zini ochib yuborganday bo'ldi — hamma joyda bahslar, munozaralar avj oldi, hatto O'zbekistonda ham san'at va adabiyot haqidagi haqiqatni ochiq aytishga intilgan maqolalar paydo bo'la boshladi», - deb yozadi.

Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar, tabiiyki, adabiyotshunoslik va tanqid oldiga qator vazifalarni qo'ydi. Bularning ichida qatag'onga uchragan adib va shoirlar ijodiga munosabatni qayta ko'rib chiqish masalasi eng dolzarb va kechiktirib bo'lmas vazifa edi. Nega deganda, reabilitatsiya qilish bo'yicha komissiyalar faol ishlab, qatag'on tegirmonidan omon chiqolganlar qayta boshlagan bir sharoitda bu masalani tezlikda hal qilish zarur edi. I.Sulton o'zining «O'zbek adabiyoti tarixini har tomonlama va chuqur o'rganaylik» nomli maqolasida: «O'zbekiston adabiyotshunoslari oldida turgan yana bir muhim vazifa bizning sovet adabiyotimiz tarixining butun boyligini to'laligicha ochib berishdan iboratdir. Adabiyot tarixining turli bosqichlarida muayyan rol o'ynagan ayrim yozuvchilar ijodiga asossiz, bir tomonlama baho berish

praktikasini tugatish kerak»⁸⁶,- deb yozdi. Maqolada qator adiblarning ijodi «nohaq ravishda adabiyot tarixidan chiqarib tashlangani» noto'g'ri ekanligi, bu narsa «o'zbek xalqi adabiyotining sovet davrida erishgan yutuqlarini qashshoqlantirish va kamsitishga olib kelishi»ni ta'kidlaydi.

I.Sultonning «Talantli o'zbek sovet yozuvchisi Abdulla Qodiriy»(1956) nomli maqolasi bu yo'nalishdagi ilk amaliy ishlardan, adib asarlarining o'quvchilariga qaytarilishi yo'lidagi dastlabki qadamlardan bo'ldi. Biroq maqolada qiziq bir nuqta borki, unga alohida to'xtalish lozim. U ham bo'lsa 19 yil ilgari «burjua millatchisi» sifatida qatag'on qilingan A.Qodiriyning birdaniga va qat'iy qilib «sovet yozuvchisi» deb e'lon qilingani. Bunday qat'iylikning sababi nimada? Gap shundaki, biz yuqorida to'xtalgan avvalgi maqolasida adabiyot tarixida «muayyan rol o'ynagan ayrim yozuvchilar ijodiga asossiz, bir tomonlama baho berish praktikasini tugatish kerak» degan to'g'ri gapidan so'ng I.Sulton: «Abdulla Avloniy, G'ayratiy, Mirtemir, H.Shams va boshqa ba'zi yozuvchilarning ijodi ob'ektiv ravishda, ilmiy asosda baholanishi kerak»⁸⁷,- deb yozadi. Munaqqid «ayrim», «ba'zi» so'zlarini ishlatganida yana kimlarni nazarda tutadi? Mantiqan olib qarasak, maqoladan keltirilgan parchadagi sanoqda Avloniy bilan G'ayratiy orasiga Fitrat, A.Qodiriy, Cho'lponlar sig'adi. Bizningcha, I.Sulton avvalgi maqolani yozganida bularning masalasi qay yo'sin hal etilishini bilmagan va shuning uchun ham sanoqda ulardan birortasining ham nomini keltirgan emas. Keyinroq, rasmiy doiralarning A.Qodiriyga munosabati aniqlashgach, u haqdagi maqolasini yozgan. I.Sultonning matbuotdagi keyingi chiqishlarida A.Qodiriyning Cho'lpon va Fitratlardan keskin farqlashga intilish borligi shu xulosaga kelishimizga asos beradi. Masalan, «Sovet adabiyotlari tarixining ba'zi masalalari haqida»(1958)

⁸⁶ I.Sulton. Asarlar. 3 tomlik. 2-tom.-T.,1972.- B.106

⁸⁷ Shu manba.- B.106-107

nomli maqolasida I.Sulton: «Revolyusiyadan ilgari eski ziyolilarning Hamza, Ayniy, Zavqiy, Abdulla Qodiriy va boshqalar singari sofdil vakillari proletar revolyusiyasini va uning g'alabalarini himoya qilish yo'liga o'tgan bo'lsalar, ko'zga ko'ringan vakillari Fitrat va Cho'lpon bo'lgan millatchilik adabiyoti Oktabrga va Sovet hokimiyatiga nisbatan o'taketgan salbiy mavqeni egalladi»⁸⁸, deb yozadi. Ko'rinib turibdiki, bu o'rinda o'tmish adabiyotiga yondashishda prinsip butunlay buzilgan: A.Qodiriy sun'iy ravishda qatordan ajratib olingan va o'shanday sun'iy ravishda «o'zbek sovet adabiyotining asoschisi» maqomiga ko'tarilgan Hamza bilan yonma-yon qo'yilgan. Demak, I.Sultonning A.Qodiriy haqidagi maqolasida adibning qat'iy ravishda «sovet yozuvchisi» deb atalgani Cho'lpon va Fitratlar masalasida rasmiy doiralarning fikri salbiy bo'lgani bilan izohlanmog'i lozim⁸⁹. Ya'ni keyingi ikkisinin «ijodkor sifatida oqlanmasligi» aniq bo'lgach, A.Qodiriy ulardan to'la ajratib olish zarurati yuzaga kelgan. Bugun dadil ayta olamizki, adabiyotshunosligimiz, o'sha davrda adabiyot va mafkura sohasidagi mas'ul bo'lib turgan kishilarimizning qat'iyatsizligi, eng yomoni, tarixiy adolatni tiklashdan ko'ra boshqa manfaatlarni ustunroq qo'rganlari sababli asr boshidagi adabiy jarayonni xolis o'rganish va baholash ishi yana kamida 30 yilga kechikdi.

Mumtoz adabiy merosga munosabat masalasida ham ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Jumladan, G'.G'ulom O'zKP XIII s'ezdida so'zlagan nutqida mumtoz adabiyotimizning qator namoyandalari ijodi asossiz ravishda o'rganilmay kelayotganini aytib, bu borada Til va adabiyot instituti ishini faollashtirish zarurligini ta'kidladi. Shunindek, G'.G'ulom o'z nutqida «Alpomish» eposi masalasini ko'tardi, ikki-uch yil ilgari vulgar sotsiologik xurujlar hali ko'pchilik xotirasida eskirib ulgurmagan bir paytda doston

⁸⁸ Shu manba. - B.141

⁸⁹ Qatag'on qilingan ijodkorlarni «oqlash» jarayoni tafsilotlari haqida mufasssalroq ma'lumot olish uchun qarang: O.Sharafiddinov. Cho'lponni anglash. - T., 1994

nohaq «reaksion asar» sifatida baholanganini aytdi⁹⁰. Adabiyotshunos A.Hayitmetovning «O'zbek klassik adabiyotini o'rganishdagi xato va kamchiliklar to'g'risida»⁹¹ nomli maqolasida o'tmish adabiyotini o'rganishda tarixiylik prinsipidan chekinilgani, shuning uchun ham ko'plab ijodkorlarga o'ta salbiy baho berish, turli yorliqlar yopishtirish hollari yuzaga kelgani tanqid qilindi. «Xalq ijodining o'lmas yodgori» nomli kollektiv maqola mualliflari «Alpomish» dostoni haqidagi masala o'zbek xalqining adabiy merosi haqidagi katta umumiy masalaning bir qismidir»⁹² deya ta'kidlab, dostonga «asos e'tibori bilan xalqchil asar» deya baho berdilar.

Albatta, mumtoz adabiy merosga munosabat tamoman to'g'ri, ilmiy asosga tushdi deb bo'lmaydi. Masalan, «Bobirning qarashlarida ziddiyatlar bo'lsa-da, u Sharq adabiyotiga katta hissa qo'shdi» (V.Zohidov) qabilida baho berish va merosga saylab munosabatda bo'lish: «Alpomish» eposi bebosh, hasis va to'ymas hukmdorlarga qarshi xalqning g'azab ruhi bilan sug'orilgandir» tarzida merosni mafkuraga moslab talqin qilish amaliyoti saqlandi, muayyan ma'noda kuchaydi ham. Shularga qaramay, 20-yillardagi nigilizm, 30-40-yillardagi vulgar sotsiologik yondashuvlarga nisbatan adabiy tarixiy tafakkurda katta ijobiy o'sish bo'lganini ta'kidlash zarur.

1956-yil yanvaridan yangi ta'sis etilgan «O'zbekiston madaniyati» gazetasining nashr qilina boshlagani respublika adabiy hayotida muhim voqea bo'ldi. Gazeta o'zining ilk sonlaridanoq adabiy jarayonning, adabiyotning muhim masalalarini yoritishga kirishdi. Gazetaning 1956-yil 7-mart sonida e'lon qilingan T.Jalolovning «Poeziyamizning jo'shqinligi va lirikligi uchun» nomli maqolasi bilan adabiy-nazariy tafakkurimizda sezilarli iz qoldirgan lirika haqidagi bahs boshlandi. T.Jalolov lirikada badiiyat masalasini Uyg'un asarlari misolida

⁹⁰ G'.G'ulom. Mukammal asarlar to'plami. 12-tom.-T., 1990.- B.31-33

⁹¹ O'zbekiston madaniyati.- 1956, 8- iyun

⁹² Qarang: I.Sulton. Asarlar. 2-tom.- T., 1972.

qo'ydi va ahamiyatli fikrlar, nozik kuzatishlar qildi. Biroq, T.Jalolov she'riyatimizdagi ayrim nisbatan yangi hodisalar, xususan, personajli, syujetli lirikani qabul qilolmadi. «Lirika haqida mulohazalar»⁹³ nomli maqolasi bilan bahsga qo'shilgan O.Sharafiddinov masalaga o'zgacha yondashdi, «lirikani qahramondan mahrum qilish — janrning imkoniyatlarini toraytirishga olib keladi» degan fikrni asoslab berdi. Tanqid maydoniga endigina kirib kelgan O.Sharafiddinovning masalaga bu xil keng yondashishi tanqidda ham yangilanish boshlanganidan darak edi. Shu bilan birga, munaqqid she'riyatdagi, xususan, personajli lirikadagi sxematizm ko'rinishlarini asosli tanqid qildi. H.Yoqubovning «Lirikada konflikt» nomli maqolasi she'rning badiiy quvvatini oshiririshda konfliktning roli, konfliktning sustligi nafaqat dramaturgiya va prozada, balki lirikada ham sxematizmga olib kelishi ko'rsatib berildi. Konfliktsizlik nazariyasining adabiyotdagi izlari hali tamom yo'qolmagan bir sharoitda maqolada bildirilgan fikrlar muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega edi. Bahs tabiati bilan bog'liq holda ba'zan biron bir fikrni qat'iy qoida maqomida o'tkazishga urinishlar ham kuzatildi. Masalan, H.Yoqubov fikriga qarshi chiqarkan, H.Doniyorov va S.Mirzaevlar «Voqea va qahramonlar tasviriga qarshi chiqish quruq ritorikaning avj olishiga olib keladi»⁹⁴ degan xulosani oldinga surdilar. Holbuki, lirikaning har qanday turi, agar she'r chinakam ilhom va mahorat bilan yozilgan bo'lsa, yaxshi asar bo'laverishi mumkin. Shunga o'xshash hol bahs davomida aruz masalasida bildirilgan fikrlarda ham kuzatiladi. Jumladan, A.Hayitmetov «Hozir ham original, o'zbek o'quvchilari sevib o'qiydigan yuksak g'oyali g'azallar, ruboiylar, masnaviylar yaratish... aruzni rivojlantirish tamomila mumkin»⁹⁵ degan fikrni oldinga surdi. Bu fikrni M.Yunusov qo'llab-quvvatlagan bo'lsa, H.G'ulom «Aruz — chidaganga chiqargan vazn, uni eplagan odam

⁹³ O'zbekiston madaniyati.-1956, 17 va 21-mart

⁹⁴ O'zbekiston madaniyati.-1956, 28-mart

⁹⁵ O'zbekiston madaniyati.-1956 14-aprel

yozsin»⁹⁶ deya murosaning osonroq yo'lini tutdi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, bir-biriga zid ikki xil qarash qarshi qo'yilgani holda aruz masalasi nazariy jihatdan asosli yechimini topgani yo'q, hali adabiyotshunosligimizning bu masalaga yana jiddiy qaytishi bor. Umuman, lirika haqidagi bahsning g'oyat jonli kechgani, turli nuqtayi nazarlar bildirilgani she'riyatimizning mavjud holati va ertangi istiqboli ko'pchilikni o'ylantirayotganidan darak berganidek, u she'riyatimizning keyingi ravnaqiga bevosita ta'sir etgani shubhasizdir.

I.Sulton XX s'ezd adabiyot oldiga qo'yan vazifalarga to'xtalib, «sovet adabiyotini faqat ideyalari jihatidagina emas, balki badiiy quvvati jihatidan ham dunyoda birinchi adabiyotga aylantirish»⁹⁷ zarurligini ta'kidlaydi. M.Qo'shjonov esa davrning adabiy-estetik ehtiyojlari haqida: «jamoatchilik shoir va yozuvchilarimiz ijodining o'ziga xos tomonlarini, asarlarining badiiylilik darajasini ochib beruvchi, ularni badiiy jihatdan chinakam tahlil qiluvchi ilmiy asarlarga muhtoj»⁹⁸ deb yozadi. Demak, adabiyotdan badiiy saviyani ko'tarish talab etilganidek, tanqiddan tahlil tamoyillarini muayyan darajada o'zgartirish talab qilinadi. Tanqidchilikka shu yillarda kirib kelgan M.Qo'shjonov, O.Sharafiddinov, U.Normatov singari tanqidchilar mazkur ehtiyojni teran his etdilar, tanqidchilik faoliyatlarida shundan kelib chiqishga intildilar. Adabiy asarni g'oyaviy va badiiy jihatlarini birlikda olgan holda tahlil qilishga intilishning kuchayishi davr tanqidchiligidan jiddiy yutug'i va, shubhasiz, bunda unga qo'shilgan yangi ovozlarning katta roli bor.

Badiiyat, badiiy asar poetikasi, yozuvchi mahorati kabi muhim nazariy masalalarning zamonaviy adabiyot namunalarini misolida tadqiq etilgani davr tanqidchiligidan o'ziga xos xususiyatlaridan sanalishi mumkin. Bu adabiy tanqid bilan adabiyot nazariyasi orasidagi aloqalarining

⁹⁶ O'zbekiston madaniyati.-1956. 23-may

⁹⁷ I.Sulton. Asarlar.2-tom.-T.,1972. -B.

⁹⁸ O'zbekiston madaniyati.- 1956, 4-aprel

mustahkamlanishi, tanqidning nazariy jihatdan baquvvatlashuviga yo'l ochdi. Agar o'zbek tanqidchiligi taraqqiyotining ilgarigi bosqichlarida unga xos «publitsistika - ilm - san'at» unsurlari uyg'unligida birinchisi ustuvorlik qilgan bo'lsa, endi u chinakam ilmga xos xususiyatlarni kasb eta bordi. Jumladan, M.Qo'shjonovning «Hayot va mahorat»(1962) kitobiga kirgan maqolalarda syujet va kompozitsiya, konflikt va xarakter, badiiy obraz va obrazlilik singari nazariy masalalar yoritildi. O.Sharafiddinovning «Zamonaviylik adabiyotning qalbi» nomli maqolasida esa asar mazmuniga aloqador zamonaviylik muammosi badiiy mahorat masalasi bilan biilikda talqin qilindi. Munaqqid fikricha, zamonaviylik asar temasi bilangina bog'liq emas, u «yozuvchi dunyoqarashi, hayotga munosabati, estetik pozitsiyasi bilan bog'liq bo'lgan g'oyaviy masala», shu bois ham u «muqarrar ravishda mahorat problemi hamdir». Ya'ni tanlangan mavzu qanchalik zamonaviy bo'lmasin, u agar chinakam mahorat bilan yuqori badiiy saviyada yoritilmasa, zamonaviylik haqida gap bo'lishi mumkin emas. E'tibor berilsa, ikkala munaqqid ham 40-yillarning oxiri 50-yillar boshida adabiy tanqidchiligimizda ko'p chalkash xulosalarni (hatto, foje oqibatlarini ham) keltirib chiqargan masalalarni o'rganishga jazm etganlari ko'rinadi. Xususan, M.Qo'shjonovning maqolalarida konfliktsizlik nazariyasi bilan bog'liq yuzaga kelgan illatlarning ildizi tadqiq etiladi, yana ham aniqrog'i, o'sha ildizga bolta uriladi. Zero, ularning kelib chiqishi, bir tomoni, nazariy bilimlarning sayozligi bilan ham bog'liq edi. O.Sharafiddinov maqolasi esa zamonaviylik masalasini yuzaki tushunish oqibatida yuzaga kelgan «zamonaviy muammolaridan qochish» yoki «o'tmishni ideallashtirish» qabilida ayb taqashlarning oldini olish, zamonaviy mavzularni ishlashdagi qusurlarni bartaraf etish maqsadiga qaratilgan. Yangilanayotgan tanqidchilik o'zining qarashlarini nazariy puxta asosga qurishga harakat qalayotgani, albatta, ijobiy hodisa edi. Eng muhimi, tanqidchilikdagi ilk qadamlarini shu yillarda

qo'ygan U.Normatov, S.Mamajonov, S.Mirvaliyev kabi munaqqidlar ham o'z faoliyatlarida shunday yo'ldan bordilar. U.Normatovning hikoya, S.Mirvaliyevning roman poetikasi, S.Mamajonovning lirik asar tabiati bilan bog'liq nazariy izlanishlari tanqidchiligimizda yangi, umidli kuchlar yetishayotganidan darak edi.

Tanqidchilik yangi paydo bo'lgan asrlarni tahlil qilish va baholashda faolligi bilan adabiy jarayondagi mavqeini yanada mustahkamladi. Ilgari aytilganidek, nashr imkoniyatlarining kengaygani adabiy jarayonni izchil yoritib borish orqali unga faol ta'sir qilish imkonini yaratdi, tanqid chin ma'noda «harakatdagi estetika» maqomini egallay boshladi. Yangilanish davri adabiyotining jiddiy yutuqlaridan sanaluvchi «Sinchalak» qissasi haqida O.Sharafiddinovning «Kelajakka chorlovchi qissa» taqrizi, M.Qo'shjonovning «Sinchalak»da xarakterlar psixologizmi» nomli tadqiqiy xarakterdagi maqolasi e'lon qilindi. M.Qo'shjonov «Sinchalak» tahlilida o'zining tadqiqot prinsipiga sodiq qoldi, qo'yilgan muammo nuqtayi nazaridan asarning yutuq va kamchiliklarini xolis ko'rsatib berishga harakat qildi. 40-yillarida boshlangan an'anani davom ettirib, rus matbuotida ham A.Qahhor qissasi qizg'in muhokama qilindi⁹⁹. Aytish joiz, yuqoridagi taqrizlarda, asosan, asarning ijobiy fazilatlariga urg'u berilgan. Bu holatda, S.Sodiqov fikricha, «asarni o'ta ko'tarinki, yaltiroq talqin etish illati butun sobiq ittifoq tanqidchiligining tamoyiliga aylangani yaqqol ko'zga tashlanadi»¹⁰⁰. To'g'ri, tanqidchiligimizning keyingi bosqichlarida kuzatilgan illatlar shu yillarda nish bergan. Biroq bu o'rinda masalaning ikkinchi tomoniga ham e'tibor zarur: «og'zaki tanqidchilik» 1959-yilda Yozuvchilar soyuzida o'tkazilgan muhokama davomida «Sinchalak» qissasini ancha keskin tanqid qilgan, unga ham turli siyosiy ayblovlar taqashga uringan.¹⁰¹

⁹⁹ Чалмаев В. Победа в пути//Вопросы литературы.-1959, №7; Борисова И. Птичка - невеличка// Дружба народов.-1960, №1; Баскаков В. Время больших людей//Молодая гвардия.-1960, №4

¹⁰⁰ S.Sodiqov. Abdulla Qahhor ijodi va adabiy tanqid. DDA.-T.,1997.-B.22

¹⁰¹ O.Sharafiddinov. Ijodni angllash baxti.- T.,2004.- B.304-313

Jumladan, muhokama davomida «Sinchalak»ka «partiya hayotidagi demokratiya buzib ko'rsatilgan», «partiya xodimi sinchalakka tenglashtirilgan» qabilidagi tutruqsiz ayblar qo'yilgan. Albatta, 40 yillab tomir otib kelgan vulgar sotsiologik yondashuvning izsiz yo'qolib ketishi mumkin emas, davr tanqidchiligida buning asoratlari hali ancha kuchli ediki, shunday sharoitda yuqoridagicha maqtovlar posangini to'g'rilash uchun zarur ham edi.

Tanqidchilikning «Tobutdan tovush» komediyasiga munosabatida ham shunga o'xshash hol kuzatiladi. 1962-yilda ilk bor sahnaga qo'yilgan «Tobutdan tovush» komediyasi tomoshabinlar va mutaxassislarda katta qiziqish uyg'otdi. Premyeradan so'ng ko'p o'tmay matbuotda komediya haqidagi qator taqrizlarning e'lon qilinishi¹⁰² ham shuni ko'rsatadi. Bu taqrizlarda asar, asosan, ijobiy baholandi. Oradan bir yilcha o'tgach, «Qizil O'zbekiston»ning 1963-yil 11-avgust sonida V.Zohidov, G'.G'ulom va H.G'ulom hamkorligida yozilgan «Tobutdan tovush» haqida» maqolasi e'lon qilindi. Mualliflar fikricha, «garchand asarning ayrim ijobiy, binobarin foydali tomonlari bo'lsa-da, lekin umuman olganda unda g'oyat jiddiy xato va nuqsonlarga yo'l qo'yilgan». Mualliflar fikricha, bu «g'oyat jiddiy xato»lar komediyada «salbiy shaxslarning birinchi planga qo'yilgani», unda «o'rnak bo'larli va to'laqonli obraz yo'qligi», personajlarning «beparda, sharmandalarcha gaplashishlari»da ko'rinadi. Bundan ayon bo'ladiki, taqriz mualliflari satiraning tabiati bilan hisoblashmaydilar, asarga «hayotdagi ijobiy tendensiyalarni ko'rsatish» va «ijobiy qahramon yaratish» kabi dogmatik talablar asosida yondashadilar. Buning ustiga, taqrizchilar asar haqida ilgari e'lon qilingan maqolalardagi baholarni inkor qiladilar. Jumladan, O.Sharafiddinov taqrizi haqida: «O'zbekiston madaniyati» gazetasi «Tobutdan tovush» pyesasi to'g'risida O.Sharafiddinovning «Zaharhanda qahqaha» degan

¹⁰² Фельдман Я. Огонь сатиры//Правда востока.-1962.-3 ноября; O.Sharafiddinov. Zaharhanda qahqaha//O'zbekiston madaniyati.-1962.-5 dekabr; Поспеловский Ю. Стрела попадают в цель//Советская культура.-1962.-24 ноября

quruq maqtovdan iborat maqolasini bosib, katta xatoga yo'l qo'ydi. Bu maqola pyesadagi jiddiy nuqsonlarni tanqid qilib, yordam berish o'rniga uni bir tomonlama, asossiz maqtaydi, ko'klarga ko'taradi. Bunday narsa adabiyotimizning yuksalishiga yordam bermaydi». Albatta, mualliflar asar haqida o'zlarining fikr-xulosalariga ega bo'lishga to'la haqlilar, muayyan asar haqida turlicha fikrlar bildirilishi mumkinligini ham inkor qilib bo'lmaydi. Shunaqa ekan, maqolada «asarni mana bunday jihatlardan baholash kerak» tarzida tanqidga tayyor qoliplarning taqdim etilayotgani mutlaqo noto'g'ridir. Aslida, bu sho'ro tanqidchiligiga yo'rgakda tekkan kasal bo'lib, u sotsialistik realizmning «normativ» metod ekani bilan bog'liq. Chunki «hayotni mana bundoq, mana bundoq qilib tasvirlash kerak» deya adabiyot oldiga qator talablarni qo'ygan metod adabiy tanqid oldiga ham shunga mos talablarni qo'yishi tabiiy.

1959-yil fevralida Moskvada o'zbek adabiyoti va san'ati dekadasi o'tkazildi. Dekada doirasida uyushtirilgan munozaralarda o'zbek adabiyotining joriy holati va istiqboli bilan bog'liq muhim masalalar muhokama etildi. Jumladan, adabiy tanqid bo'yicha munozaralarda o'z davrining yirik adabiyotshunos olimlari, taniqli munaqqidlar faol ishtirok etdilar. Qator adabiy tanqidiy va adabiyotshunoslikka oid asarlar muhokama qilindi, ularning yutuq va kamchiliklari ko'rsatildi. Munozara qatnashchilari tomonidan tanqidchiligidagi ijobiy o'zgarishlar e'tirof etilgani holda, unga xos muammo va kamchiliklarga e'tibor qaratildi. Xususan, «traditsiyalarning kam o'rganilganligi» tanqidchilarga «milliy traditsiyalar zaminida shakllangan sotsialistik realizmning o'ziga xosligi»ni ochishga imkon bermayotgani; tanqidchilarda mahoratning yetishmasligi, maqolalarda hamon «aql o'rgatish»ga moyillik, asar haqida tayyor shtamplar asosida fikr yuritish kabi illatlarning mavjudligi ko'rsatib o'tildi¹⁰³.

¹⁰³ Qarang: O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi. - 2-tom. - B.35-43; Mahorat maktabi -T., 1961

Albatta, bu kabi muhokamalar tanqidchiligimiz rivojida muhim ahamiyatga molik edi. Dekadada bildirilgan fikrlar tanqidchiligimizda izsiz ketmadi, bu narsa, avvalo, tanqid va adabiyotshunoslik o'rganayotgan masalalar doirasining kengayganida ko'zga tashlandi. Adabiy tanqidchilik joriy adabiy jarayon muammolari, adabiyot taraqqiyoti qonuniyatlari bilan bog'liq masalalarni jiddiy tadqiq etishga kirishdi. Jumladan, adabiyotda an'ana va yangilik munosabati masalasiga bag'ishlangan ilk maqolalar e'lon qilindi. H.Yoqubovning «Chinakam novatorlik uchun», M.Yunusovning «Novatorlik — badiiy taraqqiyotning muhim sharti» nomli maqolalarida an'ana va yangilik dialektik aloqadagi talqinini topdi. Ikkala maqola muallifi ham zamonaviy adabiyot rivojida adabiy an'analarning roli kattaligini ta'kidlagani holda, badiiy taraqqiyot o'sha an'analarni ijodiy rivojlantirish asosida amalga oshishini asoslab ko'rsatishga intildi. Tabiiyki, tanqidchilikda mazkur masalaning qo'yilishi va yuqoridagicha yo'sinda hal qilinishi adabiy merosga to'g'ri munosabatning shakllanishida muhim ahamiyatga molik edi.

Shu yillarda tanqidchilik yana bir muhim masalaga ayrica diqqat qila boshladi. Ma'lumki, urushdan keyingi yillarda adabiy aloqalar yanada kuchaydi. To'g'ri, sho'ro mafkurasi bu aloqalarga ko'proq siyosiy, mafkuraviy tus berishga, ularning ahamiyatini shu jihatdan bo'rttirishga ko'proq e'tibor qildi. Shunga qaramay, ayni shu aloqalar adabiyot taraqqiyotining muhim omillaridan biri bo'lib qolgani, o'zbek adabiyotining ravnaqini faqat boy adabiy an'analarni ijodiy davom ettirish bilangina ta'min etib bo'lmasligi ayon edi. Shu ma'noda davr tanqidchiligida adabiy aloqalar va adabiy ta'sir masalalarining dolzarb mavzuga aylana boshlaganini faqat mafkuraviy «buyurtma»ga labbay sifatida emas, adabiy-estetik ehtiyoj natijasi deb qarash ham lozimdir. Xususan, Sh.Turdiyev, R.Inog'omovlarning mazkur masalaga bag'ishlangan ilk maqolalari shu davrda e'lon qilingan bo'lib, ular o'zlarining keyingi faoliyatlarida shu

yo'nalishda izlandilar, ushbu masalani maxsus tadqiq etdilar.

60-yillarning boshlari sho'ro jamiyatida ruhiy ko'tarinkilik —eyforiya davri bo'ldi. Bu, birinchidan, Stalin istibdodining tugatilishi va jamiyatda birmuncha erkinlik shabadalarining esganday bo'lgani, ikkinchidan, ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda erishilgan yutuqlar bilan bog'liq edi. Yaqindagina fashizm balosini daf etib, endilikda Amerikaning atom dag'dag'asiga munosib javob tayyorlab qo'ygan va o'zini jami mazlumlar tayanchi deb bilgan xalq; kosmosni zabt etgan, asriy cho'llarni o'zlashtirayotgan, tabiatni izmiga bo'ysundira boshlagan xalq ruhiyatida ko'tarinkilik bo'lishi tabiiy ham edi. Shu xil kayfiyat va o'sishdagi dastlabki sur'atlar ta'sirida «kommunizm» ertangi kun bo'lib qolgani, ko'pchilik kommunizmga yashashiga ishonib qolgani ajablanarli emas. Darvoqe, asr adog'iga qadar kommunistik jamiyat qurilishi yuksak minbarlardan e'lon qilingan, aniq dasturlar belgilangandi ham. Shu ishonchni «Hayot va adabiyot» nomli maqolasida I.Sulton quyidagicha ifodalagan edi: «Bir necha o'n yildan keyin sovet kishilari dunyoda eng yuqori maishiy darajaga ko'tariladilar, eng qisqa ish kuni joriy etiladi, kishilar moddiy qiyinchilik nimaligini bilmaydigan bo'ladilar. Kommunizm shaxsning erkin rivoji, gullab-yashnashi uchun hamma sharoitni yaratib beradi»¹⁰⁴.

Ko'chirmadan ma'lum bo'lmoqdaki, hozirda biz xom xayol deb tushunadigan «kommunistik jamiyat» o'sha davr kishilari nazarida juda ham real, buning ustiga yaqin kelajak bo'lib tuyulgan. Yuqorida aytilganidek, bu davrda kishilarning partiyaga ishonchi ortgan, partiya esa kommunizm qurish uchun «bir-biriga chambarchas bog'langan ikki vazifani, ya'ni — kommunizmning moddiy texnika-bazasini maydonga keltirish va kommunistik

¹⁰⁴ I.Sulton. Asarlar. 2-tom. - T., 1972. - B.323

odamni tarbiyalab yetkazish»¹⁰⁵ vazifalarini bajarish zarur deb uqtirardi. Adabiyotning bundan kelib chiquvchi vazifalari esa quyidagilar: «adabiyot va san'at hamisha xalqning turmushi bilan chambarchas bog'langan bo'lsin, sotsialistik voqeligimizning boyligi va rang-barangligini haqqoniy aks ettiradigan bo'lsin, sovet xalqining ulug' o'zgartuvchilik faoliyatini, uning olijanob muddaosi va maqsadlarini, yuksak ma'naviy xislatlarini yorqin va ishonarli qilib ko'rsatib beradigan bo'lsin»¹⁰⁶. Bu o'rinda I.Sulton partiya tomonidan adabiyot oldiga qo'yilgan vazifalarni muhtasar bayon qiladi. O'z-o'zidan ayonki, adabiy tanqidning vazifalari ham bevosita shulardan kelib chiqadi. Maqolada bu masalaga ham to'xtalgan I.Sulton «tanqidning vazifasi adabiyot sohasida partiyaning yo'lini izchil o'tkazishdan iborat»¹⁰⁷ deb yozadi. Shuni ham ta'kidlash joizki, birgina I.Sulton maqolasidan ko'chirmalar keltirgan holda umumlashma qilishga harakat qilingani to'g'ri emasdek tuyulishi mumkin. Biroq biz bu o'rinda I.Sulton o'sha davrning yetakchi munaqqid va adabiyotshunoslaridan sanalgani, adabiy tanqidchilikning «ob-havo»si ko'p jihatdan olimning fikrlari bilan belgilanganini e'tiborda tutdik, xolos. Holbuki, bunday qarashlar o'sha davrda yozilgan deyarli barcha maqolalar va tadqiqotlarda u yoki bu darajada, turlicha ko'rinishlarda o'z ifodasini topgan. Ularning hammasiga to'xtalish shart emas, umumiy tasavvur berish uchun esa eng xarakterli maqolalardan biriga mufassalroq to'xtalish kifoya deb bildik.

Yuqorida qisqacha ta'riflangan vaziyat tasavvur qilinsa, ayni shu davrda adabiy tanqidchiligimizda o'ziga xos «leninnoma» vujudga kelgani, partiyaning adabiyotga «dono rahbarligi», marksizm dohiylarining adabiyot haqidagi «qimmatli» fikrlarini, partiyaviylik tamoyilini yoritishga qaratilgan maqolalar va tadqiqotlarning¹⁰⁸

¹⁰⁵ Shu kitb.- B.285

¹⁰⁶ Shu kitb.- B.286

¹⁰⁷ Shu kitb.- B.319

¹⁰⁸ Doniyorov X., Mirzaev S., Shermuhammedov S. Adabiyot va san'atda lenincha partiyaviylik printsiplari.-T.,1966; Shermuhammedov S., Mirzaev S. Lenin va adabiyot.-

paydo bo'lish omillarini tushunish mumkin bo'ladi. Afsuski, bu maqola va tadqiqotlarda partiya va adabiyot munosabatlari, partiyaning adabiyot sohasidagi siyosati ko'proq bir yoqlama yoritilgan. To'g'ri, bu masalani atroflicha va to'liq, ilmiy xolis yoritish imkoniyati, bir tomondan, hozirda oshkor etilgan ko'plab materiallarning u paytlarda mahfiy tutilgani, ikkinchi tomondan, partiyaning to'g'ri yo'lda ekaniga qat'iy ishonch mavjudligi bois cheklangan edi. Hatto, O.Sharafiddinovdek zukko munaqqid ham 1946-48-yillar mobaynida adabiyot va san'at sohasida chiqarilgan qarorlarga to'xtalib, «To'g'ri, bu qarorlarni hayotga joriy qilishda, konkret yozuvchilar ijodiga tadbiq etishda o'sha yillarning murakkab sharoiti bilan, shu sharoit tufayli tug'ilgan dogmatizm bilan izohlanadigan jiddiy xatolarga yo'l qo'yilgan»ini¹⁰⁹ aytish bilan cheklanadi. Zero, ko'pchilik qatori munaqqid Qarorning yuzaga kelish omillari, uning mazmun mundariyasi avvalboshdan adabiyot zarariga ekanligini aytishga, tushunishga hali tayyor emasdi. Bir yoqlamalik marksizm-leninizm asoschilarining adabiyot haqidagi qarashlarini yoritishda ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, ularning turli munosabat bilan yozilgan maqola va xatlaridagi sochqin fikrlardan butun boshli ta'limot yaratishga intilish, Leninning adabiy merosga munosabat masalasida bildirgan fikrlaridagi ziddiyatlarning ko'rilmagani yoki yozilgan sharoitini mutlaqo hisobga olmagan holda «Partiya adabiyoti va partiya tashkiloti» maqolasini dasturiy asar sifatida qabul qilingani shunday deyishga yetarli asos beradi.

Sotsialistik realizm masalasiga bag'ishlangan maqola va tadqiqotlar¹¹⁰ ham davr adabiy tanqidchiligida ancha

T., 1970; Mamajonov S. Adabiyotning partiyaviyligi va xalqchilligi. -T., 1964; Sharafiddinov O. Lenin va adabiyot. -Sharq yulduzi. -1968, №10; Qayumov L. Badiiy ijodda lenincha ta'limot. -T., 1971; Qosimov S. Lening, partiya, adabiyot. -T., 1972; va boshq.

¹⁰⁹ O.Sharafiddinov. Birinchi mo'jiza. -T., 1979. -B. 145

¹¹⁰ Shukurov N. Sotsialistik realizm printsiplariga og'ishmay amal qilaylik//Sharq yulduzi, 1963, №4; Sobirov T. Hamza Hakimzoda—o'zbek sovet adabiyotida sotsialistik realizm asoschisi//Sharq yulduzi, 1969, №3; Sulton I. Realizmning zamonaviyligi//O'zbekiston madaniyati. -1963, 9 mart; Mamajonov S. Sotsialistik realizm bayroqdori//O'zbekiston madaniyati. -1963, 12 oktyabr; Aliyev A. Sotsialistik realizm va adabiy jarayon//O'zbekiston

keng o'rin tutadi. Metodning ilmiy asosga ega ekanligini zo'r berib dalillashga intilgani holda, tanqid va adabiyotshunoslik uning faqat g'oyaviy-mafkuraviy asosdagina alohida metod sifatida ajratilayotganiga e'tibor bermadi. Aksincha, tanqid sotsialistik realizmni jahondagi eng ilg'or, jahon adabiyotining keyingi istiqboldagi yo'lini belgilaydigan metod sifatida tushuntirdi, hatto, uni jahon estetik tafakkuri tarqqiyotining eng «yuqori bosqichi», hayotdan tug'ilgani uchun ham aslo o'lmaydigan metod deya baholadi. Albatta, bu xil da'vo va baholar ilmiylikdan ancha yiroq edi. Tanqidchiligidir o'zbek adabiyotida sotsialistik realizmning qaror topishi masalasida ham soxtalikka yo'l qo'ydi. Ilmiy va tarixiy haqiqatga xilof ravishda Hamzani adabiyotimizdagi ushbu metod asoschisi sifatida talqin qilish, avvaliga «Mehrobdan chayon» (I.Sulton), keyincha «O'tgan kunlar»ni (U.Normatov) sotsialistik realizm namunasi sifatida talqin qilishlar buning dalilidir.

Davr tanqidchiligi va adabiyotshunosligida hamzashunoslik juda keng, hatto, keragidan ortiq darajada keng o'rin tutdi¹¹¹. Bunday deyishimizning boisi shuki, Hamza ijodi va shaxsiga bu qadar katta e'tibor adabiyotshunoslik ilmining ehtiyoji bilan emas, mafkuraning talabi bilan yuzaga kelgan edi. Shu sababdan ham Hamza ijodini davrning haqiqiy ijtimoiy-tarixiy va adabiy-madaniy kontekstidan uzib olgan holda, uni o'zbek sho'ro adabiyotining, o'zbek sho'ro adabiyotida sotsialistik realizmning asoschisi sifatida taqdim qilish hamzashunoslikning asosiy tendensiyasi bo'lib qoldi. Shoirning o'z davri adabiy jarayonida tutgan o'rni, uning keyingi bo'g'in ijodkorlariga ta'siri orttirib, bo'rttirib ko'rsatildi. Soxtakorlikda shu darajaga borib yetildiki, 1949-yilda qayta tiklangan «Boy ila xizmatchi»ni sotsialistik realizmning adabiyotimizdagi ilk va mumtoz

madaniyati.-1971, 22 iyun; Quljonov A. Bahs davom etadi//O'zbekiston madaniyati.-1971, 14 dekabr; Nazarov B. Oybek sotsialistik realizm haqida//O'zbekiston madaniyati.-1963, 28 dekabr; Nasriddinov F. Abdulla Qodiriy realizmi//O'zbekiston madaniyati -1972, 28 yanvar; Normatov U. Sotsialistik realizm va ijod tiplari//O'zbekiston madaniyati.-1972, 22 fevral;

¹¹¹ Qarang: O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi. 2-tom.-T.,1972.- B.105-126

namunasi sifatida taqdim etildi. Biroq soxtalashtirish oqibati shu bo'ldiki, hozir bu asarlar ilmiy jihatdan ham, ma'naviy jihatdan ham tamom eskirdi.

60-yillar o'zbek tanqidchiligiga razm solinsa, unda munaqqidlarning muayyan yo'nalishda ixtisoslashuvi yaqqol ko'zga tashlanadi: ularning ayrimlari she'riyat, boshqalari nasr, tag'in birlari dramaturgiya tanqidi bilan ko'proq shug'ullanadi. Bu esa, tabiiyki, tanqidning professional saviyasini ko'tarishda muhim edi. Chunki, avvalo, har bir tanqidchining o'zi xush ko'radigan, erkinroq va suyibroq yozadigan sohasi bo'ladi; ikkinchidan, ixtisoslashuv yangi asarlar oqimi kuchaygan bir sharoitda munaqqidga muayyan sohani muntazam va izchil kuzatib borish, demakki, undagi har bir o'zgarishni vaqtida his qilib turish imkonini beradi. Adabiyotning «tomir urishi»ni muntazam his etib turish esa chinakam tanqidchi bo'lishning muhim shartlaridandir. Albatta, ixtisoslashuvni qat'iy chegaralanib olish sifatida tushunmaslik kerak: biz «proza tanqidchisi» deya tanigan munaqqid faoliyatida she'riyat, dramaturgiya tahliliga bag'ishlangan asarlar bo'laverishi mumkin, biroq u proza haqida ko'proq va xo'broq yozaveradi. Masalan, 60-yillarda yozgan maqola va kitoblarida M.Qo'shjonov, U.Normatov, S.Mirvaliyevlarni ko'proq nasr, O.Sharafiddinov, S.Mamajonov, I.G'afurovlarni she'riyat, B.Imomov, H.Abdusamatovlarni dramaturgiya masalalari ko'proq qiziqtirganini ko'rish mumkin.

Ma'lumki, 60-yillarda milliy nasrimizda jiddiy o'sish, jonlanish kuzatiladi. Oybek, A.Qahhor singari yirik adiblarimiz qatorida A.Muxtor, S.Ahmad, Shuhrat singari tajribali nosirlar hamda nasrda qalami xiyla qayralib qolgan O.Yoqubov, P.Qodirovlar qatoriga qo'shilgan O'.Umarbekov, Sh.Xolmirzaev, O'.Hoshimov kabi nosirlarning birgalikdagi sa'y-harakati bu o'sishni ta'min etdi. Aytish kerakki, bunda tanqidchilikning nasrimizdagi yangiliklarga, uning muammolariga hozirjavoblik bilan munosabatda bo'lgani ham sezilarli ahamiyat kasb etgan.

U.Normatovning «Hikoyada drammatizm», «Hikoya va zamon», «Hikoyada hayot nafasi», «Hikoyanavis san'ati», «Said Ahmad kulgisi» kabi qator maqolalarida o'zbek hikoyachiligining nazariy masalalari, uning mavjud holati va taraqqiyot tamoyillari o'rganildi. Shunisi muhimki, munaqqid ko'proq davr hikoyachiligining yetuk namoyandalari — A.Qahhor va S.Ahmad hikoyalarini tahlil qilish, ularning ijodiy tajribalarini umumlashtirib berishga intildi. Bunda U.Normatov ijodiga xos asardagi ijobiy nuqtalarni bo'rttirish orqali badiiy did va tafakkurga ta'sir ko'rsatishga intilish prinsipi ko'zga tashlanadi. M.Qo'shjonovning U.Normatov bilan hamkorlikda yozilgan «Mahorat sirlari» kitobida A.Qahhor ijodining badiiy o'ziga xosligi, uning asarlari badiiy jozibasini ta'minlagan omillar tadqiq etildi. Mohiyatan ushbu kitobni yozuvchiga mo'ljallangan tanqid namunasi, deyish mumkin. Chunki «Mahorat sirlari» — ko'plab yosh ijodkorlarga A.Qahhor «mahorat maktabi»da tahsil olish uchun qo'llanma bo'la olguday asar bo'lib, u hikoyachiligimiz badiiy takomilida muhim o'rin tutadi.

M.Qo'shjonov badiiy proza namunalarini tahlil etarkan, ularda tasvirning hayotiyliigi va haqqoniyliigi, badiiy mantiqning izchilligiga alohida e'tibor bilan qaradi. Munaqqid asarni, unda tasvirlangan hayot va xarakterlarni reallikka qiyosan va unga uzviy bog'lagan holda tahlil qildi, lekin badiiy haqiqatning o'z qonuniyatlari, me'yorlari borligini unutmaslikka intildi. Olimning adabiy tanqidiy asarlarida sotsiologik metodni mutlaqlashtirmagan holda undan tahlil instrumentlaridan biri sifatida foydalanilgani, badiiyat masalasini mazmuniy tahlil bilan birga olib borilgani tanqidiy tafakkurda jiddiy o'sish bo'lganligidan dalolat edi. «Hayot va mahorat» maqolasida munaqqid «Muqaddas» qissasining jurnal variantidagi yakun muvaffaqiyatliroq ekanini, bu holda asar o'quvchi ongida davom etishini ta'kidlaydi¹¹². Qissaning o'quvchilarga, ularning istaklariga moslangan

¹¹² M.Qo'shjonov Ijod ma'suliyati. -T., 1981

kitob varianti yutqiziq ekanligini ta'kidlarkan, M.Qo'shjonov badiiy did yuksakligi haqida qayg'uradi. U.Normatov taqrizida ham qissa, umuman, ijobiy baholanadi, shu bilan birga, asarda rivoya ritmi oxiriga borib tezlashib ketishi, xarakterlarning tabiatiga mos bo'lmagan o'zgarishlar yuz bergani ko'rsatib o'tiladi¹¹³. A.Quljonov bo'lsa qissaning bosh fazilatini uning zamonaviy ruhida deb biladi¹¹⁴.

Umuman olganda, 60-yillar o'zbek nasrida qissa janri yuksaldi, u badiiy va ijtimoiy tafakkurdagi o'zgarishlarni boshqa janrlarga nisbatan kengroq ifodalay oldi. Qissachilikda davrning muhim muammolari, jumladan, hayotga eskicha va yangicha munosabatlar ziddiyati, zamondoshning ma'naviy-axloqiy qiyofasi, insonga munosabat, inson qadri kabi muammolarning qo'yilgani hamda ularni yangicha, o'z davri nuqtayi nazaridan badiiy tadqiq etishga harakat qilingani o'quvchi omma e'tiborini tortdi. Qissachilikdagi bu tendensiya ko'proq O.Yoqubov, P.Qodirov, O'.Umarbekov, Sh.Xolmirzayev, O'.Hoshimovlarning izlanishlari bilan bog'liq bo'lib, ularning asarlari tanqidchilikda qizg'in muhokama qilindi¹¹⁵. Muhimi, tanqidchilik ushbu qissalarning yutuqlarini ko'rsatish bilangina cheklanmadi, adabiyotimizning ertasini o'ylagan holda ulardagi ayrim nuqsonlarni ham ko'rsatdi.

Kezi kelganda aytish lozimki, 60-yillar tanqidchiligida taqrizning muayyan qolipi shakllanib ulgurdi. Unga ko'ra, taqriz qilinayotgan asarning mavzusi g'oyat dolzarbligi ta'kidlanadi, fazilatlarini sanaladi-da, xulosa qismida «ayrim juz'iy kamchiliklari» ham yo'q emasligi e'tirof etib qo'yiladi. Tabiiyki, bunday amaliyot tanqid saviyasining tushib ketishiga, uning adabiyo jarayonda tutgan maqomi sustlashishiga olib keladi. Tanqidchi N.Xudoyberganov

¹¹³ U.Normatov. Muqaddas/Yosh leninchi, 1960, 10-may

¹¹⁴ A.Quljonov. Shu kunning qissasi//Sharq yulduzi.-1961, №2

¹¹⁵ Sharafiddinov O. Inson sevgiga muhtoj//Qizil O'zbekiston.-1962, 16-sentabr; Xudoyberganov N. Ilhom mevalari//Sharq yulduzi.-1961, №1; Fayziyev B. Hayot qadri//Sharq yulduzi.-1962, №12; Sodiq S. Hamisha bahor bo'lsin//Guliston.-1964, №7; Normatov U. Erk bahsi//O'zbekiston madaniyati.- 1970, 11-sentyabr; Qo'shjonov M. Qissaning ikkinchi hayoti//Sharq yulduzi.-1971, №4; Mahmudov T. Erk va sevgi//Sharq yulduzi.-1971, №4; va boshq.

«60-yillar tanqidchiligidada o'rtacha adabiyotga munosabat jiddiy muammoga aylandi»¹¹⁶ deb yozgani ham shundandir. Masalan, yuqorida qissachiligimiz yutuqlari haqida gapirganimizda uning eng yaxshi namunalari e'tiborda tutildi. Holbuki, bu davrda 60 dan ziyod qissalar yaratildi. Albatta, ular ichida badiiy saviyasi past bo'lganlari ham yo'q emas. Jumladan, M.Qo'shjonov «Hayot boshqa, xayol boshqa» maqolasida Sayyorning qissalarini jiddiy tanqid qildi. Biroq tanqid barcha asarlarga ham bunday prinsipial yondasha olmadi. Qizig'i shundaki, tanqidning yaxshi badiiy saviyadagi asarlarga nisbatan ham, badiiy saviyasi bo'sh asarlarga nisbatan ham mavqei aniq — «o'rtacha asarlar» qarshisida tanqid o'jizlik qildi.

60-yillar o'zbek romanchiligi yangi nomlar, yangi asarlar bilan boyidi. Jumladan, A.Muxtorning «Chinor» romani tanqidchilikda qizg'in munozaralar uyg'otdi. Roman qurilishidagi murakkablik, badiiy shartlilik darajasining yuqoriligi, o'tmish va zamona tasvirining almashinib turishi, ifodaning ramziyligi kabi jihatlari bilan adabiyotimiz uchun yangi hodisa edi. H.Yoqubovning romanni «mo'jiza» deb atagani¹¹⁷ ham asarning o'z davri uchun yangilik bo'lgani bilan izohlanadi. U.Normatov «Chinor»ni «A.Muxtor ijodidagi milliy zaminga, milliy an'analarimizga eng yaqin turuvchi asar»ligi, adib «tajribasi hozirgi o'zbek nasri uchun g'oyat ibratli» ekanini ta'kidladi. Ayni paytda, «yozuvchining shakliy-uslubiy izlanishlari adabiy tanqidchilikda munosib bahosini olmaganini»ni qayd etadi¹¹⁸. K.Yashin esa ushbu romanga to'xtalib, «Ochil buva obrazida milliy xarakterning eng asl belgilari gavdalantirilgani», asar adabiyotimizda «quvonchli hodisa» bo'lganini aytadi. Shu bilan birga, K.Yashin yozuvchi romanga «favqulodda hodisalarni me'yordan ortiq kiritgani» ishonchsizlik tug'dirishi, zamonamizdan uzoqlashilgani sari tasvir mavhumlashib,

¹¹⁶ O'zbek sovet adabiy tanqidi. - T., 1990. - B.100

¹¹⁷ Q.Yoqubov. Samarali ijodiy izlanish//Sharq yulduzi. -1970, №9

¹¹⁸ U.Normatov. San'atkorning Qo'sh qanoti//O'zbekiston madaniyati. -1972, 17-noyabr

xiralashib borishi kabi kamchiliklarni ham ko'rsatib o'tdi¹¹⁹. Har holda, K.Yashinning bu fikrlari tanqidchilikdagi e'tirozlarga yaqin, bu esa «yozuvchining shakliy-uslubiy izlanishlari»ga(U.Normatov) alohida e'tibor bilan qarash, ularning o'ziga xosligini maxsus tadqiq etish zarurati yetilganidan dalolat edi.

Tanqidchilik Mirmuhsinning «Umid», P.Qodirovning «Qora ko'zlar», S.Ahmadning «Ufq», O.Yoqubovning «Er boshiga ish tushsa», O'.Umarbekovning «Odam bo'lish qiyin» romanlarini, umuman olganda, ijobiy baholadi. Jumladan, «Qora ko'zlar»da P.Qodirov avvalgi romani «Uch ildiz»da kuzatilgan kamchiliklarga «ancha barham berib, oldinga tomon katta qadam tashlagani»¹²⁰ qayd etildi. Shu bilan birga, romanning ayrim kamchiliklari, xususan, asar finalining bo'shashtirib yuborilgani, Avaz bilan Xulkar munosabatlari yetarli ochilmagani ko'rsatildi¹²¹. S.Ahmad, O.Yoqubov, O'.Umarbekovning roman janridagi ilk izlanishlariga tanqid xayrixohlik bilan munosabatda bo'ldi, ularning yutuq va kamchiliklarini xolis baholadi¹²², mualliflar timsolida janrning ertasini ko'rdi.

Afsuski, tanqid davr romanchiligimizdagi kamchiliklarga doim ham prinsipial munosabatda bo'lmadi, ko'proq murosasiz yo'lga yurdi. Jumladan, «Chiniqish» (Mirmuhsin), «Taqrir» (I.Rahim), «Ota» (H.No'mon va A. Shorahmedov), «Senga intilaman» (H.G'ulom), «Yo'l» (J.Abdullaxonov) kabi qator romanlar tahlilida ko'rsatilgan kamchiliklar yana «mavzu dolzarbligi» haqidagi fikrlar soyasida qolib ketdi. Holbuki, tanqid bu asarlarga xos kamchiliklar sirasida sxematizmga moyillik, kompozitsion qurilishning zaifligi, xarakterlarning to'laqonli chiqmagani, hayotning yetarli

¹¹⁹ K.Yashin. Asarlar. 4-tom.-T.,1980.- B.174

¹²⁰ L.Qayumov. Asr va nasr.-T.,1975.-B.213

¹²¹ U.Normatov. «Qora ko'zlar» haqida//Sovet O'zbekistoni.-1966, 12-avgust; O.Sharafiddinov. Ul'g'ayish samarasi//Sharq yulduzi -1967, №1

¹²² U.Normatov. Said Ahmad.-T.,1971; «Er boshiga ish tushsa» //O'zbekiston madaniyati.-1966, 8-iyun; Yozuvchilik mashhaqqatlari//Sharq yulduzi.-1970, №7; O.Sharafiddinov. Kurashchan avlod// Guliston,1967,№1; K.Yashin. Asarlar. 4-tom.-T.,1980 va boshq.

badiiy idrok qilinmagani, salmoqli badiiy falsafaning yo'qligi kabilarni ko'rsatib o'tgandi. Tanqidchilik masalani «agar shu kamchiliklar mavjud ekan, mavzu aktualligining o'zigina ularni «roman» sanashga imkon beradimi?» tarzida qo'ymadi. Tanqid bunga o'xshash keskin hukmlardan qochdi. Natija shu bo'ldiki, adabiyotimizda voqea bo'lgan asarlarga yozilgan taqrizlar bilan badiiy saviyasi past asarlarga yozilgan taqrizlar orasida u qadar katta farq kuzatilmay qoldi: tanqid o'rtamiyonachilikka keng yo'l ochib berdi.

60-yillarda o'zbek she'riyatida ham jiddiy ko'tarilish kuzatiladi. She'riyatga kirib kelgan yangi avlod unga o'zining yangicha qarashlari, yangi ruhini olib kirdi. Tajribali shoirlar ijodida ham zamona ruhi, talabiga mos o'zgarishlar sodir bo'ldi, ularning ijodida ham yangilanish kuzatildi. O.Sharafiddinov «Zamon - qalb - poeziya» nomli maqolasida bu ko'tarilish «sababini so'nggi yillardagi umumiy hayotimizdan, vatanimizda hukm surayotgan ijodkorlik ruhidan qidirish kerak»¹²³ deb yozganida to'la haq edi. Munnaqqid «har qanday she'r qofiyasi va vazni, turog'i va bandi joyida bo'lgani bilan poeziya bo'lavermaydi» degan to'g'ri va davri uchun muhim tezisni oldinga surdi. O.Sharafiddinov «poeziya talantdan boshlanadi», derkan, talantni «hayotning hech kim ko'rmagan tomonlarini ko'ra olish, u orqali voqelikning muhim tomonlarini ifodalay olish, davrning katta problemalarini ko'tarib chiqa olish qobiliyatidir. Poeziyadagi obrazlilik — fikriy teranlik bilan, hayotga yangicha munosabat bilan, shu munosabatni ehtirosli formada aytish bilan bog'liq narsa» deya ta'riflaydi. Adabiy tanqidiy tafakkurdagi yana bir muhim o'zgarish shu ediki, endi «temalarni tor, shaxsiy intim temalar va siyosiy temalar deb ajratish», «tor»larini kamsitish amaliyotidan voz kechildi. She'riyatda «men» huquqlarining tan olinishi undagi ko'tarilishining muhim omillaridan biri bo'ldi. Masalan, Zulfiya lirik

¹²³ O.Sharafiddinov. Zamon-qalb-poeziya.

qahramonining shaxsiy kechinmalarini yuksak grajdanlik pafosi darajasiga ko'tarib kuylay olganini tanqid e'tirof etdi¹²⁴. Shoiraning lirik qahramoniga xos dard dilida ulkan yo'qotishlar armoni bilan yashayotgan minglab ayollarimiz dardiga tom ma'noda hamohang ediki, bu lirikada, umuman, adabiyotda «tor» mavzu bo'lmasligining yorqin dalili edi. Uyg'unning «Hayot chorlaydi», «Qalbmida bahor» to'plamlariga kirgan qator she'rlarning muvaffaqiyati ham ularda lirik qahramonning oddiy bir inson sifatida gavdalangani, samimiyati va shular tufayli xalq diliga yaqinligi bilan izohlanadi. A.Oripovning ilk she'rlariyoq poeziyadagi yangilanishning asosiy belgilarini o'zida mujassam etdi, muhimi, tanqid buni o'z vaqtida ilg'ab ola bildi. S.Mamajonov shoir she'riyatiga xos asosiy xususiyatlarni tubandagicha ifodaladi: «Abdulla inson ichki dunyosi qarama-qarshiliklarini aniq, ravon, me'yorli hissiyot bilan, juda samimiy ifodalay oladi. Bu uning she'rlariga «dramatik ruh beradi», she'rlari o'ylayotgan, qiynalayotgan qalbning badii ifodasidir»¹²⁵.

Tanqidchilik she'riyatdagi yangilik va o'zgarishlarni muntazam kuzatib bordi, undagi ijobiy tamoyillarni qo'llab quvvatlashga, noma'qullarining yo'lini kesishga intildi. O.Sharafiddinovning «Nihollar» nomli maqolasida yosh ijodkorlarning she'rlari g'amxo'rlik va xayrixohlik, ayni paytda talabchanlik bilan tahlil qilindi. «Yillar va yo'llar» maqolasida esa poeziyamizning yarim asrlik yo'li, garchi 20-yillar adabiyoti she'riyati haqidagi o'rinlarda davr ta'siri bilan asossiz fikrlar bildirilgan bo'lsa-da, ilmiy tahlil qilindi, undagi yo'qotish va yutuqlar kuzatildi. S.Mamajonovning «1965-yilning she'riy parvozi», «Lirikamizga bir nazar» nomli obzor maqolalari, I.G'afurovning «Ona yurt kuychisi», «Usmon Nosir», «Joziba» nomli kitoblari tanqidchilik lirika tahlilida jiddiy o'sganidan dalolat beradi.

¹²⁴ Sultonova M. O'zbek qizining ovozi//O'zbekiston madaniyati.-1970, 6 mart; Boboxo'jayev N. Oltin vodiy tufhasi//Sharq yulduzi.-1967, №4; Mamajonov S. She'nyat bahsida.-T.,1970

¹²⁵ Adabiyotimizning yarim asri.- B.240

60-yillar she'riyatida poema janrining faollashuvi kuzatiladi. Tanqidchilik davr poemalarini tahlil qilarkan, avvalo, poema janrining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga intildi. Zero, janr keng ommalashayotgan bir sharoitda unga qo'yiladigan talablar haqida aniq tasavvurga ega bo'lish tanqidchilik uchun ham, ijodkorlar uchun ham birdek muhim edi. U.Normatovning «Poema — qalb qo'shig'i» maqolasida poemada voqealarni tasvirlash emas, balki o'sha voqealar tufayli paydo bo'lgan ruhiy kechinmalar muhimligi, poema «prozada aytish mumkin bo'lmagan qalb qo'shig'i» ekanligi ko'rsatib berildi. Munaqqid shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, jumladan, H.Salohning «Yangroq hayot», «Laylo» poemalarida voqealar tasvirining yetakchilik qilib qolganini, Muhammad Alining «Mashrab» poemasida qahramonning to'laqonli xarakter sifatida gavdalanmaganligi, Sayyorning «Dahriy» poemasida konfliktning jo'n hal qilinganini qusur sifatida ko'rsatib berdi. Davr poemalari S.Mamajonov, I.G'afurov, F.Nasritdinov kabi munaqqidlar tomonidan ham jiddiy o'rganildi. Masalan, E.Vohidovning «Nido» poemasi haqida to'xtalib, munaqqid uning o'ziga xos bir jihatni aniq belgilaydi va asarni «armonli monolog» deb atadi. Tanqidchilik Oybekning «Davrim jarohati», E.Vohidovning «Nido» va «Palatkada yozilgan doston», X.Sharipovning «Shoir haqida», «Tanovar», Muhammad Alining «Gumbazdagi nur» poemalarini ijobiy baholadi.

Yuqoridagilarni umumlashtirib aytish mumkinki, 60-yillar o'zbek tanqidchiligida adabiy asarni g'oyaviy va badiiy jihatlarini birlikda olgan holda tekshirish, tahlilda puxta nazariy asoslarga tayanishga intilish kabi ijobiy tamoyillar kuzatildi. Bu davrga kelib tanqidchilik vulgar sotsiologik yondashuv illatidan, asosan, qutuldi. Biroq tahlilda sotsiologik metodning yetakchiligi va mafkura yakka-hokimligining mavjudligi tufayli vulgar sotsiologizm tomon og'ish xavfi imkoniyat darajasida saqlanib qolaverdi.

1972-yilda partiyaning «Adabiy-badiiy tanqid to'g'risida»gi qarori qabul qilindi. Ilgari ko'rib o'tganimizdek, partiyaning adabiyot sohasida chiqargan qarorlarining hammasi uning adabiyot sohasidagi siyosatiga o'zgarishlar kiritish zarurati tug'ilgan sharoitda qabul qilingan. Mazkur qaror ham istisno emas, ya'ni u ham adabiyot sohasidagi siyosatni o'zgartirishga qaratilgan edi. Buni tushunish uchun 70-yillar boshida sho'ro jamiyatida yuzaga kelgan vaziyatni yodga olish zarur bo'ladi. Kremldagi siyosiy o'yinlar natijasida N.S.Xrushchevning hokimiyatdan ketishi bilan «xrushchev bahori» ham poyoniga yetgani, hozircha u inersiya kuchi bilan davom etib kelayotgani ma'lum bo'lib qoldi. Yangi rahbariyat «gaykalarni qotirish» siyosatini yo'lga qo'ya boshladi. 60-yillarning ikkinchi yarmidan g'arb madaniyati ta'siriga qarshi kurash degan shiorlar ostida erkinliklarni cheklash, o'zgacha fikrlovchi ziyolilarga yangi sharoitni bildirib qo'yishga urinishlar boshlangan edi. 1968-yilda sovet qo'shinlarining Chexoslovakiyaga olib kirilishi va millatning o'z taqdirini o'zi belgilashidek huquqi ochiqchasiga poymol etilgani sho'roning yangi siyosati mohiyatini olamga oshkor etdi. Ichki siyosatda ham endi oshkora orqaga qaytish boshlandi: 50-yillar oxiri 60-yillar boshlaridagi «iliqlik», nisbiy erkinlik barham topa boshladi, yana so'z, fikr, ijod erkinligiga tajovuz qilindi, ssenzura kuchaydi. Tabiiyki, bu ziyolilar qatlamida, ayniqsa, ijodkor ziyolilar orasida kuchli norozilik tug'dirdi, «dissidentlar» — o'zgacha fikrlovchilar ko'paydi, maxsus xizmatlar «dissident»larni ta'qib qilishga tushdi. Iliqlik davrida yozilgan chinakam realistik asarlarning bir qismi g'aladonlarga joylandi, bir qismi qo'lyozma (samizdat) holicha ommalashdi, boshqa bir qismi turli yashirin taxalluslar bilan xorijda chop qilindi... Qisqasi, sho'ro jamiyati ijtimoiy hayotning barcha sohalarida keyincha «turg'unlik davri» deb atalgan pallasiga kirdi.

Partiyaning navbatdagi «tarixiy» qarori, muxtasar ta'rif berilsa, yuqoridagicha ijtimoiy-siyosiy sharoit mahsuli

bo'lib dunyoga kelgan edi. To'g'ri, har doimgidek, qarorda asosiy maqsad «adabiyotni g'oyaviy va badiiy jihatdan yuksaltirish» ekani ta'kidlanadi, tanqidchilikda yuz ko'rsatgan kamchiliklar, jumladan, «g'oyaviy va badiiy jihatdan yaroqsiz asarlarga nisbatan murosasozlik, sub'yektivizm, oshna-og'aynigarchilik va guruhbozlik bilan bog'liq tarafkashlik hollari» asosli tanqid qilinadi. Biroq, barcha qarorlarda bo'lgani kabi, bunda ham ezgu maqsad va haqqoniy ko'rsatilgan kamchiliklar asosiy maqsadni pardalashga xizmat qiladi. Asosiy maqsad esa, ko'proq, quyidagilarda ko'rinadi: «Tanqid sotsialistik realizm san'atining inqilobiy va gumanistik ideallarini tasdiqlashda, burjuacha «ommaviy madaniyat» va dekadentlik oqimlarining reaksiyon mohiyatini fosh etishda, adabiyot va san'atga nomarksistik qarashlar, revizionistik estetik konsepsiyalarga qarshi kurashda yetarli darajada faol va izchil emas». O'z-o'zidan ayonki, bu gaplar, birinchi galda badiiy adabiyot va san'atda kuzatilgan «dissidentlik»ka qarshi qaratilgandir. Ya'ni qaror tanqid oldiga ham ichki, ham tashqi «g'oyaviy dushmanlar»ga qarshi kurash vazifasini qo'ymoqdaki, bu sotsialistik realizm adabiyoti va san'atini «zararli» ta'sirlardan ixotalash, to'g'risi, izolyasiyalash maqsadi bilan izohlanadi.

E'tiborli jhati shuki, qarorda «partiya organlari, ministrlik va muassasalar, ijodiy soyuzlar tasarrufidagi matbuot organlarining tanqidiy-bibliografik faoliyatini yetarli nazorat qilmayotganlari» aytiladi. Bu esa nazoratni, ya'ni ssenzurani kuchaytirish, so'z va ijod erkinligini cheklashga boshqacha yo'sindagi da'vatdan boshqa narsa emas edi.

Qarorda «partiya qo'mitalarining muhim vazifasi ministrlik va muassasalar, ijodiy soyuzlar, matbuot, radio va televidenie organlariga tanqidchi kadrlarni tanlash, joylashtirish va tarbiyalash, tanqidchilarning kommunistik qurilish amaliyoti bilan aloqasini mustahkamlash, ularning markscha-lenincha nazariy tayyorgarligini nukammallashtirish ishida yordamni kuchaytirish»

ekanligi ta'kidlanadi. E'tibor berilsa, bu o'rinda partiya tanqidni adabiyotga emas, o'ziga xizmat qildirish uchun «g'amxo'rlik» qilayotganini e'tirof etayotgani ko'rinadi. Zero, qarorda partiya qo'mitalari «tanqidchi kadrlarni tanlash, joylashtirish va kommunistik ruhda tarbiyalash»ga safarbar etilayotgan ekan, demak, partiya tanqidga o'z qo'lidagi mafkuraviy qurol deb qaraydi, uni o'zining adabiyot jabhasidagi ittifoqchisi, aniqrog'i, o'z siyosatini amalga oshiruvchi yugurdak deb biladi.

Partiya qarorini hayotga tadbqiq etish ham, deyarli, ilgari dan sinalgan sxema asosida amalga oshirildi. Jumladan, O'zbekiston misolida oladigan bo'lsak, Yozuvchilar soyuzining ikkita plenumida adabiy tanqidchilik masalalari muhokama etildi, «Sovet O'zbekistoni» va «O'zbekiston madaniyati» gazetalarida shu masalaga bag'ishlangan redaksion maqolalar e'lon qilindi; «Sharq yulduzi» jurnalida «Partiya ishonchi — ilhom manbai», «Toshkent haqiqati» gazetasida «Adabiy-badiiy tanqidchilikda partiyaviylik uchun» mavzularida yetakchi munaqqidlar ishtirokida muhokamalar tashkil qilindi va b. Xolislik uchun aytish kerak, qaror tufayli adabiy tanqidga e'tibor ancha kuchaydi: nashriyotlarning tematik rejalarida, vaqtli matbuot nashrlarida adabiy tanqidiy asarlarga kengroq o'rin berila boshlandi, «Munaqqidning birinchi kitobi» seriyasi tashkil qilindi, bir qator munaqqid va adabiyotshunoslarning mehnatlari taqdirlandi va b.

Tanqidchiligimizning saviyasi oshgani, ijtimoiy tafakkurda yuz berib ulgurgan siljish munaqqidlarimizning o'z faoliyatlarida qarordagi adabiyot uchun foydali nuqtalarga ko'proq e'tibor qaratganlarida ko'rinadi. Jumladan, tanqid badiiyat masalasiga asosiy e'tiborni qaratib, badiiy asarni baholashda shakl va mazmunning o'zaro muvofiqligi, materialning qay darajada mahorat bilan badiiy qayta ishlangani, badiiy mantiqning izchilligi, xarakterlarning jonli va hayotiy tasvirlangani, inson ruhiy olamining nechog'li chuqur ochilgani kabi muhim jihatlarni mezon qilib oldi. M.Qo'shjonovning «Ma'no —

mahoratning bosh masalasi» nomli maqolasida nasrimizning mavjud holatini shu talablar asosida talabchanlik bilan tahlil qilindi. Munaqqid, masalan, «Degrez o'g'li» romani kompozitsiyasidagi nomukammallik sababini «asarda butun qismlarni, barcha obrazlarni zarur tartibga solib turadigan markaziy ma'noning zaifligida» deb ko'rsatadi. Munaqqid fikricha, xuddi shunday kamchilik «Umid» romaniga ham xosdir. M.Qo'shjonov «asarning hamma qismini, barcha epizod va obrazlarni asar boshidagi muammoga bosqichma-bosqich, bobma-bob bog'lab borish kerak»ligini¹²⁶ ta'kidlaydi. Keyinroq munaqqid shu talabga rioya etilmaganlikni «Me'mor» romanidagi asosiy kamchilik deb ko'rsatdi¹²⁷. Muhimi, M.Qo'shjonov davr romanchiligida keng tarqalgan nuqson — badiiy konsepsiyaning zaifligi natijasida kompozitsion butunlikning ta'min etilmasligiga e'tiborni tortdi. E'tiborli tomoni shuki, M.Qo'shjonov «sotsial ma'no» deganida ijtimoiy qimmatga ega ma'noni ko'zda tutadi, bu esa mavzuning ko'lami (ulkan qurilishlar, kurashlar va h.) bilan bog'liq emas. Z.A'lamning «Trolleybus», «Baxtli bilek» hikoyalarini tahlil qilarkan, ularning «ko'pchiligi ma'no uchun yaratilgan»ini ma'qullaydi va fikrlarini «yosh avtorning o'ziga xosligi shundaki, u hayotdan balandparvoz voqealar izlamaydi, voqealarning eng oddiysini tanlaydi. Ularni tasvirlashda ham balandparvoz so'zlar tanlamaydi. So'zlarning eng oddiysini ishlatadi. Biroq bu oddiy voqea va oddiy so'zlardan u ma'no chiqara oladi. Buni hikoyachiligimizda yaratilayotgan yangi tendensiya, deb qarash kerak»¹²⁸, - deya xulosalaydi. Z.A'lam hikoyalarining yoqlangani tanqidiy tafakkurdagi o'sishdan dalolat beradi. Zero, ilgariroq tanqidchilik she'riyatdagi «intim» mavzular ham ahamiyatli ekanligini e'tirof etgan va 30-50-yillardagi ayblovlardan uni «reabilitatsiya» qilgani kabi, endi

¹²⁶ M.Qo'shjonov. Ijod mas'uliyati.- T.,1981.- B.67-69

¹²⁷ M.Qo'shjonov. Qalb va qiyofa.- T.,1978.- B.224.

¹²⁸ M.Qo'shjonov. Ijod mas'uliyati.- B.51

prozadagi bu xil mavzularga ham keng yo'l ochilayotgan edi.

70-yillar nasrida sxematizm, hayotni o'ta yuzaki tasvirlash kabi hollar ko'plab asarlarda kuzatildi. Buning natijasida ko'plab nasriy asarlar jozibadan mahrum bo'ldi, ularda sun'iylik, badiiy mantiqning buzilishi, xarakterlarning qo'g'irchoq, g'oyalarni ifodalovchi ruporga aylanib qolishi kabi jiddiy badiiy qusurlarga olib keldi. Shunisi borki, bunday asarlarning mualliflari nima haqida yozmoqchiligi, qanday muammollarni qo'ymoqchi va ularni «partiya-hukumatning qaysi ko'rsatmalari asosida» yoritishlarini oldindan biladilar. Tabiiyki, mafkura jihatidan foydali bunday «asarlar» bosilish ham, tashviq qilinishi ham, taqdirlanishi ham ajablanarli emas. Ayni paytda, ularning badiiy tafakkur rivojiga, badiiy did tarbiyasiga salbiy ta'sir qilishi ham ayon. Shu sababli ham jonkuyar munaqqidlar mazkur illatga qarshi turdilar. Jumladan, M.Qo'shjonovning yozuvchi I.Rahimga yozgan «Davrlar talabi va ijod mas'uliyati» nomli ochiq xatida «Odam qanday toblandi» romanining zaif tomonlari mufasssal, dalillab ko'rsatib berildi. Muhimi, munaqqid xat oxirida yozuvchiga murojaat etib, xat yozishdan maqsadini quyidagicha ifodalaydi: «Siz yozuvchilik ishida ancha tajriba orttirgan odamsiz. Ba'zi bir asarlaringiz bilan kitobxon hurmatiga ham sazovorsiz. Bizning istagimiz bitta: nomingizga yarasha asar yozsangiz, kitobxon hurmatini doim ko'z qorachig'idek asrasangiz deymen. Bu xatni yozishdan maqsad faqat shu — Sizni asrash, iste'dodingizga dog' tushirmaslik»¹²⁹. I.Rahimga qaratilgani holda, ushbu ochiq xat adabiyotimizdagi muhim muammolardan birini o'rta tashlashi, adib va shoirlar, munaqqidlar diqqatini unga tortishi jihatidan muhim edi.

O.Sharafiddinovning «Hayotiylik jozibasi va sxematizm inersiyasi»¹³⁰ nomli maqolasida ham sxematizm haqida,

¹²⁹ Shu kitob.-B.236

¹³⁰ O'zbekiston madaniyati.-1979,14-sentabr

uni yuzaga chiqarayotgan omillar haqida so'z boradi. Garchi maqolada birgina «Damir Usmonovning ikki bahori» qissasi tahlil qilinsa-da, unda joriy adabiy jarayon uchun juda muhim umumlashmalar chiqarilgan. Munaqqidning fikricha, hayot haqiqati, uning o'tkir ziddiyatlari qarshisidagi qo'rquv sxematizmni yuzaga keltiruvchi omildir. O'sha qo'rquvga bo'y bergan «San'atkor ichidagi allaqanday muharrir uning yelkasi osha yozganiga qarab, qalamini erkin va bimalol yugurishidan tiyib turadi, bunday hollarda asarda asl haqiqatning o'zi emas, balki shaklan haqiqatga o'xshagan, lekin mohiyatiga ko'ra undan olis turadigan yasama nusxasi paydo bo'ladi. Hayot haqiqati qarshisida hadiksirash, uni baralla ovoz bilan aytish o'rniga bir chimdim-bir chimdimdan namoyon etish — badiiy asarni ko'lamdan mahrum etadi, zaiflashtiradi, umrini qisqartiradi». Keltirilgan ko'chirmada nasrimizdagi o'rtamiyonachilik kasalining asosiy omili o'z ifodasini topgan. Aslida, tasvirda hayotning o'zidan emas, u haqdagi «tayyor tasavvurlar, avvaldan mavjud qoliplardan kelib chiqish» realizmdan chekinish demakdir. To'g'ri, munaqqid bu xulosani ochiq aytmaydi, biroq haqiqiy realistik san'at tamoyillaridan chekinish adabiyotimizdagi (sotsialistik realizm adabiyotidagi! - B.R.) o'rtamiyonachilik, tussizlikning bosh sababi ekanini bir qissa tahlilida ko'rsatib bera bildi.

Tanqidchilikda bitta asar haqida turlicha qarashlarning ifodalanishi, bahs-munozaralarning tug'ilishi adabiy tanqidiy tafakkur rivojida muhimligi shubhasiz. Faqat bu holda bahslashuvchi tomonlarning ikkisiga ham xolis qarash joiz: ko'pchilik tomonidan qabul qilinmagan fikr har vaqt ham xato bo'lavermasligi mumkinligini yodda tutish zarur. P.Qodirovning «Meros» qissasi adabiy tanqidchilikda ijobiy baholandi. Jumladan, N.Xudoyberganov ham qissani, umuman, ijobiy baholagani holda o'z davri uchun muhim masalani o'rtaga tashladi: «Fidoyilikning ham cheki-chegarasi bor <...> Pirimqul Qodirovning qahramoni Otajonov Yolqin nima uchun

o'zini goh o'tga, goh suvga uradi, goh yonadi, goh kuyadi. Yana shunisi borki, ehtiyoj yo'q paytida ham yonadi, kuyadi, eziladi, mehnat og'irligidan eziladi, biroq mana shu ezilishdan, kuyish yonishdan rohatlanayotganday tuyuladi, mana shu ezilish, kuyish-yonishgina chinakam paxtakorning baxt-saodati demoqchi bo'ladiki, bunga xayrixohlik bildirgingiz kelmaydi»¹³¹. Tanqidchining bu gaplari «paxta uchun kurash» yo'lida uni yetishtiruvchi «oltin qo'llar»ning tom ma'noda jigari ezilayotgan, paxta kompaniyasini salkam front sharoitiga tenglashtirib qo'yilgan bir paytda aytilgan. Bunaqa gaplar 80-yillar oxiriga boribgina oshkora va baralla aytiladigan bo'lgani e'tiborga olinsa, munaqqidning jur'atiga tahsin aytish, bu gaplar ostidagi haqiqatni chuqurroq o'ylab ko'rish zarur bo'lardi. Biroq, tanqid bu fikrni qabul qilmadi: O.Abdullayev «Tanqidchilikda nur va soyalar» nomli maqolasida N.Xudoyberganov «da'vosi o'rinsiz» deb yozdi¹³².

Asar yuzasidan bildirilgan fikrlarning munozarali bo'lishi, kamchiliklarning asosli ochib berilishi adabiyot rivoji uchun foydali, albatta. Biroq tanqidiy fikrlarning yetarli asoslanmasligi, hukm-xulosalarning bevosita tahlildan o'sib chiqmasligi, muallif maqsadi yoki asarning janr tabiatini hisobga olmaslik hollari ham uchraydiki, tanqid bunga o'z vaqtida tegishli munosabat bildirdi. Jumladan, tanqidchilik O'.Hoshimovning ilk romani — «Nur borki, soya bor» romanini ijobiy baholadi, undagi nuqsonlarni xolislik va xayrixohlik bilan ko'rsatib o'tdi. N.Xudoyberganov esa «Faqat nur, faqat soya» nomli maqolasida romanda sxematizm kuchli, degan fikrni oldinga surdi. Tanqidchi asarning ijobiy tomonlarini, unda mahorat bilan yozilgan o'rinlar borligini e'tirof etgan holda, yozuvchi bu romanda hayotni keng ko'lamda teran badiiy idrok etolmagan, deb hisobladi. Munaqqidning fikricha, bunga hayotni sxematik tasvirlash halaqit

¹³¹ N.Xudoyberganov. So'z kurashga sorlaydi. - T., 1978. - B. 59-60

¹³² Sharq yulduzi. - 1979, № 6

bergan. To'g'ri, romanda «ijobiy» va «salbiy» lagerlarning bir-biriga keskin qarshi qo'yilgani, Sherzodga asosan ijobiy, Sayfi Soqievichga asosan salbiy sifatlarning berilishi shunday o'ylashga asos ham berar. Biroq tanqidchi Yu.Bondarenko bu o'rinda munaqqid asarning janr xususiyatini e'tiborga olmagan deb hisobladi. Uning fikricha, N.Xudoyberganov etalon sifatida psixologik romanni oladi-da, «boshqa tipdagi asarni ana shu etalon ostiga olib qaraydi, natijada muallifga noo'rin da'volar qiladi»¹³³. Ilgariroq N.Xudoyberganovning «Oltin devor» komediyasini baholashida ham shunga o'xshash hol kuzatilishini L.Qayumov ko'rsatib o'tadi¹³⁴.

L.Qayumov davr tanqidchiligidagi holat haqida to'xtalib, unda asarni xolis baholashga intiluvchi «odil tanqidchilar», madhiyabozlikni o'ziga kasb qilib olgan «g'ayri tanqidchilar» hamda asardan asosli-asossiz kamchilik qidiruvchi «o'tatanqidchilar» borligini ta'kidlaydi¹³⁵. O.Sharafiddinov esa «so'nggi paytlarda ayrim munaqqidlar tanqidning vazifasini toraytirib qo'ymoqdalar, «madhiyabozlik» va «talabchanlik» degan tushunchalarni bir tomonlama talqin qilmoqdalar»¹³⁶ deb yozadi. Munaqqid «tanqidchi har bir asarni, albatta, tanqid qilishi, uning kamchiliklarini ochib berishi kerak» degan aqida bilan ishlash to'g'ri emasligini ta'kidlaydi. Haqiqatan ham, «o'tatanqidchilik» aslida «g'ayri tanqidchilik»ning teskari tomoni, xolos, u tanqidda avj ola boshlagan madhiyabozlikka qarshi yuzaga kelgani ham bor gap. O.Sharafiddinov tanqidchilik muammolariga bag'ishlangan maqolasida bu masalaga O'.Hoshimovning «Dunyoning ishlari» qissasi munosabati bilan to'xtaladi. Ma'lumki, O'.Hoshimovning onaga ulkan mehr, yuksak ehtirom va muhimi, tom ma'nodagi samimiyat bilan yozilgan ushbu qissasi davr nasrchiligida o'ziga xos voqea bo'lgan, keng kitobxonlar ommasi tomonidan

¹³³ Литературная газета - 1980, 6-август

¹³⁴ L.Qayumov. Asr va nasr.-T. 1975.-B.251

¹³⁵ Shu kitob.- B.250-251

¹³⁶ O.Sharafiddinov. Go'zallik izlab.-T.,1985.-B.179

qizg'in kutib olingan,. Mazkur asarga adabiy tanqidchilik ham katta qiziqish bilan qaradi, qator yetuk munaqqidlarimizning taqriz va maqolalarida asar juda yuqori baholandi, qissaning yuksak badiiyligi, ta'sirliligi ta'kidlandi¹³⁷. Albatta, qissadan olingan taassurotning yangiligi, undagi samimiyatga maftunlik natijasida ayrim maqolalarda biroz oshirib baholash hollari ham kuzatilishi tabiiy edi. N.Xudoyberganov ayni shu narsa bilan kelisha olmaydi. Munaqqid «Me'yor va tasvir» nomli maqolasida qissaning fazilatlarini e'tirof etadi, keyin «undan kamchilik qidirishga kirishib ketadi. Biroq kamchiliklar topilavermagach, ularni o'zi to'qib chiqara boshlaydi va buning oqibatida qissada Ona obrazi zaif chiqqan, psixologik jihatdan dalillanmagan, hayotiylikdan mahrum, degan fikrni bildiradi»¹³⁸. Munaqqid asarning tabiatini, uning o'ziga xos janr xususiyatlarini hisobga olmaydi, yana boshqa me'yorlar bilan yondashadi. Masalan, u qissa haqida yozgan kasbdoshlariga xitoban «Yozuvchi kundalik turmushning qanday dolzarb masalalarini, an'anaviy muammolarini diqqat markaziga chiqarib, ularni qanday yoritib berdi?» degan savolni qo'yarkan, muallif niyati bilan mutlaqo hisoblashmaydi. Munaqqid qissaning qurilishini ham ma'qullamaydi: «Qiziq, qissa yaxlit asar bo'lsa-yu, unda qanday qilib mustaqil hikoyalar, ixcham qissalar mujassamlashgan?» tarzida o'zidan ilgari aytilgan fikrlarga e'tiroz bildiradi. Agar bahs nazariy masalaga ko'char ekan, unda, e'tiroz bildirish bilangina cheklanmasdan, qissaning janr xususiyatlari haqida mulohaza yuritish to'g'riroq bo'lar edi. Holbuki, qissaning qurilishi muallif niyati va asar ruhiyati, asarning lirik tabiatiga mos, uning tarqoqdek ko'ringan qismlarini muallif shaxsi birlashtiradi. Afsuski, bahslashish istagi N.Xudoyberganovdan shu oddiy haqiqatlarni ham to'sib qo'yadi.

¹³⁷ O.Sharafiddinov. Ona//O'zbekiston adabiyoti va san'ati,1982, 5-mart; M.Qo'shjonov. Onaga ta'zim//Qishloq Haqiqati,1982, 20-mart; S.Mirvaliyev. Ona haqida qo'shiq//Yosh leninchi,1982; S.Mamajonov. Ona — tabiat ixtirosi//Sovet O'zbekistoni,1982, 16-may; N.Shukurov. Dunyoning ishlari//Guliston, 1982, № 4.

¹³⁸ O.Sharafiddinov. Go'zallik izzab.-T.,1985.-B.179

Yuqorida aytilganidek, davr tanqidchiligidagi «o'rtamiyona asarlarni maqtash, shunchaki qalamkashlarni ulug'lash nihoyatda avj oldi»¹³⁹. Adabiyotning o'z «nomenklatura»si paydo bo'ldiki, maqolalarda ularning nomini sanab o'tishlik «farz», ularning asarlari haqida tanqidiy fikr aytish «gunoh» darajasiga yetib qoldi. Bu haqda keyinroq M.Qo'shjonov «redaktorlar, direktorlar, raislar, sekretarlar adabiyoti paydo bo'ldi. Gazeta va jurnallarning ko'zga birinchi tashlanadigan betlari ularning asarlari bilan band bo'ldi. Ba'zi kimsalar bu xildagi yuqori lavozimli yozuvchilarning asarlari qachon chiqishini kutib yurishdi. Ayrim paytlarda qo'lyozma, korrektura asosida oshig'ich maqolalar yozildi. Asarning o'zi chiqmasidan oldin shu asarga yozilgan taqrizlar chiqib ulgurgan paytlar ham bo'ldi»¹⁴⁰, deb yozgan edi. Albatta, bu holatning yuzaga kelishiga M.Qo'shjonov keltirgandan boshqa ham qator sabablar bor edi. Bular sirasiga milliy mentalitetimizga xos andisha va kattalarga hurmatni ham, jamiyatda tomir otib ulgurgan «kattalar» qarshisida «qulluq» qilib turishga moyillikni ham, oshna-og'aynigarchilik va guruhbozlikni ham bimalol qo'shsa bo'ladi. Bundan tashqari, o'rtamiyona adiblar aksar hollarda «qaysi mavzuda va qay yo'sin talqin qilib» yozilsa rasmiy doiralar rag'batiga noyil bo'lishlarini yaxshi bilganlari, tanqid «dolzarb mavzuda va sotsialistik turmush afzalliklarini alqab» yozilgan asarlarni tashviq etishga burchli bo'lganini ham e'tiborga olmoq kerak, albatta. Jumladan, Mirmuhsinning «Degrez o'g'li» romanining zaif tomonlari talabchan munaqqidlar tomonidan ko'rsatilgani u haqda «Tiriklar tarixi», «Ishchi avlodi haqida roman» singari quruq maqtovdan iborat taqrizlarning yozilishiga to'siq bo'lolmadi. Nomlarining o'ziyoq taqrizlar mazmun-mundarijasidan xabar beradi. Ularda romanda yaratilgan obrazlar «yoshlarimizni ma'naviy-ruhiy jihatdan boyitadi, xato va kamchiliklardan

¹³⁹ O'zbek sovet adabiy tanqidchiligi. - T., 1990. - B. 105

¹⁴⁰ Sharq yulduzi. - 1988, № 1. - B. 170

saqlaydi», «asardagi har bir shaxs o'ziga xos qirralari bilan o'quvchi esida uzoq vaqt saqlanib qoladi» qabilidagi dalilsiz, tahlilga tayanmagan maqtov xulosalar yozildi. Xuddi shunga o'xshash hol 70-80-yillar boshlari matbuotida e'lon qilingan N.Safarovning «Momaqal-diroq», «Navro'z», I.Rahimning «Oqibat», «Odam qanday toblandi», «General Ravshanov», Mirmuhsinning «Chiniqish» «Ildizlar va yaproqlar», I.Sodiqovning «Farg'ona zulmat qo'ynida», H.G'ulomning «Mashrab», «Qoradaryo», M.Qoriyevning «Afrosiyob go'zali», B.Boyqobilovning «Shukuhli karvon» she'riy romani kabi asarlarga yozilgan yuqoridagicha ruhdagi qator taqrizlarda ham kuzatiladi. Afsusli tomoni shuki, bu navdagi taqriz va maqolalar M.Qo'shjonov, O.Sharafiddinov, U.Normatov, N.Xudoyberganov, I.G'afurov singari talabchan munaqqidlar faoliyatida ham onda-sonda bo'lsa-da uchrab turadi¹⁴¹. Bu esa «madhiyabozlik» alohida munaqqidlarning kasali bo'lmay, umuman davr tanqidchiligida keng tarqalgan epidemiya ekanini ko'rsatadi.

She'riyat muammolari ham davr tanqidchiligida faol muhokama qilindi. 60-yillarda she'riyatdagi ilk qadamlarini qo'ygan avlod bu vaqtga kelib uning ruhini yangilashga, unga yangi mavzular, ohanglar olib kirishga ulgurdi. Bu avlodga ta'rif berib, I.G'afurov: «Ular lirikaga chinakam samimiyat olib kirdilar. Ular dunyoni keng va murakkab deb biladilar, tushunadilar. Ularning olamdan qizg'anadigan hech narsalari yo'q. Bag'irlari ochiq»¹⁴², deb yozadi. S.Mamajonov esa davr she'riyatidagi o'ziga xoslikni «serovozlik»da ko'radi va buni E.Vohidov, A.Oripov she'rlari tahlilida ochib beradi¹⁴³. Shunga yaqin fikrni I.G'afurov ham ta'kidlaydi: «She'riyatimizda rang-barang ovozli, rang-barang uslubli, rang-barang qarashli shoirlar pleyadasi qalam tebratmoqda. She'riyatimiz

¹⁴¹ Qarang: O.Sharafiddinov. Go'zallik izlab.-T., 1978; M.Qo'shjonov. Ijod mas'uliyati.-T., 1981; I.G'afurov. She'riyat izlanish demakdir.-T., 1984; N.Xudoyberganov. O'z dunyosi, o'z qiyofasi.-T., 1986; Normatov U. Davr tuyg'usi.-T., 1987

¹⁴² I.G'afurov. Yam-yashil daraxt.-T., 1976.-B.103

¹⁴³ S.Mamajonov. Ranglar va ohanglar.-T., 1979.-B.40

o'zining falsafiy-g'oyaviy, hayotiy, insoniy qarashlarida juda sog'lom, juda samimiy she'riyatdir»¹⁴⁴.

Tanqidchilik she'riyatimizdagi o'sish-o'zgarish jarayonlarini muntazam kuzatib, uning muammolari tadqiqiga bag'ishlangan problematik maqolalar, obzor maqolalar, yangi she'riy to'plamlarga yozilgan taqrizlar orqali jarayonga faol ta'sir qildi. Davr she'riyati havosini belgilay boshlagan 60-yillar avlodiga mansub shoirlar ijodini monografik planda yoritishga qaratilgan ilk maqolalar paydo bo'ldi. Katta avlod shoirlarining ijodini tahlil qilib, tajribalarini umumlashtiruvchi tadqiqot va maqolalar, portretlar yaratildi. Tanqidchilik she'riyatning ertasi haqida qayg'urdi, unga kirib kelayotgan yosh iste'dodlar tarbiyasiga alohida e'tibor berdi: matbuotda yoshlar she'riyati tahliliga bag'ishlangan sharhlar muntazam e'lon qilib borildi. Bu davrda she'riyat tanqidida faol izlangan O.Sharafiddinov, S.Mamajonov, N.Shukurov, I.G'afurov kabi o'zlarining yetuklik pallasiga kirgan munaqqidlar qatoriga B.Akramov, Yo.Yakvalxo'jaev, B.Norboev, I.Haqqulov kabi iqtidorli tanqidchilar kelib qo'shildilar. Tanqidchilik she'rni chuqurroq his qila boshladi: maqolalarda she'rni shoirona nozik idrok etish, shoirona fikrlash, shoirona ifodaga intilish kuchaydi.

70-80-yillar boshlari she'riyatimizda o'ziga xos poetik izlanishlarga boy ko'tarilish davri bo'lsa-da, undagi jiddiy muammolar ham ancha yetilib qolgan edi. O.Sharafiddinovning «She'r ko'p, ammo shoir-chi?» maqolasi shu muammolardan darak bergan bong bo'ldi. Maqolada muallif davr she'riyatidagi sxematizm haqida atroflicha fikr yuritdi. Munaqqid she'riyatimizda katta o'sishni e'tirof etgani holda, «hozirgi she'riyat ummonining ko'p qismi rangsiz, tussiz, emotsional ta'sir kuchi zaif o'rtamiyona she'rlardan tashkil topgan» degan ancha keskin, lekin to'g'ri fikrni aytdi. O.Sharafiddinov fikricha, hozirgi she'riyatdagi sxematizm 20-30-yillardagi

¹⁴⁴ I.G'afurov. Lirikaning yuragi.-T., 1982.-B.37

kabi ochiq ko'zga tashlanmaydi, chunki «ko'pchilik o'rtamiyona deganlarimiz ham she'riy texnika jihatidan ancha mukammal, vazni ravon, qofiyalari but, poetik obrazlarda originallikka intilish mavjud». Munaqqid hozirgi she'riyatda sxematizm turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishini aytib, ularning ikkitasini misollar orqali ko'rsatib beradi. Bu ko'rinishlarning birinchisi «she'rlarda aks etayotgan olam ancha tor, jonli, real hayotdan ancha uzoqligi» bilan; ikkinchisi «bir-birini takrorlash, bir-biriga taqlid qilish, bir marta yaxshi topilgan obrazni qayta-qayta ishlatib siyqasini chiqarish» bilan o'zini namoyon etadi. O.Sharafiddinov maqolada chinakam shoir bo'lish uchun kishiga iste'dod kerakligi, shoirlik iste'dodi esa hayot hodisalarini teran idrok etuvchi nigoh hamda hamisha uyg'oq vijdonga ega bo'lmoqlik, so'z sehrini mukammal egallaganlik bilan belgilanishini ta'kidlaydi.

70-80-yillar boshlari o'zbek she'riyatida shakliy-uslubiy izlanishlar, turfa ijodiy tajribalar, poetik tafakkurda jiddiy o'zgarishlar yuz bergan davrdir. Binobarin, she'riyatda, she'r tanqidchiligida yangi muammolar yuzaga keldi, borlari o'tkirlashdi. Sababi shuki, poetik tafakkurdagi o'zgarishlar, yangilanishlar tanqidchilikdagi o'sishdan ancha ilgarilab ketdi. Natijada davr tanqidchiligi ba'zan she'rni tushunish, badiiy matnni idrok qilishda jiddiy kamchiliklarga yo'l qo'ydi, asarning ruhiga har vaqt ham kira bilmadi. Masalan, N.Shukurov shoir R.Parfi «qandaydir betayin dardu alamlarni kuylayotgani», bundan «zararli konsepsiya» o'sib chiqishi mumkinligini aytadi¹⁴⁵. Munaqqid shoirning mashhur «Vido tabassumli olam, yoshligim» satri bilan boshlanuvchi bandni oladida, «shoirning lirik qahramoni kimning nomidan gapirmoqda?» degan savolni qo'yadi. Uning fikricha, ulkan bunyodkorlik ishlari bilan mashg'ul «sovet yoshlari» tilidan bu kabi «nola-faryodlarni ifodalab bo'lmasligi o'z-o'zidan ravshan». Ko'ramizki, N.Shukurov shoirni «g'oyaviy xato»ga yo'l qo'yganlikda ayblashga moyil. Bu

¹⁴⁵ N.Shukurov. Link qahramonning ma'naviy olami.- O'zbekiston adabiyoti va san'ati.-1981, 29-may

Vulgar sotsiologik yondashuv asorati, uning yumshoqroq shaklda bo'y ko'rsatishi edi. I.Haqqulov o'zining «Yana lirik qahramonning ma'naviy olami haqida»¹⁴⁶ nomli maqolasida N.Shukurov fikrlarining asossizligini dalillab ko'rsati berdi. U, jumladan: «Axir, hayotda nima voqealar ro'y bermaydi deysiz. Kishi boshidan qanday savdolar kechmaydi: birov vaqtida yoshligini qadrlay olmaydi, birov ilk muhabbatidan bevaqt judo bo'ladi va bunga umr bo'yi o'zini aybdor sezadi... Shoirida shunga o'xshash hodisalar to'g'risida yozishga huquq bormi? Albatta bor». Avvalo, munaqqidlar bahsiga diqqat qilinsa, she'riyatimizda shaxsning kechinmalari, dard-iztiroblarini ifodalashga huquqning tan olinishi oson kechmagani ko'rinadi. Biroq, bu o'rinda I.Haqqulovni ko'proq boshqa narsa — N.Shukurovning yuqoridagi kayfiyatni shoir «o'z avlodi yoshligiga poetik xarakteristika» sifatida talqin qilmoqchi bo'lganidir. Bu esa 30-50-yillarda vulgar sotsiologik tanqid sinovidan o'tgan usul edi.

I.Haqqulovning «Yoshlar she'riyati va tanqid»¹⁴⁷ maqolasida masala kengroq ko'lamda o'rta qo'yilgan. Munaqqid katta avlodga mansub kasbdoshi I.G'afurovning she'r did bilan tahlil etishini e'tirof etgan holda, uning yoshlar she'riyati tahliliga bag'ishlangan ishlarida «avvalgi talab va tahlil yo'llaridan bir qadar chekinish sezilgani»ni ta'kidlaydi. I.G'afurovning «Badiiy fikringiz mahsuldormi?» maqolasida X.Davronning «Alpomishning qaytishi» she'ri mazmun-mundariyasi, ruhiga kirolmagani va shu bois uni yanglish talqin qilganini asoslab ko'rsatdi. I.Haqqulov bunaqa holat adabiy tanqidchilikda tendensiyaga aylanib qolayotgani, katta avlod munaqqidlari yoshlarning ijodiy izlaishlarini har vaqt ham tushuna olmayotganlarini N.Normatov, N.Shodiev, U.Normatov, B.Norboevlar misolida ko'rsatib berdi.

¹⁴⁶ O'zbekiston adabiyoti va san'ati.-1981, 7-avgust

¹⁴⁷ O'zbekiston adabiyoti va san'ati.-1983, 14-oktyabr

A.A'zam yoshlar ijodiga bag'ishlangan «ba'zi taqriz va maqolalarda tashqi o'xshashlik, ayrim yaqinliklarga asoslanib, «falonchi falonchilar ta'sirida yozmoqda <...> qabilida dudmal fikrlash odat tusiga kirayotgani»ni¹⁴⁸ ma'qullamaydi. Munaqqid adabiy ta'sir adabiy jarayondagi qonuniy va tabiiy hodisa ekanligini tushuntirishga harakat qiladi. Bu bejiz emas. Zero, o'zi mansub avlod adabiy-estetik qarashlarining yangilanishida xorijiy adabiyotlar ta'siri, buning ahamiyati katta ekanini u chuqur his qiladi. A.A'zamning «Shunday ham yoziladi...»¹⁴⁹ nomli maqolasi M.Ahmedovning «Hikoya ham shunday yoziladimi?»¹⁵⁰ maqolasiga javob tarzida yozilgan. Munaqqid M.Ahmedov sarlavhaga chiqargan taajjub o'rinsizligini, bu narsa A.Mammasulov hikoyalaridagi «o'zgacha badiiy mantiq», «boshqalarnikiga o'xshamaydigan poetik usullar»ni qabul qilolmaganlikdan yuzaga kelganini ko'rsatib berdi. Muhimi, A.A'zam yosh yozuvchini himoya qilish niyatidagina emas, uning izlanishlarida hali me'yoriga yetmagan o'rinlar borligini e'tirof etadi, faqat tanqidning yoshlar ijodiga «mehr va ehtiyotkorlik bilan yondashish»ini istaydi.

E'tibor berilsa, ushbu bahslar turli adabiy avlodlarga mansub munaqqid va ijodkorlar adabiy-estetik qarashlaridagi jiddiy tafovutlar tufayli yuzaga kelayotganini sezish qiyin emas. Ma'lumki, davr ijtimoiy, estetik qarashlarga har vaqt ma'lum o'zgarishlar kiritib turadi. Chinakam tanqidchi mana shu o'zgarishlarga mos qadam tashlashi shart, aks holda u adabiy jarayondan uziladi, demak, kasbiy jihatdan talabga javob berolmay qoladi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, 70-yillar oxiri — 80-yillar o'shlari o'zbek tanqidchiligidagi badiiy asarga yangicha yondashish, adabiyotning mohiyati va jamiyatdagi

148. A.A'zam. Mas'ul so'z. - T., 1987. - B. 56-57

149. O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 1982, 15-oktyabr

150. O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 1982, 15-oktyabr

vazifalarini boshqacha tushunishga intilish boshlangan edi. Shu bois ham 80-yillar boshida «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi uyushtirgan «Poeziyada grajdanlik ruhi va intim motivlar uyg'unligi», «She'riyat tanqidchiligi» mavzularidagi bahslar doirasida o'nlab maqolalar e'lon qilindi. Bahsda qo'yilgan masalalar qizg'in muhokama etildi, ishtirokchilar masalalarga turli jihatlardan yondashib, turli fikr-xulosalar bildirdilar. Fikrdan fikr tug'iladi: bahsda bildirilgan fikrlar oxir-oqibat adabiy tanqidiy tafakkur rivojiga xizmat qilgani shubhasizdir.

80-yillarning o'rtalariga kelib sho'ro jamiyati ham iqtisodiy, ham ijtimoiy, ham ma'naviy jabhalarda inqirozga yuz tutgani ayon bo'lib qoldi. Jamiyatda uzoq yillardan beri maddalab kelgan illatlarni, kasalni yashirsang istimasi oshkora deganlaridek, endi yashirishning iloji ham qolmagan, ular jamiyatni adoi tamom etgan edi. KPSS MKning 1985-yil aprel plenumidan e'tiboran sho'ro siyosatida jiddiy burilish yuz berdi. Partiyaning siyosati endi sho'ro tuzumini saqlab qolishga qaratilgan bo'lib, uning «qayta qurish» nomini olganligi bejiz emas edi. Mazkur plenumda, keyinroq XXVII s'ezd va XIX konferensiyalarda «qayta qurish», ya'ni sho'ro jamiyatini saqlab qolish strategiyasi ishlab chiqildi. Sho'ro hukumati oldida inqiroz holatiga kelib qolgan iqtisodiyotni tiklash va rivojlantirish, jamiyatda ijtimoiy islohotlarni amalga oshirish vazifalari turgan ediki, ularni jamiyatni erkinlashtirishsiz amalga oshirish mumkin bo'lmasligi ayon edi. Ayni shu sharoitda demokratlashtirish, oshkoralik, tanqid va o'z-o'zini tanqid, fikrlar xilma-xilligi (plyuralizm) kabi tamoyillar oldinga surildi.

Oshkoralik siyosati, so'z erkinligi tamoyilining amal qila boshlagani matbuotni benihoya jonlantirdi. Gazeta va jurnallarda, ayniqsa, Moskva nashrlarida jamiyatning yaqin o'tmishini tanqidiy yoritishga qaratilgan yuzlab maqolalar bosildi, sho'ro o'tmishining shu paytga qadar

ko'pchilikdan sir tutilgan tomonlarini oshkor etuvchi materiallar, maxfiy tutilgan hujjatlar e'lon qilindi. Jamiyat a'zolari ilk bora o'z boshidan kechirgan fojialarni butun ko'lami bilan his qilish imkoniga ega bo'ldi: tariximizning shu paytgacha ko'pchilik qalbini g'urur-iftixorga to'ldirib kelgan «shonli» inqilob yillari, fuqarolik urushi, kolxozlashtirish, quloqlashtirish, industrilashtirish, Ulug' Vatan urushi... kabi sahifalarida nechog'li ulkan fojialar to'liq ekanligini ko'pchilik ilk bora tasavvur etdi. Matbuot va adabiyotning harakati samarasi o'laroq, jamiyat a'zolarining qarashlarida, ijtimoiy tafakkurda keskin o'zgarishlar yuz berdi...

Ijtimoiy hayot va tafakkurdagi o'zgarishlar, tabiiyki, adabiy jarayonda o'z aksini topdi: jamiyat hayotini o'zgacha nigoh bilan badiiy tadqiq etuvchi yangi asarlar yaratildi, bir paytlar yozilganicha g'aladonlarda qolib ketgan asarlar e'lon qilindi. Adabiyotda, tanqidchilikda publitsistik ruh kuchaydi. Tanqid va adabiyotshunoslik asarlari mohiyatan bir-biriga yaqinlashdi — o'tmish merosi, nazariy asoslar qayta ko'rib chiqila boshlandi, qadriyatlarni qayta baholash jarayonlari harakatga keldi.

Mazkur jarayonlar tanqid va adabiyotshunoslik qarshisiga g'oyat dolzarb masalalarni ko'ndalang qilib qo'ydi. Bularning ichida eng dolzarb bo'lib turgani sho'ro adabiyotiga, sotsialistik realizm adabiyotiga munosabat masalasi bo'lib qoldi. Sotsialistik realizm metodi va adabiyoti yuzasidan bahslar sobiq ittifoq miqyosida qizib, «Literaturnaya gazeta», «Voprosi literaturi», «Literaturnoe obozrenie» kabi nashrlarda o'nlab maqolalar e'lon qilindi. Davr tanqidchiligida sho'ro adabiyoti va uning metodiga bir to'xtalib, uni tanqid qilish yoki himoyalash ma'nosida bir necha jumla qistirib o'tish urfga aylandi. Qizig'i, har ikki holda ham fikr xulosalarni, go'yo ular isbot talab qilmaydigandek, tahlilga tayanmasdan va dalillamasdan ifodalash kuzatildi. Bu masaladagi tadqiqot xarakteridagi jiddiy chiqishlardan biri sifatida U.Normatovning «Metodimizning mohiyati

to'g'risida»¹⁵¹ maqolasini ko'rsatish mumkin. Maqolada munaqqid: «meningcha <...> keyingi munozaralarda ko'tarilgan «Sotsialistik realizmdan voz kechishimiz kerakmi?» degan savolni qo'yish o'rinsiz. Biz xohlaymizmi, yo'qmi sotsialistik realizm deb atalgan adabiy-badiiy hodisa — reallik, mavjud narsa, uni rad etish, undan voz kechish aslo mumkin emas. Biroq sotsialistik realizm adabiyoti, san'ati, uning XX asr madaniyati ravnaqida tutgan mavqei haqidagi biryozqlama, oshirilgan tasavvurlardan, sotsialistik realizmni ziddiyatlardan holi ideal metod deb tushunishdan, sotsialistik realizm nazariyasiga oid tor, dogmatik qarashlardan, uni buzib talqin etishlardan qat'iy ravishda voz kechish mumkin va lozim», - degan fikrni bildiradi. Darhaqiqat, sotsialistik realizm nomli adabiy estetik hodisa XX asr boshlaridan shakllangan ob'ektiv haqiqat. Lekin uni dogmaga, ma'lum me'yor va talablar majmuiga aylantirib, oxir oqibat adabiyot rivojiga tushov qilib qo'ygan marksistik adabiyotshunoslikning o'zi edi. Holbuki, XX asr «sho'ro adabiyoti» va «sotsialistik realizm adabiyoti» degan tushunchalar o'zaro teng emas, aslida birinchisi ikkinchisini o'z ichiga oladi. Sho'ro adabiyotining ko'plab namunalarini «qulog'idan tortib yurib»gina ushbu metodga mansub etish mumkin. Biroq bahslar qizig'ida bu narsa doim ham e'tiborga olinmadi, sho'ro adabiyotini butkul inkor etishdek nigilistik kayfiyat ham kuzatildi. Bu hodisaning ildizlarini N.Xudoyberganov sho'ro davrida «yaxshi asarlar emas, balki faqat marksizm-leninizm g'oyalarini ifodalab, kommunistik g'oyani tarannum etgan, sovet hokimiyati hamda uning qarorlari, tadbirlarini bilib-bilmasdan, tushunib-tushunmasdan himoya qilishga qaratilgan asarlar taqdirlanib, mana shu asarlarga boyligimiz, ulardan boshqalari bizga yotdir, degan siyosat yurgizilgani»da¹⁵² ko'radi. Ko'ramizki, N.Xudoyberganov

¹⁵¹ Sharq yulduzi. - 1989, № 5

¹⁵² «O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 1991, 24-may

sho'ro davrida «barmoq bilan sanarli» bo'lsa-da, yaxshi asarlar ham yaratilganini e'tirof etadi.

Sho'ro davrida targ'ibu tashviq qilingan asarlarni keskin tanqid qilish, sho'ro davrida hurmat shohsupasiga chiqarib, tirik klassiklarga aylantirib qo'yilgan adiblarni murosasozlikda, maddohlikda ayblash ham davr tanqidchiligida qayta-qayta uchraydi. Masalan, avvallari o'zbek sho'ro adabiyoti haqida so'z borsaki maqtab tilga olingan Oybekning «Qutlug' qon romaniga nisbatan tanqidchilikda birmuncha sovuq munosabat paydo bo'ldi. Jumladan, X.Do'stmuhammadning «Konsepsiyani yangilash uchun» nomli jiddiy maqolasida «Qutlug' qon»da «butun kuch boyning salbiyligiga, kambag'alning ijobiyligiga qaratilgani» ta'kidlanadi¹⁵³. To'g'ri, munaqqid bu fikrni matnni nozik tahlil qilgan va shunga suyangan holda asosli chiqaradi. Biroq u ham bir narsani, hayotda Mirzakarimboy singari boylar ilgari ham, Oybek tasvirlagan davrlarda ham, hozirda ham mavjudligini e'tiborga olmaydi. Ya'ni hayotda mavjud turli fe'lli boylardan o'zining ijodiy maqsadiga muvofiqligini gavdalantirishga yozuvchi haqli ekani bilan hisoblashmaydi. Yana bir tarafi, asarlarga munosabatda ular yozilgan davr sharoiti har vaqt ham hisobga olinmadi, bu ham, tabiiyki, biryoqlama xulosalar chiqarilishiga sabab bo'ldi. N.Karimovning «Qutlug' qon»ning yaratilishi¹⁵⁴ maqolasi xuddi shu kabi holatlarning oldini olishda muhim bo'lishi lozim edi. Munaqqid Oybekning romani qanday muhokama qilingani va unga qanday talablar qo'yilgani, romandagi hozirgi o'quvchiga nomaqbul ayrim nuqtalarni yozuvchi xohlasa-xohlamasa qo'shishga majbur bo'lganini hujjatli asosda ko'rsatib berdi. D.Quronov «Ikki roman — ikki talqin» nomli maqolasida «Kecha va kunduz» bilan «Qutlug' qon»ni qiyosan tahlil qilib: «Oybekning qarashlari «rasmiy nuqtayi nazar»ga mos tushadi, lekin

¹⁵³ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 1990

¹⁵⁴ «Yosh leninchi». - 1989, 29-dekabr

shunda ham adib yuqoriga ma'qul keladigan qilib (keyingi tahrirlar bundan istisno) yozgan deyishdan tiyilamiz. Yosh Muso shaxs va adib sifatida shakllangan shart-sharoitlarni, uning OYBEK bo'lishida Inqilobning ahamiyati nazarda tutilsa, yozuvchi o'zi anglagan haqiqatni boricha, qo'ldan kelgancha tasvirlashga harakat qilganini bilish qiyin emas»¹⁵⁵, - deb yozdi. D.Quronov maqolada bildirgan fikrlarini «adabiyotga eskicha qarashlarni yangilamay (yangi to'n kiydirish nazarda tutilmayapti) turib ijod erkinligini, fikr xurligini ta'minlab bo'lmaydi», qarashlar chinakam yangilanganidagina «Kecha va kundaz» ham, «Qutlug' qon» ham nasrimizning teng huquqli «grajdan»lari sifatida yashay oladi» deya xulosaladi. Bu esa tanqidchilikda yaqin o'tmish adabiy merosiga nisbatan to'g'ri, ilmiy xolis munosabat shakllanayotganidan darak edi.

Davr tanqidchiligi qatag'on qilingan ijodkorlar hayoti va faoliyatini yoritish, ularning asarlarini tahlil qilish va ommalashtirish, XX asr boshidagi adabiy-ijtimoiy jarayonni o'rganishga alohida e'tibor qaratdi. Jumladan, O'zbekiston Yozuvchilar soyuzi va «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi tahririyati hamkorlikda uyushtirgan «Qayta qurish va madaniy merosni o'rganishning metodologik asoslari» mavzuidagi kengashda (1987, 10 iyun) bu yo'lda bajarilishi lozim bo'lgan ishlar belgilab olindi. I.Sulton va S.Mamajonovlarning «Madaniyatimizning ikki buyuk siymosi»¹⁵⁶ maqolasi shu kengash mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, unda kengashning ruhi o'z aksini topgan. Maqolada mualliflar Cho'lpon bilan Fitratning murakkab davr sharoiti bilan bog'liq ijodiy yo'llaridagi chigalliklar va asarlaridagi ayrim g'oyaviy nuqsonlarga qaramay, adabiyotimiz tarixida muhim o'rin tutishlarini ta'kidladilar. Mazkur maqola hamda kengash materiallari adabiy merosga munosabatda hanuz

¹⁵⁵ Yoshlik. - 1991, № 6

¹⁵⁶ O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 1987

dogmatik qarashlardan qutulib ketilmagani, bu jarayonning oson kechmayotganini namoyon etdi¹⁵⁷. 1988-yilda Cho'lponning «Kecha va kunduz» romani «Sharq yulduzi» jurnalida qayta e'lon qilindi. Romanni jurnalda e'lon qilinishi oson kechmagani, uning sezilarli tahrirlar bilan chop qilingani ham buning yorqin dalilidir¹⁵⁸. «Tong qorong'usida» nomli taqrizida B.Ahmedov romanni tarixiy haqiqat nuqtayi nazaridan tekshirarkan, yozuvchi «sinflar va sinfiy kurash masalasiga chuqur va atroflicha yondasha olgan, deb bo'lmas»ligini kamchilik sifatida ko'rsatadi¹⁵⁹. Shu joyning o'zidayoq «balki bu obrazlarning ijtimoiy-siyosiy shakllanishi romanning bizgacha yetib kelmagan, to'g'rirog'i, hali izlab topilmagan ikkinchi qismida ochib berilgandir» deya o'zi ko'rsatgan «xato»ni oqlaydigan sabab keltiradi. Demak, bu taqrizda ham asarga g'oyaviy jihatdan baho berishga moyillik kuzatiladi va buni inersiya kuchi ta'sirida yuzaga kelgan, deyish mumkin. O.Sharafiddinov, R.Otayev maqolalarida esa romanning badiiyat jihatiga ko'proq ahamiyat berilgan¹⁶⁰.

Umuman, qatag'on qilingan ijodkorlar hayoti va ijodini o'rganish, asarlarini to'plash va qayta chop etish borasida O.Sharafiddinov, N.Karimov, B.Qosimov, Sh.Turdiyev, H.Boltaboyev kabi olimlar, D.Quronov, Z.Eshonova, M.Qarshiboyev, B.Karimov singari yosh tadqiqotchilar juda faol ishladilar. Asr boshidagi adabiy jarayonni, jadidchilik harakatining mohiyatini o'rganishga qiziqish ortdi. Ta'kidlash zarurki, bu adabiyotshunoslikni qiziqtirgan ilmiy muammo doirasidan keng edi, bu masalani bilishga ommaviy qiziqish, ommaviy ehtiyoj mavjud edi. Shu ma'noda, ushbu mavzudagi izlanishlar adabiy tanqid sohasiga aloqadordir. S.Qosimovning «Behbudiy va jadidchilik», B.Qosimovning «Jadidchilik» nomli maqolalari jadidchilik harakati va jadid adabiyotini

¹⁵⁷ Bu haqda qarang: O.Sharafiddinov. Cho'lponni anglash. - T., 1994

¹⁵⁸ Qarang: D.Quronov. Istiqlol dardi. - T., 2000

¹⁵⁹ O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 1988, 28-noyabr

¹⁶⁰ O.Sharafiddinov. «Kecha va kunduz» // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 1989, 25; R.Otaev. Tong yulduzi shu'lalari / Sharq yulduzi. - 1989, № 1

keng ko'lamda o'rganishga qaratilgan ilk tadqiqotlar bo'ldi.

1989-yilda Hamza Hakimzoda tavalludining yuz yilligi nishonlandi. Adabiyotshunoslik va tanqidchilik XX asr boshlaridagi adabiy jarayonni, 20-30-yillar adabiyotini o'rganishga astoydil kirishgan bir sharoitda Hamza ijodi, uning adabiyotimiz tarixida tutgan o'rni masalalarini ham qayta ko'rib chiqish taqozo etilardi. «Yoshlik jurnali yetakchi hamzashunoslardan I.Sulton, L.Qayumov va H.Abdusamatovlar bilan uyushtirgan suhbatda (1989, № 3) mazkur mavzuning o'tkir turgan masalalari o'rta qo'yildi. Jumladan, I.Sulton «Boy ila xizmatchi»ning tiklangan varianti «Hamza asarining aslidan ancha kambag'alligi»ni ta'kidlab, «konkret tarixiy sharoitda Hamza asarlarining tahrir etilgan varianti uning asl asarlari bilan deyarli bir qatorda qimmatga ega» deb hisoblashini aytdi. Suhbatda bu masalaning yuzaga chiqishi va olimning bu tarzda javob berishi bejiz emas. Chunki adabiyotshunoslikda «tiklangan nusxa»ni asl nusxa sifatida qabul qilish hisobiga ko'plab saxta xulosalar chiqarib bo'lingan, qator tadqiqotlarning o'zak konsepsiyasi shunga tayangan edi. N.Karimovning «Boy ila xizmatchi» dramasi ijodiy taqdiri» nomli maqolasida shu narsa ko'rsatib o'tildi¹⁶¹. S.Melining «Boy ila xizmatchi» yoki tiklangan nusxa muammosi» nomli maqolasida («Yoshlik», 1989, №11) «tiklangan nusxa»ning «aqidaparast adabiyotshunoslikning ildiz otishi»ga xizmat qilgani, «1939-yilda tiklanib, so'ng inqilob arafasida yozilgan sotsialistik realizmning birinchi asari, Hamza ijodining gultoji mavqeiga ko'tarilishi mantiqqa zid» ekanligi dalillab berildi. Yuqoridagi suhbatda H.Abdusamatov fikrlarini: «Haqiqat va chuqur o'rganish zaminida 20-yillar adabiyotidagi kemtiklarni to'ldirishimiz, har bir yozuvchi va shoirni o'rniga qo'yishimiz lozim», - deya xulosalagan edi. Darhaqiqat, bu muhim masalani hal qilishga kirishildi, biroq Hamzaning

¹⁶¹ Hamza Hakimzoda ijodi problemalari. - T., 1988

adabiyotimizdagi haqiqiy o'rnini belgilash borasidagi ishlarga adabiyotshunosligimiz hanuz kirishganicha yo'q. Turli masalalar bo'yicha bahs-munozaralarning ko'paygani, fikrlar xilma-xilligining kuchaygani davr tanqidchiligining o'ziga xos jihati sanalishi mumkin. Bahslarning bir turi «tanqidni tanqid» ruhida o'tdi. Jumladan, S.Ochilning «She'r mas'uliyati va fikr ravonligi» nomli maqolasida she'rni tushunmagan, badiiy ijod tabiatini hisobga olmagan holda quruq ayblovlar qo'yish amaliyoti kuzatildi. O.Sharafiddinovning «Bir tilda gaplashaylik» nomli maqolasida tanqidchining da'volari o'rinsiz ekanligi ko'rsatib berildi va «munaqqid asar haqida fikr yuritishdan avval shu asar muallifi darajasiga ko'tarilishi, hayotga uning ko'zi bilan nazar solib, uning qalbi bilan asarni his etib ko'rmog'i lozim. Biz tanqidchilar adib va shoirlar bilan bir tilda gaplashishni o'rganib olaylik»¹⁶² degan to'g'ri talabni qo'ydi.

M.Muhammad Do'stning «Lolazor» romani U.Normatov va A.Otaboyev maqolalarida turlicha talqin qilinib, turlicha baholandi. U.Normatov romanda «kechagi kunimizning haqqoniy tahlili»ni ko'rdi, asarda ifoda yo'sinining o'ziga xosligini, unda polifonik badiiy tafakkur mavjudligini ko'rsatdi va uni yuqori baholadi. A.Otaboyev esa romanda hayotdagi jiddiy muammolarning latifanamo talqin qilinganini ma'qullamadi. Muhim nuqta shuki, har ikki munaqqid ham o'z qarashini asoslab berishga harakat qilgan. Asli, shunday bahslarnigina foydali deyish mumkin: chunki ularda qo'yilgan masalalar bo'yicha bahs o'zgalar tafakkurida davom etadi, bildirilgan fikrlar yo rivojlantiriladi, yo ularning inkoriga asos izlanadi. Roman va u haqdagi ikki munaqqid fikri «Yoshlik» jurnali uyushtirgan yosh tanqidchilar davrasida qizg'in muhokama qilingani ham buning dalilidir¹⁶³.

«O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasida Solih maxdum obrazi masalasida ko'pchilikning e'tiborini tortgan yana bir qizg'in bahs qo'zg'aldi. A.Rahimov «Solih

¹⁶² O'zbekiston adabiyoti va san'ati.-1987, 25

¹⁶³ «Yoshlik».- 1989, № 3

Ushbu maxdum farishtami?» (1990, 2-noyab.) nomli maqolasida A.Rahimov fikrlarini inkor qildi, obraz talqiniga islom arkonlari emas»ligini isbotladi. Bahsda yondashib, uning «farishta emas»ligini nuqtayi nazaridan holda, ikkala tamom zid ikki xil qarash oldinga surilgani holda, ko'proq munaqqidni yaqinlashtiradigan bir jihat bor. U ham bo'lsa, ikkala munaqqidning ham obraz talqiniga asosda yondashiladi-da, g'oyaviy asosda yondashuv eskicha, faqat bu yondashuv obrazga sho'rocha g'oyaviy asosda yondashiladi-da, unga tamom teskari xulosa chiqarilgan; M.Qarshiboyev maqolasida ham yondashuv islomiy ta'limotga almashtirilgan, asosidagi marksizm islomiy ta'limotga almashtirilgan, xolos. Bahsga qo'shilgan Yu.Shonazarov «Yana Solih maxdum haqida» (1991, 25-yanv.) nomli maqolasida muhimi Solih maxdum obrazining «tirik odam» ekanligi, «satirik sxema emasligi» ta'kidlandi.

Biroq bahslarning barini ham samarali bo'ldi, deyish mushkul. Ayrim hollarda «Bahs» yoki «Bir asar — ikki fikr» ruknlarida e'lon qilingan materiallardan mohiyatan bir xil fikr-xulosalar kelib chiqsa, ayrimlarida bir-biriga tamom zid fikrlar bir-biriga ayblashlar uchun maydonga etildi¹⁶⁴. Eng yomoni, bahs ruknidagi maqolalar ba'zan mualliflarning bir-birlarini ayblashda tendensiozlik ruhi aylanib qoldiki, bu holda fikrlashda esa bildirilgan to'g'ri yetakchi bo'lib qoldi. Bunaqa holda ham bildirilgan to'g'ri fikrlarning qimmatiga ham putur yetishi tayin. Masalan, H.Abdusamatov N.Xudoyberganovning «Hammasi tahlilda ko'rinadi» maqolasiga javoban yozgan «Halollik» maqolasida ayrim to'g'ri fikrlarni ham bildirgan, lekin osiy kuchni hamkasbini ayblashga qaratgan. Umuman,

bu davr tanqidchiligida munaqqidlarning realizmi bilan shug'ul
«sho'roni maqtaganlik», «sotsialistik realizm» bilan shug'ul
«rashidovshunoslik» uchraydi. Shunday
etganlik, «Aql, zakovat — murosami?»
kabilarda ayblash hollari ko'p uchraydi. U.
U.Azimovning ham yaqqol ko'zga tashlandi. U.
maqolasida «adabiyotimiz ertaga qadam qo'yishi
maqolada «adabiyotimiz ertaga qadam qo'yishi
kecha yo'l qo'ygan xatolarimizni chuqurroq o'rganish
ozim» degan to'g'ri maqsadni qo'yadi-yu, buni ilmiy
o'rganish o'rniga U.Normatovni ayblashga berilib ket
Azimov ayblashning o'zi bilan ish bitmasligini,
salani davr sharoiti bilan bog'liq holda o'rganish sha
nligini mutlaqo o'ylamasdan, U.Normatovga jud
sand munosabatda bo'ladi. Boshqacha aytsak
ifning fikrlash yo'sinida 30-yillar o'changi seziladi,
U.Normatov «xalq dushmani» deb e'lon qilinmagan,
U.Normatovning «Yo'q, adolat — haqiqat yo'li»
avobida ilmiy mulohaza salmog'ining ustuvorligi,
tan olishi va zarur o'rinda o'zini asosli
shi, umuman, xolisligi bilan baland turadi.
Qahhor tavalludiga 80 yil to'lishi munosabati
otda adib hayoti va ijodi haqida qator
suhbatlar, xotiralar e'lon qilindi. Shuni
akki, yubiley munosabati bilan e'lon qilingan
anilganidek maqtovlar bilangina cheklanib
mcha, adib ijodini, asarlarini yangidan idrok
lash, uning shaxsiyatiga yaqinlashish
ilik qildi. R.Qo'chqorning «Uch sarob»,
«Qo'sh roman va ayricha qarashlar»,
«do bo'lishi» nomli maqolalari¹⁶⁵
rining ijodiy tarixini o'rganishga
o'zining fikr-xulosalarini roman
iga qiyoslash, romanlarga
osabatini o'rganish, bov
an holda chiqardi
iati sh

ustidagi ijodiy ishning oson kechmagani, mustabid tuzum sharoitida ijod qilgan adiblarga oson tutib bo'lmashligini, A.Qahhor asarlaridagi hozirgi kunda nomaqbul jihatlar ba'zan uning g'oyaga ishonchi, ba'zan esa majburiyat orqasida yuzaga chiqqanini hujjatli asosda ko'rsatib berdi. Bu esa sho'ro davrida yaratilgan asarlarning hammasiga bir xil tasavvurdan kelib chiqib yondashish noto'g'ri ekanligini, har bir konkret holda asarga o'ziga xos omillar ta'sir qilishi mumkinligini, ilmiy xolislik juda ko'p manbalarga tayanishni taqozo etishini yaqqol anglatdi.

O.Otaxonovning «Borsa-kelmas»dagi xazina»¹⁶⁶ maqolasida yana bir muhim tendensiya ko'zga tashlandi. Munaqqid «haqiqiy badiiy asarlar, qaysi janrda yozilganligidan qat'iy nazar, turli-tuman fikrlar qo'zg'ashi, kuchli munozaralarga sabab bo'lishi, xilma-xil tahlillarga izn berajagi»ni ta'kidladi. Shu qarashga tayanib, O.Otaxonov «O'g'ri»dagi asosiy o'g'ri ... Qobil bobo. U o'z yuragidagi shijoatni, kurash tuyg'usini, zulmga isyon ruhini o'g'irlagan shaxs» qabilidagi talqinni oldinga surdi. Maqola yaqin o'tmish merosini yangicha talqin qilish imkoniyatlaridan so'z ochishi, tanqidni shunga yo'naltirishi jihatidan muhim edi.

Milliy o'zlikni anglash jarayoni kecha boshlagan bir sharoitda mumtoz adabiyotimizni xolis va haqqoniy o'rganish, kishilar ongiga singdirilgan bir yoqlama qarashlarni bartaraf qilish, o'quvchi ommani boy merosimizni tasarruf etishga tayyorlash adabiyotshunoslik oldidagi dolzarb vazifaga aylandi. Bu davrda mumtoz adabiyotshunoslikka oid ishlarining adabiy tanqid xarakterini kasb etishi shu vazifani bajarish taqozo etgan zarurat edi. Shunga ko'ra, mumtoz adabiyotimiz bilimdonlarining keng ommaga mo'ljallangan asarlarida merosni xalq diliga yaqinlashtirish maqsadi ustuvorlik qildi. Matbuot nashrlarida merosni o'rganish va targ'ib qilishga qaratilgan maxsus ruknlar tashkil qilindi.

¹⁶⁶ Sharq yulduzi. - 1988, № 4

Jumladan, «Yoshlik» jurnalida bir g'azal tahliliga bag'ishlangan jajji tadqiqotlar muntazam chop etib borildi. N.Komilov, A.Abdug'afurov singari adabiyotshunoslar amalga oshirgan tahlillar mumtoz g'azallarning mazmun boyligi, ma'no serqatlamligi haqida o'quvchilarga yorqin tasavvur berdi. Shunindek, tanqidchilikda mumtoz adabiyotni tushunish uchun islom dini asoslari, tasavvuf ta'limotiidan boxabarlik benihoya muhimligi baralla aytili, shu yo'nalishdagi ilk materiallar e'lon qilindi. Tanqid va adabiyotshunoslik merosimizni bugungi kun nuqtayi nazaridan talqin qilib, uni zamon kishisining ma'naviy ehtiyojlarga xizmat qildirishga astoydil kirishdi¹⁶⁷.

Tanqidchilikda mavzular doirasining kengaygani joriy adabiy jarayon muammolariga e'tiborni susaytirgani yo'q. Adabiy jarayonni yoritishga qaratilgan obzorlar, qator problematik maqolalar; she'riyat, proza va dramaturgiyamizdagi holatni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqiy maqolalar, yangi asarlarga qator taqrizlar yozildi. Jumladan, she'riyat tanqidchiligiga oid B.Akramov, I.Haqqulov, Ya.Qosimov, S.Meli kabi munaqqidlarning maqolalari bu sohada ijobiy o'sish bo'lganini ko'rsatdi¹⁶⁸. Ularda she'rni chuqur his qilishga intilish borligi, mualliflar e'tibori she'rdagi so'z ma'no nozikliklarini kashf etish, so'zlar zamiridagi hislarni qalbdan kechirib ko'rish va so'ng o'quvchiga «yuqtirish» maqsadlariga qaratilgani tahsinga loyiqdir. M.Qo'shjonov, U.Normatov, N.Xudoyberganov, A.Rasulov, A.Ulug'ov kabi munaqqidlarning qator maqola va taqrizlarida¹⁶⁹ nasrimiz muammolari tadqiq etildi, undagi taraqqiyot

¹⁶⁷ I.Haqqulov. Navoiy aziz bilgan... //Yoshlik, 1988, № 4; «Far yo'lida g'ani, imonga boy//Yoshlik, 1989, № 2; N.Komilov. Tasavvuf va badiiy ijod//Yoshlik, 1991, №8, M.Muhiddinov. Saodatmand inson kim//Yoshlik, 1990, № 8» I.G'afurov. O'ttiz yil izhori.- T., 1987 va boshq.

¹⁶⁸ B.Akramov. She'riyatda so'zni qadrlash san'ati//Yoshlik -1986, № 1; Mohiyat va ruhiyat obrazlari //Sharq yulduzi, 1987, №9; I.Haqqulov. So'z dardi — so'zlarni engmoq//Yoshlik, -1987, № 12; Beg'uborlik fasli //Yosh kuch, -1987, № 9; Ya.Qosimov. Sog'inchlarga yo'ldosh yurak// O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 1987 yil 2 oktyabr; She'riyatda grajdanlik ruhi// Yoshlik, 1987, №5; She'r va dunyo//Sharq yulduzi, 1989, №1; Navqiron she'riyat //Yoshlik, 1989, №1; S.Meliev. Jonli so'z qudrati//Yoshlik, 1989, №6 va boshq.

¹⁶⁹ M.Qo'shjonov. Saviya ijodning bosh talabi//Sharq yulduzi, 1987, №6; Qayta qurish va o'zbek roman//Sharq yulduzi, 1988, №1; O.Sharafiddinov. Adabiyot tildan boshlanadi.

tendensiyalarini aniqlash, yutuq va kamchiliklarni ko'rsatishga harakat qilindi. Tanqidchilikka Sh.Rizayev, R.Qo'chqorov, A.Ulug'ov, M.Qarshiboyev, M.Olimov, M.Namozov, B.Ro'zimhammad kabi bir qator umidli yoshlar kirib keldi. Albatta, bu yoshlarning badiiy adabiyotga qarashlari yangicha ijtimoiy sharoitda shakllangani, jahon adabiy-estetik tafakkuridan yaxshigina xabardorligi, ilk maqolalaridayoq shijoat bilan muhim muammolarni ko'targanlari, fikrlarini nazariy puxta asoslashga intilganlari quvonchli hodisadir. Muhimi, yoshlarning aksariyati o'z faoliyatlarida tanqidchiligidagi eng yaxshi tamoyillarga ergashdi, bu esa tanqidchilikdagi yangilanish jarayoni ko'zlangan maqsadga olib borishi, bu jarayonning muqarrar amalga oshishiga ishonch tug'dirdi.

Xulosa qilib aytsak, qayta qurish davri, oshkoralik sharoiti adabiy tanqidiy tafakkur rivoji uchun yaxshi sharoit yaratdi. Tanqidchilik o'zining dogmatik qarashlaridan forig' bo'lish yo'liga kirdi. Uzoq yillar hukm surgan mafkuraviy tazyiq sharoitida yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tuzatishga kirishgan tanqidchilik bu jarayonda o'zi ham sog'lomlasha bordi.

Hozirgi o'zbek adabiy tanqidchiligi

Istiqlol millatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotida yangi bosqich, milliy tariximizda, turmushning barcha sohalarida yangi sahifa ochgan buyuk hodisa bo'ldi. Avvaliga chor hukumati, keyin sho'ro tomonidan yurgizilgan mustamlakachilik siyosati milliy tafakkurda og'ir asoratlar qoldirdi. Istiqlolga erishilgach, O'zbekiston rahbariyati ma'naviyat va ma'rifat ishlariga alohida e'tibor bergani, buni davlat siyosati maqomidagi vazifaga aylantirgani bejiz emas, balki, ijtimoiy-tarixiy zarurat edi. Kishilar ongini sho'ro mafkurasi asoratlaridan forig' etish, jamiyatimizning ertasini belgilaydigan yangi avlodni tarbiyalash kunning eng dolzarb vazifasiga aylandi.

Tabiiyki, bunda adabiyot va san'atning, jumladan, tanqid va adabiyotshunoslikning ham faol ishtiroki zarur edi.

Tanqid va adabiyotshunoslik oldidagi eng dolzarb masalalardan biri o'tmish adabiy merosini ilmiy xolis o'rganish va qayta baholash bo'lib qoldi. Uzoq yillar mobaynida boy adabiy merosimizga sinfiylik nuqtayi nazaridan yondashildi, merosni «kerak-nokerak»ka ajratib chala o'rganildi, uni zamonga o'ta vulgar moslashtirib talqin qilindi. Buni, masalan, sho'ro zamonida adabiyotshunosligimizning alohida sohasiga aylanib ulgurgan navoiyshunoslikda ham ko'rish mukmin edi: Navoiy asarlari to'la nashr etilmadi, chop etilganlaridan hamd va na'tlar qisqartirildi, talqinlar zamonga moslashtirildi va h. Bularning bari masalaning o'ta chigal va murakkabligidan dalolat beradi. To'g'ri, bu masala «oshkoralik» yillariyoq kun tartibiga qo'yilgan edi. Biroq unutmaslik kerakki, «oshkoralik» — «qayta qurish», ya'ni sho'ro tuzumini saqlab qolishga yo'naltirilgan harakatning bir qismi edi, xolos. Shunaqa ekan, «oshkoralik» sharoiti mazkur masalani atroflicha keng va ilmiy xolis o'rganishga imkon berishi mumkin emas, mabodo ilojisiz berganida ham, bu uzoqqa cho'zilishi mumkin emas. Istiqlol sharoiti mumtoz adabiy merosimizni atroflicha chuqur va ilmiy xolis o'rganishga to'la imkoniyat yaratdi. Avvalo shuki, bu masala ko'lamini kengroq bo'lgan milliy o'zlikni tanish, milliy qadriyatlarni tiklash masalasining uzviy bo'lagi bo'lib qoldi. Prezidentimiz o'rtaga tashlagan «tarixiy o'tmishsiz kelajak yo'q» shiori bunda dasturulamal bo'lib qoldi. Zero, o'zining ildizlarini, ajdodlarini tanigan millatgina erkning, istiqlolning qadriga yetadi, dunyoda ajdodlar sha'niga munosib joy olishga harakat qiladi. Istiqlolning dastlabki yili hazrat Navoiy yubileyining juda katta tantanalar bilan nishonlangani, birin-ketin Amir Temur, Bahovaddin Naqshband, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Al-Farg'oniy, Imom Moturudiy kabi allomalarning, A.Yassaviy, Ogahiy, Feruz kabi shoirlar tavallud to'ylarining o'tkazilishi katta voqea bo'ldi. Shunisi

muhimki, bu yubileylar avvalgilaridek kampaniyabozlik yoki tantanabozlik bilangina cheklanib qolmadi, aksincha, mazkur zotlar bilan bog'liq qadamjolar tiklandi, ularning asarlari nashr qilindi, vaqtli matbuotda ularning hayoti va ijodi atroflicha yoritildi, ular haqida adabiy asarlar, hujjatli va badiiy filmlar yaratildi va h. Jumladan, «Qur'oni Karim»ning o'zbek tilida chop etilishi, Imom Buxoriy, Imom Termiziyning hadis ilmiga bag'ishlangan asarlarining e'lon qilingani mumtoz adabiyotni o'rganishda muhim ahamiyatga molik bo'ldi. Vaqtli nashrlarda N.Komilov, I.Haqqulov, S.Rafiddinov kabi olimlarning tasavvuf ta'limoti asoslaridan bahs etuvchi maqolalari muntazam berib borildi, kitoblar chop qilindi. Ilgari «diniy-klerikal» yoki «saroy adabiyoti» tamg'alari bilan o'rganilmay va ommalashtirilmay kelgan Rabg'uziy, Yassaviy, So'fi Olloyor, Huvaydo, Feruz, Amiriy kabi ijodkorlarning asarlari nashr etildi, ular haqida qator maqolalar yozildi. Ta'kidlash lozimki, adabiyot tarixiga oid bu ishlarning ommaviy-ma'rifiy xarakterda bo'lishini davrning o'zi taqozo etgan bo'lib, ayni shu xususiyati tufayligina ularni mohiyatan adabiy tanqidiy asarlar sanash mumkindir.

Istiqlol yillarida XX asr boshlaridagi adabiy jarayon, jadidchilik harakati va jadid adabiyoti masalalarini o'rganishga e'tibor yanada kuchaydi. Agar «oshkoralik» yillarida jadid ijodkorlarning «sho'ro voqeligini qabul qildi, uning afzalligini anglashga keldi» qabilida talqin qilishga majbur bo'lingan bo'lsa, endilikda ularning asarlarini boricha talqin qilish imkoniyati yuzaga keldi. Mazkur masalani o'rganishda O.Sharafiddinov, N.Karimov, B.Qosimov, Sh.Turdiyev, H.Boltaboyev singari olimlar qatori shu yillarda ularning yoniga kirgan M.Qarshiboev, Z.Eshonova, D.Quronov, I.G'aniev, B.Karimov, U.Sultonov kabi o'nlab yosh tadqiqotchilar faol ish olib bordilar. Qatag'on qilingan ijodkorlarning asarlarini izlab topish, nashrga tayyorlash va qayta e'lon qilish borasida ko'p ishlar amalga oshirildi. Matbuotda jadid ma'rifatchilarning istiqlol yillarida ham dolzarbligini

yo'qotmagan, ehtimol, qaytadan dolzarblik kasb etgan maqolalari, asarlari muntazam e'lon qilib borildi. Professor O.Sharafiddinov rahbarligida Cho'lponning «Adabiyot nadir?» nomli maqolalar to'plami, uch jildlik «Asarlar»i nashrga tayyorlandi va chop etildi. Bu borada yangi tashkil qilingan «Ma'naviyat» nashriyoti, ayniqsa, katta ishlarni amalga oshirdi. Jumladan, «Istiqolol qahramonlari» seriyasida Behbudiyning ikki jildlik (B.Qosimov nashrga tayyorlagan), A.Avloniyning ikki jildlik (B.Qosimov nashrga tayyorlagan), Fitratning uch jildlik (H.Boltaboyev nashrga tayyorlagan) saylanmalari chop qilindi. Mazkur seriyani tayyorlagan B.Qosimov, U.Dolimov, S.Ahmedov, O.To'laboyev, M.Tojiboyeva kabi adabiyotshunoslarning fidokorona mehnati tufayli bugungi o'quvchi Sidqiy Xandaqliqiy, Ajziy, Kamiy, Ibrat, So'fizoda, Yu.Saryomiy kabi ijodkorlar haqida ma'lumotga ega bo'ldi, ularning asarlari bilan tanishdi. Adabiyotshunos N.Karimov jadid adabiyoti namoyandalari, qatag'on yillarining dahshatlari haqida hujjatli ma'lumotlar beruvchi o'nlab maqolalar e'lon qildi. «Shahidlar xotirasi» respublika xayriya jamg'armasining ta'sis etilishi bu yo'ldagi ishlarni yanada keng ko'lamda olib borish imkonini yaratdi.

1994-yilda A.Qodiriy tavalludining 100 yilligi nishonlandi. Tanqid va adabiyotshunoslik mazkur sanani munosib kutib oldi: vaqtli matbuotda adib hayoti va ijodi to'g'risida yangi ma'lumotlar beruvchi, asarlarini yangicha talqin qiluvchi qator maqolalar e'lon qilindi. «Abdulla Qodiriyning badiiy dunyosi» kollektiv monografiyasi, U.Normatovning «Qodiriy bog'i», M.Qo'shjonovning «Qodiriy — erksizlik qurboni», «O'zbekning o'zligi» kabi asarlari qodiriyshunoslikda yangi bosqich bo'ldi. 1997 yilda Cho'lponning 100 yilligi respublika miqyosida keng nishonlandi. Adabiyotshunosligimizda adib ijodini o'rganish bo'yicha salmoqli ishlar qilindi, Cho'lponshunoslik sohasi shakllandi. O.Sharafiddinovning «Cho'lponni anglash», N.Karimovning «Istiqololni uyg'otgan shoir», D.Quronovning «Cho'lpon: hayoti va

ijodiy merosi», B.Ro'zimuhammadning «Cho'lpon — tong yulduzi demak» singari risolalari to'yga munosib to'yona bo'ldi. Keyingi yillarda yaratilgan N.Karimovning «Cho'lpon» ma'rifiy romani, D.Quronovning «Istiqlol dardi (Cho'lponning ijtimoiy-siyosiy qarashlari tadriji)» hamda «Cho'lpon nasri poetikasi» nomli monografiyalari bu boradagi jiddiy tadqiqotlardan bo'ldi. Istiqlol yillarida XX asr boshidagi adabiy jarayon, jadid adabiyoti namoyandalarining hayoti va ijodini o'rganishga bag'ishlangan o'nlab ilmiy tadqiqotlar¹⁷⁰ yozilgani ham bu mavzuning nechog'li dolzarb turganini yana bir karra ko'rsatadi.

Istiqlolning dastlabki yillarida o'zbek sho'ro adabiyotining katta avlodi vakillarini «maddohlik»da, xalq boshiga beadam kulfatlar keltirgan tuzumga yugurdaklik qilganlikda ayblash, ularning merosini nigilistik inkor qilish kayfiyati ustuvorlik qildi. Jadid adabiyoti namoyandalarini «ko'tarish» va bunga zid ravishda sho'ro adiblarni «tushirish», maqolalarda ularga o'rinli-o'rinsiz «teginib» o'tish tendensiyasi kuzatildi. Bu kabi munosabat, tabiiyki, sho'ro davri adabiyotshunosligiga ham taalluqli edi. Masalan, yosh adabiyotshunos A.Yoqub: «Biz istiqolga erishgach, dunyoqarashimiz ham o'zgardi. Mulkchilikka nisbatan qadim o'zanga qaytganimiz sotsrealizmga asoslangan totalitar davri adabiyotshunosligini ham arxiv mulkiga aylantirdi. Vaqti kelganda undan mutaxassislarga faktlar qidiradi, xolos. Endi unga tafakkur rivojining bosqichlaridan biri sifatida qaralmaydi»¹⁷¹, - deb yozdi. Uningcha, «qizil adabiyot qizil adabiyotshunoslikni shakllantirgan», bu

¹⁷⁰ G'aniev I. Abdurauf Fitratning tarixiy fojea yaratish mahorati.- KDA.- T.,1992; Quronov D. «Kecha va kunduz» romanida xarakterlar psixologizmi».- KDA.-T.,1992; Tojiboev R. XX asr boshlari o'zbek adabiy tanqidi tarixidan.- KDA.-T.,1993; Sultonov U. Cho'lponning adabiy-estetik qarashlari.-KDA.-T.,1995; Karimov B. Vadud Mahmudning 20-yillar adabiy tanqidchiligidagi o'rni.-KDA.-T.,1995; Umrzoqov G'. G'ozii Yunusning ijodiy yo'li.- KDA.-T.,1996; H. Boltaboyev XX asr o'zbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi.-DDA.-T.,1996; Quronov D. Cho'lpon poetikasi (nasriy asarlari asosida) - DDA.- T.,1998; G'aniev I. Fitrat dramalari poetikasi.- DDA.-T.,1998; Jo'raqulov U. Fitratning tadqiqotchilik mahorati.- KDA.-T.,1998; Usmonov O. G'ulom Zafariyning ijodiy yo'li.-KDA.-T.,1999 va b.

¹⁷¹ O'zbekiston adabiyoti va san'ati.- 1996, 23-avgust

adabiyotshunoslikning bor yo'q xizmati shuki, u «akademik uslub bilan tanishtirdi», xolos. Tanqidchilikning keyingi uch-to'rt yil davomidagi «jim» turgani, muallif fikricha, metodologiyaning kasodga uchragani, endi «totalitar adabiyotshunoslik qaytadan mutolaaga sho'ng'ib ketgani» bilan izohlanadi. A.Yoqub yozishicha, izdoshlar, «shogirdlar o'zgacha. Ular adabiyotga butunlay radikal qarashlar bilan kirib kela boshladi», «totalitar davri adabiyotshunoslari bugun shogirdlarining yutuqlari bilangina o'z mavqeini ko'tarishi mumkin».

Albatta, maqola muallifi, umuman olganda, to'g'ri faktlarni qayd etadi, biroq ularga tayanib chiqargan xulosalari biryoqlama, ilmiylikdan yiroq bo'lib qolgan. U adabiy jarayonning muhim qonuniyati — vorisiylikni e'tiborga olmaydi: adabiy tanqidiy tafakkur rivojidadagi butun bir davrni to'la inkor qilmoqchi bo'ladi. Holbuki, uning o'zi «izdosh, shogirdlar» haqida gapiradi: agar «izdosh, shogirdlar» ekan, ularning ustozlaridan butkul uzilib ketishi mumkin bo'lmagan ishdur. Ikkinchidan, sotsiologik metodning sho'ro zamonida soxtalashtirilgani uni to'la inkor qilishga asos bo'lolmaydi: «vulgar sotsiologizm» bilan «sotsiologik metod» orasiga tenglik alomati qo'yish xato. Nihoyat, uchinchidan, nafaqat sho'ro adabiy tanqidchiligi, balki har qanday adabiy tanqidiy asar «eskiradi» — payti kelib arxiv mulkiga aylanadi. Zero, jamiyatning ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlari, badiiy did o'zgaruvchandir.

Mazkur masalaga bag'ishlangan U.Normatovning «Adabiy jarayondagi g'aroyib robitalar» nomli maqolasiga tahririyatning kirish so'zida quyidagilarni o'qiymiz: «... yoshlar adabiyotga mafkuraviy qurol, vosita, hayot ko'zgusi emas, balki «sof san'at» hodisasi deb qarashni astoydil yoqlab chiqayotirlar. Ikkinchi guruh adabiyotshunoslar esa sotsiologik mafkuraviy yondashishning «yangicha», «zamonaviy» usulini taqdim etayotirlar va shu usulga tayanib madaniy merosimizni qayta baholash, elakdan o'tkazishga urinayotirlar

Ayniqsa, sovet davri adiblari ijodiga munosabatda bu bahsli tus olayotir»¹⁷². Adabiyotshunoslikdagi bahslarning asosiy mazmuni shu so'zlarda o'z ifodasini topgan. U.Normatovning mazkur maqolasi masalaga ilmiy asosda yondashgan jiddiy chiqishlardan biri bo'ldi. Munaqqid «xolis, sog'lom, yuksak ma'rifatli, adabiyotning so'z san'ati ekanini aslo nazardan soqit etmaydigan teran ilmiy sotsiologik tadqiqot usuliga bugungi adabiyotshunoslikda talab va ehtiyoj nihoyatda katta», deb hisobladi. Uning fikricha, «XX asr o'zbek adabiyotini bu usulni chetlab o'tib baholab bo'lmaydi». U.Normatov sho'ro davridagi o'zbek adabiyotini tamomila «sotsialistik realizm» qolipidagi asarlardan iborat emasligini, «shaxs va millat erki, sha'ni, milliy ozodlik, istiqloq g'oyalari 30-40-yillar adabiyotida ham mavjud»ligini, binobarin, adabiy avlodlar orasida ziddiyatlar bilan birga vorisiylik har vaqt mavjudligini ko'rsatib berdi. Munaqqid XX asr adabiyotini qaytadan o'rganish zarurligini, bunda shoshma-shosharlik bilan xulosalar chiqarib bo'lmasligini ta'kidladi.

H.Abdusamatovning «Yangi zamon, yangi adabiyot» nomli maqolasida ham XX asr o'zbek adabiyoti, ulkan yo'qotishlarga qaramay, adabiyotimizda yuksalish davri bo'lgani ta'kidlandi. Olim sotsialistik realizmga xos nuqtalarni e'tirof etgani holda, uni tamomila inkor qilish, «soxta metod» deya baholashlarga qo'shilmadi. H.Abdusamatov maqolasida, «sof san'at» talabiga zid o'laroq, adabiyot mafkuradan, siyosatdan holi bo'lolmaydi, degan fikr yana bir bor oldinga surildi. Aytish kerakki, maqolada ko'pgina to'g'ri va jo'yali mulohazalar bildirilgani holda, muallifning talqinlari, fikrlash tarzida yana eskicha yo'ldan borilgani bo'rtib ko'zga tashlandi.

Adabiyotda «sof san'at»ni ko'rish istagi, albatta, unda faqat mafkura qurolinigina ko'rish amaliyotiga qarshi aks ta'sir sifatida yuzaga keldi. Biroq, bunda ham biryoqlamalikka borib, adabiyotning ijtimoiy tabiati tamomila inkor qilina boshladi. B.Sarimsoqov

¹⁷² O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 1995, 3-noyabr

«Adabiyotning ijtimoiy tabiati»¹⁷³ nomli maqolasida badiiy adabiyotning mazkur belgilovchi xususiyatini nazariy jihatda asoslab berdi. D.Quronov va H.Usmonovlarning «Ideal va badiiy yaxlitlik»¹⁷⁴ nomli maqolalarida adabiy jarayondagi bahs-munozaralarning omillari haqida to'xtalib, ular «mohiyatan g'oyaviy asosdagi ziddiyatlardir» degan xulosaga kelindi. Mualliflar «mumtoz adabiyotni, XX asr G'arb modern adabiyotini mafkuradan, ijtimoiylikdan holi deb bilish — yanglish tasavvur» ekanligini, adabiyotning ijtimoiyligi «insonning inson uchun yaratgan predmeti» shaklida yashashi bilan belgilanishini asoslab ko'rsatdilar. Maqolada ushbu masalaning ijod tabiati bilan bog'liq holda tushuntirishga harakat qilingani, adabiy merosni qayta baholashda yana eskicha yondashuv kuzatilayotgani ko'rsatildi, «ijodiy o'qish» masalasi o'rtaga tashlandi.

Sho'ro davri adabiyotining nodir namunalariga nopisand munosabatda bo'lish S.Melining «Mehr sehri»¹⁷⁵ maqolasida yaqqol ko'zga tashlandi. Munaqqid A.Qahhorning «O'g'ri» hikoyasida qahramon fojeasiga achinish, mehr-shafqat yo'q, insonga mehrsiz yozilgani uchun ham asar yuksak badiiyat namunasi bo'lolmaydi, degan fikrni oldinga surdi. S.Meli fikricha, «Noinsoniy G'oya yozuvchiga nima yozish va qanday yozishni buyurib turganida yozuvchi buyruqni so'zsiz va sidqidildan bajarganda «O'g'ri»ga o'xshash asarlar dunyoga keladi». Hikoya o'sha g'oya ko'rsatmasi bilan yozilgani uchun ham uni «o'qib, kitobxon badiiy zavq tuymaydi. G'oyaning o'qtalغان ko'rsatkich barmog'i o'quvchi g'ashiga tegadi, xolos», deb hisobladi. S.Meliga javob tarzida yozilgan D.Quronovning «O'g'ri»ning himoyasiga ikki og'iz so'z»¹⁷⁶ nomli maqolasida hikoya boshqacha talqin qilindi. Munaqqid S.Melining yozuvchi qahramoniga mehrsiz, degan fikrini inkor qilib, buni

¹⁷³ O'zbek tili va adabiyoti. - 1995

¹⁷⁴ Tafakkur. - 1996, № 4

¹⁷⁵ O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 1995, 23-iyun

¹⁷⁶ Vatan. - 1995, 21-28-iyul

hikoyadagi tasvir prinsipi bilan bog'liq deb tushuntirdi. D.Quronov «O'g'ri»da qatag'on davri fojealari aks ettirilgan, «Adabiyotimizda inson, xalq taqdiriga kuyinib yozilgan «O'g'ri» darajasidagi asarlar kam topiladi» tarzidagi S.Meli xulosalariga butkul teskari xulosa chiqardi. Bahsga munosabat bildirgan N.Xudoyberganov esa: «S.Meli «O'g'ri» va boshqa shunga o'xshash asarlarning kommunistik mafkurani tasdiqlashga qaratilganini ta'kidlaganida qisman haq. Nega to'liq emas, qisman? Chunki, Abdulla Qahhor haqiqiy san'atkor sifatida hikoyaga inkor ruhini ham singdirgan»¹⁷⁷, - deb yozdi. N.Xudoyberganov D.Quronov fikrlarini yoqlagani holda, «uning «O'g'ri» va Abdulla Qahhorning boshqa asarlari hukmron mafkuradan holi, deganday mulohazasiga qo'shilib bo'lmasligi»ni ham ta'kidlab o'tdi. Ya'ni bu o'rinda N.Xudoyberganov xolislikka intilgan, shuning uchun ham D.Quronov bahs qizig'ida oz bo'lsa-da biryozlamalikka yo'l qo'ygani his qilgan va shuni ko'rsatib o'tgan.

Istiqlol davri adabiy tanqidchiligida modernizm masalasidagi bahs-munozaralar ancha keng tutdi. Aslida, bu masalaning dolzarblik kasb etishi kun tartibiga «yangi adabiyot qanday bo'lishi kerak?» tarzidagi savolning qo'yilishi bilan bog'liqdir. Adabiyotga shu yillarda kirib kelgan avlod endi o'zidan oldingilar yo'lidan borib bo'lmasligini bilgan holda faoliyat boshladi — dunyoni, insonni yangicha badiiy idrok qilish yo'llarini izlay boshladi. Bunday sharoitda, tabiiyki, yangi avlod o'zidan oldingilarning adabiy-estetik qarashlarini inkor qilganidek, avvalgilari ularni har vaqt ham tushunavermaydi — adabiy-estetik qarashlar ziddiyati yuzaga keladi. Ushbu masalaning o'tkir turishiga yana bir sabab bor. Ma'lumki, sho'ro jamiyati uzoq yillar davomida jahon adabiyoti va san'atidan sun'iy ravishda uzib qo'yildi, ulardagi izlanishlar, yangiliklar «filtr»lanib o'tkazildi. Tanqid burjua adabiyoti va san'atidagi hodisalarni (hatto, ularning nima

¹⁷⁷ O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 1995, 10-noyabr

ekanligini bilmagani holda ham) biryoqlama qoralash bilangina mashg'ul bo'ldi. Oshkoralik yillaridan boshlab temir halqa bo'shatildi: o'zbek o'quvchisi «burjua adabiyoti»ning ko'plab namunalari bilan tanishish (albatta, rus tili orqali) imkoniga ega bo'ldiki, bularning ko'pi uning uchun tamomila yangilik edi. Natijada, Cho'lpon ta'biricha aytsak, «yo'lsizlik»dan qiynalib turgan yosh bo'g'in ijodkorlarning aksariyatiga G'arb adabiyotining yo'li eng to'g'ri bo'lib ko'rindi.

Aytish kerakki, adabiy tanqid yoshlarning «moderncha» izlanishlarga turlicha munosabatda bo'ldi. Jumladan, S.Melining «Asl adabiyot — ezgulikka xizmat»¹⁷⁸ nomli maqolasida modernizm eskirgani, uning «G'arb hodisasi sifatida o'zbek ma'naviy muhitida nash'u namo topolmasligi keskin qilib aytiladi. Yozuvchi P.Qodirov ham modernizm ma'naviy jihatdan jamiyatimiz talablariga, o'zbek kitobxoni ehtiyojlariga to'g'ri kelmasligini ta'kidladi¹⁷⁹. Adib maqolasida e'tiborga molik muhim bir nuqta bor: u modernizm va postmodernizm o'rtasida katta farq mavjudligini, «postmodernistlar mumtoz realizmga qarshi turishdan voz kechganlari», ular «realizm yo'liga qaytayotganday ko'rinishi»ni ta'kidladi. P.Qodirov «Kamyuning absurdga oid fikrlarini noto'g'ri talqin etuvchilar bor»ligini afsus bilan aytarkan, asli Kamyu «absurd oqimiga tushib nishabga qarab oqishni emas, balki absurd oqimiga qarshi suzish zarurligini ta'kidlagan»ini o'rinli eslatdi. B.Sarimsoqovning «Absurd ma'nisizlikdir»¹⁸⁰ nomli maqolasida U.Normatov va D.Quronov suhbatlarida bildirilgan fikrlarga e'tiroz bildirildi. Jumladan, munaqqid U.Normatovning keyingi chiqishlarida absurdga xos unsurlar A.Qahhor, O'.Xoshimov, Sh.Xolmirzayev, T.Murod kabi ijodkorlar asarlarida ham kuzatilishi haqida bildirgan fikrlarini¹⁸¹

¹⁷⁸ O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 2000, 18-avgust

¹⁷⁹ O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 2004, 26-mart

¹⁸⁰ O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 2004, 26-mart

¹⁸¹ Qarang: U.Normatov. Qahhorni anglash mashaqqati. - T., 1998; U.Normatov. Bugungi nasrimiz tamoyillari Jahon adabiyoti. - 1997. - №3; U.Normatov, D.Quronov. Romanning yangi umri Jahon adabiyoti. - 2000. - №9 va boshq.

inkor qildi, ularni tom ma'noda realistik asarlar deb hisobladi. Bahsga qo'shilgan J.Eshonqul agar modern adabiyoti, xususan, absurd adabiyoti ma'nisizlik bo'lsa, «nega dunyoning ko'plab mamlakatlarida sevib o'qilmoqda?» tarzidagi e'tiroz bildirdi¹⁸². A.Qosimov va I.Hojialievlarning bahs munosabati bilan yozilgan maqolasida B.Sarimsoqovning fikrlari umuman ma'qullangani holda, «absurd ijod yo'q joyda absurd asar ham bo'lmaydi» degan fikrni, shuningdek, absurd asar qahramoni «ma'naviy axloqiy konsepsiyasiz, muayyan g'oya tashimaydigan, hayotga loqayd va ma'nisiz munosabatni ifodalaydi» tarzidagi degan xulosasiga e'tiroz bildirildi. Mualliflar fikricha, «Garchi absurd ruhidagi asarda ana shunday qahramon tasviri berilsa ham, asarning umumiy pafosi bunday kayfiyatga qarama-qarshi ruh uyg'otadi»¹⁸³.

Yoshlar prozasi bo'yicha «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi boshlagan bahsda ham modernizm, umuman, yangi adabiyot qanday bo'lishi lozim, degan savol atrofidagi bahs yana qo'zg'aldi. Yozuvchi Sh.Xolmirzayev «Kechirasiz, janob Carpenter, vaqtim ziqroq» nomli maqolasida modernizm haqida ehtiyotkorlik bilan, «balki men bu hodisani qadrlay olmayotgan-dirman», tarzidagi andisha bilan fikr yurit-sa-da, N.Eshonqul, Q.Norqobil, S.Vafo kabi nosirlar izlanishlaridan qoniqish hosil qilmayotganini bildirdi. Adib o'z tengdoshi O.Muxtor haqida: «Qarangki, 60 yoshni qoralab qolganda, deyarli 180 darajaga burildi — xayolga, fantaziyaga, odamzodning, hali aytganimizdek, pinxon dunyosini aks ettirish yo'liga o'tib ketdi.

U keyingi besh-oltita mo'jaz asarlarini roman deb chiqaryapti, ssning tashbehi bilan aytganda: «Mayli-da, xay...» menga uncha o'tirishmadi». Adib moderncha yo'ldagi adiblarning asarlarida «TIL chatoq»ligini ta'kidlarkan, «Bu borada realistik yo'ldagi adiblarning

¹⁸² J.Eshonqul. Voqelik va xayolot uyg'unligi//O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 2002, 12-iyul

¹⁸³ O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 2002, 28-iyul

yutug'i ko'p. Balki, bu — borada tilimizga rosa ishlov berilganidandir...» deb yozadi. Moderniy yo'lga o'zining biroz salbiy munosabatiga qaramay, maqola muallifii o'zbek nasri «ikki yo'lning tabiiy omuxtaligida rivojlanadi»¹⁸⁴ degan xolis xulosani chiqargani diqqatga loyiq. Sh.Xolmirzayev maqolasiga munosabat bildirarkan, B.Ro'zimuhammad, muallif samimiyatini e'tirof etgani holda, undagi ayrim kamchiliklarni ko'rsatdi. Jumladan, u Sh.Xolmirzayev uncha ma'qullamagan asarlarning o'ziga xos jozib nuqtalarini ochib berishga harakat qildi va bunga erishdi ham. Munaqqid realistik yo'lni inkor etmasligini, faqat endilikda «moderncha asarlarga monand badiiy did shakllanayotgani» va payti kelib «modern ham odatdagi yo'nalishga aylanib qolishini» ta'kidlaydi¹⁸⁵. E'tirof etish lozimki, shoir B.Ro'zimuhammad keyingi yillarda modernizm masalasiga bag'ishlangan qator maqolalari¹⁸⁶ bilan matbuotda juda faol ishtirok etdi. Uning maqolalari, mayli biroz tarafkashlik sezilsa ham, yoshlarning izlanishlari mohiyatini o'quvchilarga yetkazishda muhim ahamiyatga egadir. Nega deganda, B.Ro'zimuhammadning o'zi o'sha izlanishlar mohiyatini teran tushunadi, yangi avlod vakillari asarlarini tahlil va talqin qilish uchun zarur bilimga, yangicha didga ega, hodisaga mos adabiy-estetik prinsiplar bilan yondasha oladi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, izlanishlar yo'lidan borayotgan yangi adabiyot yangi tanqidni ham maydonga chiqaradi: hozircha bu yo'ldagi ilk kurtaklar B.Ro'zimuhammad, J.Eshonqul, U.Hamdami, O'.Sodiq, H.Karvonli kabi yoshlar timsolida ko'zga tashlanayotir.

Istiqlol yillarida Prezidentimiz tashabbusi bilan «Tafakkur» va «Jahon adabiyoti» jurnallarining ta'sis etilgani jamiyat madaniy-ma'naviy hayotida muhim hodisa

¹⁸⁴ O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 2002, 12-iyul

¹⁸⁵ O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 2002, 11-avgust

¹⁸⁶ B.Ro'zimuhammad. Dekadentlikning ildizi qayerda? // Yozuvchi, 2000, 25-oktabr; Nazariyaga befarq qaramayapmizmi? // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 2001, 7-dekabr; Hayot tajribalari va xayol chig'irig'i // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. - 2002, 11-avgust; Makon muammosi // O'zbekiston adabiyoti va san'ati - 2002, 18-oktyabr va boshq.

badiiy asar talqini adoqsiz jarayon deb uqdiradi. Bu esa konkret asarning turli davrlarda turlicha tushunilishi ham, har bir o'quvchining uni o'zicha tushunishi ham tabiiy deganidir. Bag'rikenglik qilib, o'zingiznikidan farqli talqinlarning yashashiga-da izn bersangiz, fikrimcha, adabiyotshunoslik ilmi bundan faqat yutadi — aslo yutqazmaydi», - degan xulosa chiqardi. Bahsda, tabiiyki, har ikki tomon ham o'z fikrida, o'z xulosasida qoldi, masala bir tomonga hal qilinmadi. To'g'risi, tugal hal qilinishi mumkin ham emas, bahslashuvchi tomonlarning har biri o'zicha haqligini tan olish kerak. Shunday bo'lsa-da, bunaqa bahslarning ahamiyati fikr qo'zg'ashi, mulohaza qilishga undashi bilan katta ahamiyatga ega.

A.Yoqub yuqorida eslatilgan maqolasida «Mana, to'rt-besh yildirki bu adabiyotshunoslik jim» deb yozganida ko'p jihatdan haq edi. Darhaqiqat, istiqlolning dastlabki yillarida tanqidchilikda biroz sustlashish kuzatilgani bor gap. Buning qator ob'ektiv va sub'ektiv sabablari mavjud. Jumladan, o'tish davri sharoitida ko'plab gazeta va jurnallar juda tang ahvolda qoldi. «Sharq yulduzi», «Yoshlik», «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» kabi adabiy janrlarning tiraji keskin tushib ketdi, nashr hajmi, davomiyligi qisqardiki, bu hol adabiy tanqidiy asarlarni chop etish imkoniyatini keskin kamaytirdi. Masalan, «Sharq yulduzi» jurnali 1993-yildayoq oylik jurnal bo'lmay qoldi: yil davomida jurnal 12 ta o'rniga 7 ta, 1994-yilda esa 6 ta kitob shaklida chop qilindi. Shu ikki yil davomida, A.Qodiriy va G'.G'ulom yubileyleri munosabati bilan berilgan materiallarni hisobga olmasak, adabiy tanqidiy materiallar deyarli berilmadi. Albatta, bozorga o'tish sharoitida vaqtli nashrlarning ko'proq o'quvchini jalb etadigan materiallarni chop etish va shu orqali yangicha iqtisodiy sharoitda yashab qolishga intilishi ham tabiiy edi. Mazkur holning sub'ektiv omili esa, A.Yoqub aytmoqchi, «totalitar davri adabiyotshunosligi asoslangan tagi puch sotsrealizm metodologiyasining kasodga uchrangani» edi. Tanqidchilikdan endi o'zi tayangan asoslarni boshqatdan ko'rib chiqish talab etilardiki,

buning uchun muayyan tayyorgarlik zarur. Ehtimol shuning uchundir, 90-yillarning o'rtalariga qadar tanqid va adabiyotshunoslik ko'proq o'tmish adabiyoti bilan shug'ullandi, joriy adabiy jarayon muammolari tadqiq etilgan, yangi asarlar tahliliga bag'ishlangan jiddiy maqolalar faqat onda-sondagina uchradi.

90-yillarning o'rtalaridan boshlab tanqidchiligimizda jonlanish yuz bera boshladi. Vaqtli nashrlarda adabiy tanqidiy chiqishlarning ko'paygani, muayyan masalalar bo'yicha bahslar o'tkazila boshlangani shunday deyishimizga asos beradi. Har holda, XXI asrga o'zbek tanqidchiligi va adabiyotshunosligi o'zining oldingi asrdagi kamchiliklaridan, asosan, forig' bo'lgan holda qadam qo'ydi. Tanqidchiligimiz oldida ulkan, jumladan, so'z san'atining jamiyatda yo'qotgan mavqeini imkon qadar tiklashdek og'ir vazifalar turgani ma'lum edi. M.Qo'shjonov, O.Sharafiddinov, U.Normatov, N.Xudoyberganov, I.G'afurov, A.Rasulov singari ulkan tajribaga ega tanqidchilarni; I.Haqqulov, Q.Yo'ldoshev, S.Meli, Ya.Qosimov singari ayni ijodiy kuchga to'lgan munaqqidlarni; R.Qo'chqorov, A.Ulug'ov, B.Ro'zimuhammad, U.Hamdami singari tanqidda o'z so'zini aytishga intilayotgan yoshlarni o'z safida birlashtirgan o'zbek tanqidchiligi bu vazifalarning uddasidan chiqa olish maqsadi bilan ijod qila boshladilar.

II. O'ZBEK TANQIDCHILIGINING NAMOYONDALARI:

Abdurauf Fitrat

(1886-1938)

Abdurauf Fitratning adabiy tanqidiy faoliyati nisbatan kech boshlanib, juda murakkab bir sharoitda kechdi. Bu murakkablik faqat davr ijtimoiy hayotidagi taloto'plar, qirg'inbarot-u quvg'inlar, fikrga mafkuraviy-siyosiy tazyiqning kuchayishi kabilar bilangina belgilanmaydi. Murakkablik, sanalganlarga qo'shimcha o'laroq, Fitrat adabiy tanqidiy faoliyatining o'zbek adabiyot-shunosligining alohida fan sohasi sifatida endigina shakllana boshlagan davriga to'g'ri kelishi bilan ham bog'liqdir. Agar Fitratning maqola va ilmiy risolalariga bugungi kun nuqtayi nazaridan qarasak, ular adabiyot nazariyasi va adabiyot tarixi sohalariga oid, deb hukm chiqaramiz. Lekin ular yaratilgan davr nuqtayi nazaridan yondashilsa, ularning «harakatdagi estetika» — adabiy tanqid namunasi sifatida ham namoyon bo'lganini ko'rish mumkin. Chunki Fitratning nazariy maqolalari davrining adabiy-estetik ehtiyojlaridan kelib chiqqan, uning adabiyot tarixiga oid asarlarida esa meros davr nuqtayi nazaridan tahlil etilib baholangan va shu davr ijtimoiy-estetik ehtiyojlariga xizmat qildirilgan.

Fitratning adabiy nazariy xarakterdagi ilk maqolasi — «She'r va shoirlik»ni kuzatsak, yuqoridagi fikrlarimizning to'g'riligiga ishonch hosil qilish mumkin. Muallif maqolada muhim masalani o'rta qo'yadi: «She'r nima?» degan savolga javob beradi. Fitrat «vaznli, qofiyali gap»ning o'zi she'r bo'lmaydi, deb hisoblaydi: «Yetti-sakkiz so'zni belgili bir «vazn»da tizib, ketindan belgili bir so'zni «qofiya» qo'ymoq bilan she'r orasinda yerdan ko'kkacha ayirma bordir». Fitratning bu fikrlari, albatta, XX asr boshidagi adabiyotda anchagina kuchaygan muvashshahbozlik, shaklbozlik, qofiyabozlik kabi illatlarga qarshi qaratilgan

va o'z davri uchun juda muhim edi. Uning ta'rifiga ko'ra, «she'rda kishilarning qonini qaynatg'uchi, singirlarini o'ynatg'uchi, miyasini titratguchi, sezgisini qo'zg'atg'uchi bir kuch» bo'lmog'i kerak. Zero, «Chin she'r yurak sezgularini ko'rsatmakdir. Vazn va qofiya esa so'zning bezagidir». Fitrat she'riyat oldiga qo'yayotgan talab nazariy jihatdan asosli va to'g'ri. Biroq munaqqidning maqsadi she'riyat bilan she'rbozlikni nazariy jihatdan farqlab berish yoki lirikaga (garchi ushbu atama ishlatilmasa-da) tur sifatida ta'rif berish bilangina cheklanmaydi. Uning maqsadi, ko'proq, ijodkor va o'quvchilarning badiiy didini qayrash, chinakam she'rni she'rbozlikdan ajratishga o'rgatishdir. Maqolaning «Ishti-rokiyun» gazetasida (ommaviy nashr) e'lon qilingani, tilining nisbatan soddaligi ham tor mutaxassislarga emas, o'quvchi ommaga mo'ljallangani uni adabiy tanqidga aloqador etadi. Ya'ni «She'r va shoirlik» mazmun-mundariyasi va maqsadiga ko'ra problematik xarakterdagi adabiy tanqidiy maqolaga yaqindir.

Yuqoridagiga o'xshash hol «Adabiyot qoidalari»da ham kuzatiladi. Qo'llanma «adabiyot muallimlari ham adabiyot havaslilari»ga mo'ljallangan. Unda san'at va adabiyotning mohiyati, tur va janrlar, badiiy asar tuzilishi, she'rshunoslik masalalari bo'yicha boshlang'ich ma'lumotlar beriladi. E'tiborli jihati shuki, qo'llanma sof nazariy xarakterda emas, «adabiyot havaslilari» uchun mo'ljallangani uning uslubi, mazmun-mundarijasini adabiy tanqidiy asarlarga yaqinlashtiradi. Boshqa bir muhim jihati shuki, unda nazariy masalalarni yoritish uchun Cho'lpon, Botu, Elbek singari ijodkorlar asarlariga bot-bot murojaat qilinadi, bu asarlar o'rni bilan tahlil qilinadi va baholanadi. Yana bir jihati, qo'llanmada adabiyotning san'at ekanligiga ko'proq e'tibor berilgan, o'z davridagi «sinfiylik» talablaridan imkon qadar qochilgan. Shuning uchun ham Fitrat yosh Oybekning tanqidiga uchragan edi. Oybek Fitratning adabiyot va san'at haqidagi qarashlari «burjuaziya adib va shoirlarining «san'at san'at uchun» nazariyasiga o'xshab

ketadi» deya tanqid qilarkan, «Durust, har san'at asari yurakni to'ldirantirsin, lekin san'atning ijtimoiy tomoni bundan ham muhimroqdir»¹⁸⁹ deydi.

Fitrat «Tilimiz» (1919) nomli maqolasini: «Dunyoning eng boy, eng baxtsiz bir tili qaysi tildir? Bilasizmi?» degan savol bilan boshlaydi va bu savolga lo'nda qilib «Turkcha» deya javob beradi. Masalaning nima uchun bunday qo'yilganining sababi keyinroq «Yopishmagan gajjaklar» nomli maqolasida ochiq ifoda etilgan: «So'ngralari hayot meni panturkizmga qotib qolishda qo'ymadi. Men o'zbek millatchisiga aylandim. 17-, 18-yillarda O'rta Osiyoda panturkizm harakati kuchaymoqda edi. Ayniqsa, Toshkentda panturkizm fikri bilan sug'orilgan turli to'dalar tashkil bo'ldi. Turk tillari, turk adabiyotini birlashtirish shiori ostida «ish» ko'rildi. Maktablarda usmonli tili, usmonli adabiyotini ona tili darslari o'rnida qabul qilindi. Mana shu harakatga qarshi o'zbek tili, o'zbek adabiyoti shiorlari ostida «Chig'atoy gurungi» tashkil qilindi». Bizningcha, Fitratning keyingi ilmiy faoliyatida ko'proq o'zbek adabiyoti tarixi masalalari bilan shug'ullana boshlashi shu narsa bilan, ya'ni «o'zbek millatchisi»ga aylangani bilan izohlansa bo'ladi. Fitrat xalqimizning boy adabiy va madaniy merosini, ilm-fan va madaniyatimizning ulkan namoyandalarini elga tanitish yo'li bilan o'zbek xalqining jahon tamaddunida o'ziga xos o'рни borligi, u na rus va na usmonli turklarga «uka» bo'lishga muhtoj emasligini ko'rsatishga intildi.

20-yillar vaqtli nashrlarida Fitratning «Qutadg'u bilik», «Muqaddimatul adab», «Ahmad Yassaviy», «Hibatul haqoyiq», «O'zbek shoiri Turdi», «Farhod-u Shirin» dostoni to'g'risida», «Navoiyning forsiy shoirlik'i ham uning forsiy devoni haqida», «Muhammad Solih», «XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotiga bir nazar» singari o'nlab maqolalari e'lon qilindi. Mazmun mohiyatiga ko'ra bu maqolalar ham adabiy tanqidiy xarakterga ega edi. Chunki munaqqid ularda o'tmish adabiyoti namunalari

¹⁸⁹ Oybek. Mukammal asarlar to'plami. 14-tom. - 40-bet

o'z davri nuqtayi nazaridan tahlil qildi va baholadi, ularni zamonasining ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlariga xizmat qildirdi.

Fitratning maqolalari ilmda hali ma'lum bo'lmagan faktlarni muomalaga kiritishi, adabiyotshunoslikning juda muhim masalalariga diqqatni tortishi, mavjud yanglish yoki noto'g'ri fikrlarga aniqlik kiritishi bilan o'z davri uchun ham, adabiyot tarixi sohasining keyingi taraqqiyoti uchun ham muhim edi. Masalan, u birinchi bo'lib buyuk vatandoshimiz Mahmud az-Zamahshariy shaxsi va merosiga e'tiborni tortib, «Muqaddimatul adab» nomli maqolasida: «Bu kungacha shu kitob to'g'risida jiddiy tekshirish yasab, ilmiy bir maqola yozg'uchi kishi bo'lmadi. Men o'zimning kuchsizligimga qaramasdan mana shu maqolani maydonga chiqarmoqchi bo'ldim. Mening bu maqolam ilmiy bir narsa bo'lmasa ham ilmiy kishilarning diqqatini bu kitobga tortishga sabab bo'lur, deb umid etaman»¹⁹⁰, - deb yozadi.

Fitrat Alisher Navoiy ijodining targ'ib etilishi, uning munosib bahosini olishida o'zining ilmiy asoslangan xulosalari bilan katta xizmat qildi. Jumladan, u ma'lum doiralarda mavjud Navoiyga fors adabiyoti klassiklarining taqlidchisi sifatida mensimayroq qarashlarga zarba berib, «Navoiyning forsiy shoirlig'i ham uning forsiy devoni haqida» maqolasida Fitrat Navoiy «Chig'atoy adabiyotining eng ulug' namoyandasi» bo'lish bilan birga «fors adabiyotining e'tiborlik kishilaridan» ekanligini ta'kidlaydi. Fitrat "Boburnoma"dagi «Navoiyning forsiy she'rlari turkiy she'rlariga ko'ra kuchsizdir» (Fitrat maqolada shu tarzda o'zgartirib bergan - B.R.) degan fikrga qo'shilmaydi. U yozadi: «Mavlono Jomiydan boshlab u zamonning eng katta fors shoirlari o'z she'rlarini Navoiyga ko'rsatarkan, tuzatib berishlarini so'raganlar». Eng muhimi, Fitrat bu da'volarni quruq aytmaydi, balki hazratga zamondosh forsigo'y shoirlarining e'tiroflariga tayanib, fors adabiyotining

¹⁹⁰ «Maorif va o'qitg'uchi», 1926, № 7-8

buyuklari asarlarini Navoiy asarlariga qiyoslagan holda dalillaydi. Navoiyning forsiy asarlarini, shoirning bu tilda yozish imkoniyatlarini yaxshi bilgani uchun ham Fitrat 1925-yilda topilgan "Devon" Navoiyga yanglish nisbat berilganini isbotlab beradi.

Fitrat asarlariga razm solinsa, uning adabiyotshunosligimiz diqqat markaziga XX asr oxiriga kelgachgina qo'yilgan masalalarga ham e'tibor qilganini ko'rish mumkin. Hozirda, masalan, mumtoz adabiyotni islom va tasavvuf ta'limotlaridan ajratib o'rganib bo'lmasligi umume'tirof etilgan haqiqatdir. Fitrat o'zining qator asarlarida, jumladan, «Ahmad Yassaviy», «Mashrab» maqolalarida tasavvuf masalasiga to'xtaladi. Albatta, olimning bu masalaga yondashuvida davrning ta'siri bor, lekin ushbu masala qo'yilganining o'zi katta voqea edi. Fitrat «Ahmad Yassaviy» nomli maqolasida to'g'ri ta'kidlashiga ko'ra, «yassaviy va naqshbandiy tariqatlarining harakatlari O'rta Osiyo tarixining muhim ham juda qiziq qismidir». Fitrat shuning uchun ham mazkur maqolada «O'rta Osiyoda tasavvuf oqimlari» nomi bilan turkum maqolalar e'lon qilish niyati borligini aytadi. Afsuski, olimning bu niyati ro'yobga chiqmay qoldi.

Fitrat mumtoz adabiyotimiz namoyandalarining ilmiy biografiyasini yaratishga birinchilardan bo'lib kirishgan olimdir. Ma'lumki, o'tmish adabiyotimiz vakillaridan ko'plarining hayoti va faoliyatiga oid materiallar juda kam. Shakllanayotgan yangi adabiyotshunoslik esa adabiyotni tarixiylik prinsipiga tayangan holda o'rganishi kerak. Buning uchun esa yozuvchi biografiyasiga oid ma'lumotlar juda zarur. Shu zaruratni anglagan holda Fitrat mumtoz adabiyotimiz namoyandalarining ilmiy biografiyasini yaratish tajribasini boshlab berdi. Olim Ahmad Yugnakiy, Turdi Farog'iy kabi ijodkorlar biografiyasini tiklashga kirisharkan, bunda ularning o'zlari qoldirgan asarlardagi ishoralar, boshqa ijodkorlarning asarlaridagi ayrim misralar, tazkiralardagi qisqa ma'lumotlarga tayandi. Fitrat shu kabi qisqa ma'lumotlarni chuqur ilmiy tahlil qilish orqali o'tmishdagi ijodkorlar

biografiyasini tiklash mumkinligini ko'rsatib berdi. Boshqacha aytsak, u mumtoz adabiyotimiz namoyandalari ilmiy biografiyasini yaratish tamoyillarini ishlab chiqdi va amalda qo'lladi.

Yuqoridagilardan tashqari, Fitrat Firdavsiy, Umar Hayyom, Mirzo Bedil singari forsigo'y ijodkorlar haqida ham qator maqolalar yozdi. Uning tomonidan tuzilgan «Eng eski turkiy adabiyot namunalari», «O'zbek adabiyoti namunalari» singari majmualar adabiyotimiz tarixini o'rganishda muhim bo'lgani shubhasiz. Zëro, bu majmualarga Fitratning davr adabiyoti haqida ma'lumot beruvchi obzor maqolalari kiritilgan, majmuadan o'rin olgan asarlar haqida ma'lumot berilgan, ular qisqacha tahlil qilingan. Xullas, bu majmualar adabiyotimiz tarixini sistemali tarzda izchil yoritishga qaratilgan ilk asarlar edi. Majmualarni ko'zdan kechirganda o'quvchi shunga amin bo'ladi.

Abdurauf Fitrat serqirra ijodkor ekanligi, uning merosida nafaqat adabiyotshunoslik, balki tarix, tilshunoslik, musiqa, san'at sohalariga oid asarlar mavjudligi ma'lum. Biz olimning adabiyotshunoslik bobidagi faoliyatiga qisqacha to'xtalib o'tdik. Holbuki, uning adabiyotshunoslik merosi haqida juda ko'p gaplarni aytish, butun-butun kitoblar yozish ham mumkin. Keyingi yillarda Fitratning adabiyotshunoslik faoliyatini o'rganishga bag'ishangan H.Boltaboevning doktorlik, U.Jo'raqulovning nomzodlik dissertatsiyalari yozilgani buning dalilidir. Ma'lumki, hozirgi kunga kelib Fitratning ko'plab asarlari qayta nashr etilgan, ularni o'qib, fikrimizning to'g'riligiga shaxsan amin bo'lish ham mumkin.

Adabiyotlar:

1. B.Qosimov. Maslakdoshlar.- T.,1994,
2. H.Boltaboev. Fitratning ilmiy merosi.- T.,1996
3. U.Jo'raqulov. Fitratning uch yirik asari. G'G' Sharq yulduzi.- 1998.-№1.
4. Ozod Sharafiddinov. Ijodni anglash baxti. -T.: «Sharq», 2004.-96-130 betlar.
5. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. II jild. -T.: «Ma'naviyat», 2000. B.208.
6. Hamid Olimjon. Mukammal asarlar to'plami. O'n tomlik. Oltinchi tom. - T.: «Fan», 1982.-B.315.

Abdurahmon Sa'diy

(1889-1957)

Abdurahmon Sa'diy Ufa guberniyasining Taymeyev qishlog'ida tug'ilgan. Boshlang'ich ma'lumotni o'z qishlog'ida olgach, madrasada tahsil olgan. Madrasa tahsilidan so'ng muallimlik bilan shug'ullangan. Abdurahmon Sa'diy 1908-1911 yillarda o'qish uchun Turkiyaga boradi va Istanbul dorilfununida filologiya ixtisosligi bo'yicha tahsil oladi. Dorilfununni tamomlagach, yurtiga qaytadi va Aktyubinsk, Olmaota, Yekaterinburg kabi shaharlardagi tatar maktablarida muallimlik faoliyatini davom ettiradi. Muallimlik faoliyati bilan bog'liq holda A.Sa'diy tatar va boshqird maktablari uchun qator darsliklar yaratdi. Jumladan, uning adabiyot o'qitish bilan bog'liq «Qavoidi adabiya va unga ilova» (1911), «Adabiyot usullari» (1912), «Adabiyot muallimi» (1913), umuman tarbiya masalalariga bag'ishlangan «Fan tarbiya saboqlari»(1922), «Ish tarbiyasi ham ish maktabi»(1923) kabi darslik va qo'llanmalari o'z davri uchun zarur va ahamiyatli edi. E'tibor berilsa, A.Sa'diyning ijodiy faoliyatining ilk bosqichi ko'plab ma'rifatchilarning hayot yo'liga o'xshash ekanligini ko'rish mumkin. Haqiqatan ham uning ongli faoliyati jadid ma'rifatchisi mavqeidan turib boshlangan edi.

A.Sa'diy 20-yillardan boshlab o'z taqdirini O'zbekiston bilan bog'ladi: 1921-1925-yillarda Samarqand o'qituvchilar tayyorlash bilim yurtida, so'ng O'rta Osiyo Davlat universitetida, umrining oxirgi yillarida esa Samarqand Davlat universitetida talabalarga o'zbek adabiyoti tarixidan saboq berdi. Shu bilan birga A.Sa'diy o'zining adabiyot nazariyasi, mumtoz adabiyotimiz tarixi masalalariga bag'ishlangan maqolalari, adabiy tanqidiy chiqishlari bilan adabiy jarayonda faol ishtirok etdi.

A.Sa'diyning «Go'zal san'at dunyosida» (1922) maqolasi nazariy xarakterda bo'lib, unda san'atning mohiyati, uning ijtimoiy vazifalari, san'at morfologiyasi masalalaridan bahs yuritiladi. Albatta, maqola bugungi

kunda birmuncha ibtidoiydek ko'rinishi mumkin, biroq, muhimi shundaki, bu san'atning mohiyatini ilmiy asosda o'rganishga qaratilgan o'zbek tilidagi ilk maqolalardan edi. 1923-yilda O'zbek bilim hay'ati A.Sa'diyga o'zbek bilim yurtlari uchun adabiyot nazariyasi bo'yicha darslik tayyorlashni topshirgani ham bejiz emas edi. Topshiriqni berarkan, Hay'at olimning bu borada muayyan tajriba va yetarli ilmiy-nazariy tayyorgarlikka egaligini e'tiborga olgan, albatta. A.Sa'diyning shu topshiriq asosida yozilgan «Amaliy ham nazariy adabiyot darslari» (1924) nomli kitobi adabiyot nazariyasi bo'yicha o'zbek tilidagi ilk qo'llanma bo'lib qoldi.

A.Sa'diyning adabiy tanqidiy maqolalariga diqqat qilinsa, uning joriy adabiy jarayonni, o'ziga zamondosh ijodkorlar faoliyatini muntazam kuzatib borishi ko'rinadi. Bu tanqidchi uchun juda muhim fazilatdir. Shu fazilati tufayli ham u adabiy jarayonni o'zining obzor tipidagi qator maqolalarida mufassal yoritib bildi. Munaqqidning «Behbudiy va uning tegrasiga yig'ilgan yozg'uchilar» (1923), «O'zbek yosh shoirlari» nomli turkum maqolalari (1923-24), «Olti yil ichida o'zbek she'riy adabiyoti» (1924) singari maqolalari fikrimizning dalilidir. A.Sa'diy o'zi fikr yuritayotgan ijodkorlarga xos eng muhim jihatlarni yaxshi ilg'aydi. Masalan, yuqoridagi maqolalarning birinchisida munaqqid A.Fitrat ijodi haqida to'xtalib, uning adabiyotda «boshqa eshik ochishga muvaffaq bo'lgani»ni ta'kidaydi. Uning fikricha, Fitratning «yangi eshik ochgani» — novatorligi «hissiylik (sentimentallik) va ro'mantiklik»da namoyon bo'ladi. Nazariy jihatdan yaxshi tayyorgarlikka egaligi uchun ham munaqqid 20-yillar boshlaridagi adabiyotimizda, xususan, uning ilg'or vakillari ijodida namoyon bo'lgan asosiy xususiyatlarni to'g'ri aniqlay bilgan. Yoki Cho'lpon ijodi tahliliga bag'ishlangan «O'zbek yosh shoirlari» turkumidagi maqolasida shoirga «chin ma'nosi bilan romantik bir yurak shoiri (lirik)» deya baho beradi. Cho'lponga qisqacha qilib «u yonadur ham yondiradur» deya ta'rif bergan munaqqid buning sababini ham aniq ko'rsatgan — uning yurak (lirik) shoiri ekanligini

buning asosi deb bilgan. Shunga o'xshash, munaqqid uchinchi maqolada o'quvchi diqqatini Hamza ijodiy faoliyatining serqirraligiga tortadi: «O'zida yurak shoiri bo'lish, muzikachilik va turli kuylar ixtiro etish, dramaturglik ham artistlik yig'ilgan bir shaxsni ham biz hali yolg'iz Hakimzoda o'rtoqda ko'ra olamiz»

A.Sa'diyning adabiy tanqidiy qarashlari ham, tabiiyki, o'z davri ta'siridan holi bo'lolmas edi. Jumladan, u V.M.Friche singari markschi adabiyotshunoslarga ergashdi, o'z faoliyatida sinfiy-mafkuraviy tahlil tamoyillariga tayandi. Bunday ta'sirni, masalan, «Amaliy ham nazariy adabiyot darslari» qo'llanmasidagi talqinlarda kuzatish mumkin. Shunga o'xshash, 1924-yilda Cho'lpon ijodiga bergan bahosida ham uning sinfiy nuqtayi nazardan yondashayotgani ko'rinadi: «Cho'lpon omma — xalq shoiri emas, o'qimishlilar, ziyolilar shoirdir. Uni omma — jalpi xalq tez anglaydi. Lekin shuning barobarinda, u xalq qayg'usi bilan(faqat hech bir sinfga ayirmasdan) yozg'uchi «xalqchi» (narodnik) bir shoirdir». Albatta, bu gaplar hali Cho'lponni ayblash kampaniyasi boshlanmasidan aytilgan. Biroq, e'tibor berilsa, Cho'lpon ijodiga markscha-lenincha ta'limot nuqtayi nazaridan yondashgan munaqqid uning «xalqchi»ligini (bolshevistik mafkurachilar nazdida «narodniklik» siyosiy qoloqlik edi) unchalik ma'qullamayotgani, xalq qayg'usini «hech bir sinfga ayirmasdan» yozishini kamchilik deb tushunayotganini ham sezish mumkin. Bu kabi ta'sirlarga qaramay A.Sa'diy 20-yillarda Cho'lpon ijodining adabiyotimiz rivojidagi o'rniga yuqori baho bera bildi. Biroq adabiyotshunosligimizda vulgar sotsiologik yondashuv kuchayishi barobari munaqqid qarashlarida ham o'zgarishlar yuz berdi, ichki ziddiyat kuchaydi. Masalan, 1934-yilda chop qilingan «O'zbek burjua adabiyoti» nomli kitobida o'zi 20-yillarda «yangi o'zbek adabiyotining asoschilari» deb atagan ijodkorlarni keskin tanqid qildi, ularning ijodini saylab, «proletariat nuqtayi nazaridan qarab, tanqid ko'zi bilan o'rganish lozim»ligini uqtirdi.

A.Sa'diy adabiy tanqidiy qarashlaridagi ziddiyatlar, tabiiyki, uning boshqa asarlarida ham ko'zga tashlanadi. Shu bois ham uning qator maqolalari o'z vaqtida adabiyotshunoslikda keskin bahs-munozaralarga sabab bo'lgan. Jumladan, A.Sa'diy bilan bahsga kirishganlar sirasida V.Mahmud¹⁹¹, A.Ismoilzoda, H.Olimjon, Oybek kabilarni ko'rsatish mumkin. Masalan, H.Olimjon «Marksizm niqobi ostidagi menshevizm» nomli maqolasida A.Sa'diy qarashlaridagi vulgar sotsiologizm ko'rinishlarini keskin tanqid qiladi. H.Olimjon yozadi: «o'zining eski «darslik»larida ancha sabotli bo'lgan idealist-menshevik Sa'diy, «marksist» bo'lmoqchi bo'lganda juda fojiali qizg'anch bir holga tushadi: **bunda u har qanday oqimga asir bo'ladir.** Bu jihatdan Sa'diy o'taketgan **eklekdir**»(ta'kid bizniki - B.R.) H.Olimjon A.Sa'diy qarashlaridagi «qurama»(eklek)likni to'g'ri ta'kidlaydi. Ehtimol shuning uchundir, A.Sa'diyning qarashlari o'z vaqtida «o'ng»larda ham, «so'l»larda ham birdek e'tiroz qo'zg'aydi, ularni bahsga undaydi.

A.Sa'diyning «To'rtta she'rlar to'plami to'g'risida» (1933) nomli maqolasi H.Olimjon she'riyati tahliliga bag'ishlangan tadqiqot maqoladir. Bu maqolada ham yuqoridagicha ziddiyatli nuqtalar ko'zga tashlanadi. Asosiy ziddiyat shundaki, munaqqid, bir tomondan, shoirning she'rlaridan g'oyaviy xatolar qidiradi, ikkinchi tomondan, undan san'atkorlikni talab qiladi. G'oyaviy jihatdan ma'qul ko'ringan she'rlarni badiiy zaif deb topsa, badiiy jihatdan ma'qullaridan g'oyaviy xatolar topadi. A.Sa'diy fikricha, H.Olimjon she'rlaridagi «opportunizm va mensheviklik» xatolari 8 punktni tashkil etadi, shu punktlarni to'ldirish uchun munaqqid siyosiy xatolar qidiradi, «burjuaziya ta'sirini ochiq ko'rsatgan joylarga» urg'u beradi. Bu ichki ziddiyatni o'z vaqtida Oybek «Tanqid sohasida savodsizlik va ur-yiqitchilikka qarshi o't ochaylik» nomli maqolasida dalillab ko'rsatib bergan edi. Aytish kerakki, A.Sa'diy maqolasi va Oybekning unga

¹⁹¹ Vadud Mahmud bo'limiga qarang

javobini o'qiganda, bugungi kunda ularning ikkisini ham to'la haq deb bo'lmasligini, aksincha, har ikkisinining qarashlariga ham tanqidiy yondashish to'g'riroqligi ayon bo'ladi.

Jumladan, A.Sa'diy H.Olimjonning 30-31-yillarda yozgan she'rlari «avvalgi yillarda yozganlariga nisbatan san'atcha susayganligini ko'rsatadilar» deb hisoblaydi. Buning sababini esa munaqqid quyidagicha izohlaydi: «Keyingi she'rlarida ishchi sinfining dunyoqarashini, fikr va hislarini, sinfiy kurash praktikasini va sotsializm qurish jarayonini san'atli suratlarda berishga ko'ra, tizma orqali oratorlik, fiziologiya bilan ko'p shug'ullanish yo'lini olgandir». Sirasini aytganda, munaqqid bir tomondan haq, haqiqatan ham H.Olimjonning bu davr she'riyati oshkor deklarativlik kasb etganligi hozirda hech kimga sir emas. Shunga qaramay, Oybek bu fikrga qarshi chiqadi, aksini isbotlashga urinadi. Albatta, Oybek ko'p e'tirozlarida haq, biroq bugungi kun nuqtayi nazaridan qaralsa, A.Sa'diy ham qator o'rinlarda haq bo'lgani ko'rinadi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, bu maqolalarni qiyosiy aspektda tanqidiy o'rganish H.Olimjon ijodiy evolyusiyasini chuqurroq tasavvur etish, uning ijodiy merosiga to'g'ri munosabatni shakllantirishda muhim bo'lishi mumkin.

A.Sa'diyning munaqqidlik faoliyati, o'z davri bilan bog'liq butun ziddiyatlilik va nuqsonlariga qaramay, 20-30-yillar adabiy jarayonida sezilarli iz qoldirdi. U Cho'lpon, Botu, Elbek, H.Olimjon singari ijodkorlar faoliyatini atroflicha tahlil etuvchi maqolalar («O'zbek yosh shoirlari» turkumi, «To'rtta she'riy to'plam haqida») yaratdi, bu bilan tanqidchiligimizda bir ijodkor faoliyatini monografik planda tahlil qilishga qaratilgan maqolalar yaratish an'anasini boshlab berdi. Shuningdek, uning tanqidchiligimizda adabiy tanqidiy obzor janrining qaror topishida ham o'ziga yarasha xizmati borligini ta'kidlash zarur. Yana bir jihati, u konkret ijodkor faoliyatini muntazam kuzatib borish asosida maqolalar yozish an'anasini ham boshlab berdi. Xususan, G'ayratiy ijodi haqida yozgan qator

maqolalari shunday deyishga asos beradi. Bularning bari A.Sa'diyning professional o'zbek adabiy tanqidchiligida o'ziga xos o'ringa ega munosabat ekanligidan dalolat beradi.

A.Sa'diyning o'tmish madaniyatimiz namoyandalarining hayoti va faoliyati, mumtoz adabiyotimiz tarixi masalalariga bag'ishlangan qator maqolalari o'z davri uchun muhim ilmiy-ma'rifiy ahamiyatga molik edi. U o'z davri o'quvchilariga Forobiy, Ahmad Yassaviy, Imom G'azzoliy, Ibn Miskavayx, Rog'ib Isfaxoniy kabi ajdodlarini tanitdi, ularning hayoti va faoliyati, merosi haqida ma'lumot berdi. Albatta, bu maqolalarda o'tmishga munosabatda davr ruhining ta'siri seziladi, talqinlarni zamonaviylashtirishga intilish borligi ham shubhasiz. Shunga qaramay, bu maqolalar hozirda ham Sharq madaniyati, pedagogikasi, tasavvuf falsafasi kabi masalalarni o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qila oladi.

Ma'lumki, 30-yillar oxirida respublika adabiy va ilmiy jamoatchiligi buyuk Navoiy tavalludining 500 yillik yubileyini munosib nishonlashga tayyorgarlik ishlarini boshlab yuborgan edi. Shu tayyorgarlik doirasida Navoiy ijodini o'rganishga bag'ishlangan o'nlab maqolalar, tadqiqotlar maydonga keldi. Jumladan, A.Sa'diy ham bu yo'nalishda juda samarali izlandi¹⁹². Olimning adabiyot olimi ham tanqidchi sifatida "Mir Alisher Navoiy" (1938), «Navoiyning ijodiy yo'li va gumanistik ideali» (1939), «Navoiy lirikasi va nashr etilgan «Chor devon» haqida» (1945), «Xalq ijodiyotining Navoiy asarlarida aks etishi» (1948) singari maqolalari shu izlanishlar natijasi edi. Navoiy haqidagi ilmiy tadqiqotlarining yakuni sifatida A.Sa'diy «Alisher Navoiy ijodi — o'zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotining yuqori bosqichi» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini yozdi va himoya qildi. Abdurahmon Sa'diy murakkab bir davrda tanqid va adabiyotshunoslik

¹⁹² A.Sa'diyning 20-yillardagi Navoiy ijodiga noto'g'ri munosabati haqida «Vadud Mahmud» bo'limiga qarang

sohasida faoliyat yuritdi. Albatta, uning asarlarida davr sharoiti, mafkura zug'umi ta'sirida yuzaga kelgan kamchiliklar, ziddiyatlar bo'lishi tabiiy. Lekin biz uning ko'pchilik qatori nekbin niyatlar bilan ijod qilganini, adabiyotimiz va adabiyotshunosligimiz ravnaqiga munosib hissa qo'shganini aslo unutmasligimiz lozim. Olimning asarlari bugun va ertaning tadqiqotchilari uchun 20-30-yillardagi adabiy jarayon haqida, undagi murakkabliklar va bularning davr adabiyotida aks etishi haqida, o'sha davrning adabiy-estetik ehtiyojlari, badiiy didi haqida ma'lumot beruvchi muhim manba bo'lib qoladi.

Adabiyotlar:

1. Sa'diy A. Imom G'azzoliy. Sharq yulduzi, -2001, -№2.
2. Sa'diy A. Go'zal san'at dunyosida. O'zbekiston adabiyoti va san'ati - 2000, 12-may.
3. Mo'minova N. Adabiyot nazariyasidan ilk qo'llanma. G'G' O'zbek tili va adabiyoti. -1999, -№ 4.
4. O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi. Ikki tomlik Toshkent. 1987.

Vadud Mahmud (1897-1976)

Vadud Mahmud 20-yillar adabiy-ijtimoiy hayotida faol ishtirok etgan fidoyi ziyolilarimizdan biridir. Qatag'on siyosati tufayli V.Mahmudning adabiyot maydonidan chetlashtirilgani o'zbek adabiyotshunosligi uchun nechog'li katta yo'qotish bo'lganini biz endi, munaqqidning asarlaridan ayrimlari qayta chop etilib, u haqda maqolalar, tadqiqotlar e'lon qilinganidan keyin bilib turibmiz.

Vadud Mahmud 1897-yilda Samarqand shahrida tug'ildi. Besh yoshida otasi, masjidda imomlik va madrasada mudarrislik qilgan Mahmudiy domla vafot etadi. Vadudning bolaligi unga tog'a qatori bo'lmish¹⁹³ o'z davrining peshqadam ziyolilaridan Abduqodir Shakuriy xonadoni va u ochgan maktabda kechdi. Abduqodir Shakuriy ochgan maktab Turkistondagi ilk usuli jadid maktablari sanalib, unda o'qituv ishlari juda yaxshi yo'lga qo'yilgan edi. Bo'lg'usi munaqqid maktabda diniy va dunyoviy bilimlarni puxta o'rganadi, mumtoz adabiyotimizning ulug' namoyandalari ijodi bilan yaqindan tanishadi. 1917-yil o'zgarishlaridan so'ng yaxshigina ma'lumotli bo'lgan V.Mahmud yangi hukumat idoralarida ish boshlaydi, xususan, 20-yillar boshida Samarqand viloyati maorif bo'limini boshqaradi. Tabiiyki, ruhoniylar oilada tavallud topgan va jadidchilik ruhida tarbiyalangan V.Mahmudning qarashlari sho'ro mafkurasiga har vaqt ham mos kelavermaydi. 20-yillarda «yangi ziyoli» masalasi kun tartibiga qo'yilib, «kim yangi ziyoli sanalishi mumkin?» degan masalada bahslar qizg'in tus olgan, ziyolilarni ham sinfiy asosda ajratish boshlangan bir sharoitda V.Mahmud «eskilar», «millatchi ziyolilar» sirasiga kiritiladi. 1927-yilda Samarqandda chaqirilgan madaniyat xodimlarining I Qurultoyiga vakil bo'lgan «qizil madaniyatchilar» V.Mahmudni ushbu ma'rakadan

¹⁹³ Bu haqda mufassalroq ma'lumot olish uchun qarang: B.Karim. Jadid munaqqidi Vadud Mahmud.-T., 2000

quvadilar. Oradan ikki yil o'tib V.Mahmud hibsga olinadi, qamoq muddatini Semipalatinskda o'tab, 1934-yildagina Toshkentga qaytib keladi. Biroq oradan uch yil o'tib V.Mahmud yana hibsga olinadi...

V.Mahmudning matbuotdagi ilk maqolalari xotira xarakterida bo'lib, ular muallif o'ziga ma'naviy ota bilgan Mahmudxo'ja Behbudiy haqidadir. Maorif sohasida ishlagani sabab V.Mahmudning aksar publitsistik maqolalari maktab-maorif ishlari, ta'lim-tarbiya muammolariga bag'ishlangan. "Qizil bayroq" gazetasida bosilgan "Chin sevish"(1921), keyinroq "Turkiston"da e'lon qilingan "Hind ixtilochilari"(1928) nomli taqrizlari Fitrat asarlarining sahna talqini to'g'risida. Shunday bo'lsa-da, ularda muallif spektaklning o'ynalishi haqidagi gaplar bilan cheklanmay, Fitrat asarlarining yutuq tomonlari, ayrim kamchiliklari haqida ham jo'yali mulohazalar bildiradi. Jumladan, V.Mahmud "Chin sevish"ni "o'zbek sahnasida shu kungacha o'ynab kelingan pyesalarning eng kuchlisi, eng buyugi" deya baholasa, keyingi asar misolida Fitratga xos badiiy til mahoratini ta'kidlab ko'rsatadi. Ayni paytda, munaqqid yozuvchining ayrim o'rinlarda "tabiiylikdan chiqib ketgani", mustamlakachi inglizlarning xatti-harakatidagi yengil-yelpilikni ma'qullamaydi. Xullas, shu ilk taqrizlardayoq V.Mahmud o'ziga xos badiiy did, san'at va adabiyot haqida o'z qarashlariga ega munaqqid sifatida namoyon bo'ladi.

V.Mahmudning keyincha uni "Cho'lponchilik", "Cho'lponning maddohi" ekanlikda ayblashlariga dastak bo'lgan maqolasi "Cho'lponning" "Buloqlari" deb nomlanadi. Bu Cho'lponning yangi to'plami nashr etilgani munosabati bilan yozilgan taqriz bo'lib, munaqqid shoirga yuksak baho beradi: "Cho'lpon o'zbekning yangi shoiridir, shuning uchun o'zbek elining bugungi ruhi, holi, sezgisi "Buloqlar"da qaynaydir, o'zbek tili, o'zbek ohangi "Buloqlar"da sayraydir, o'qiydir". Aslida V.Mahmud taqrizning ilk jumlalaridayoq asosiy xulosani aytib qo'ygan: Cho'lpon xalqning dilidagini xalqning tili va

ohangi bilan kuylay olganini ta'kidlagan. Cho'lpon she'rlaridan parchalar keltirib, ularning o'ziga xos ohangdorligini aytadi, bu bilan "o'zbek yangi shoirlarining ohangsiz bo'lishlarini uyalmay so'ylayturg'onlar"ni uyaltirishga chog'lanadi. Aytish kerakki, maqolada publitsistik ruh, tahlildan ko'ra ta'kid ustunroq. Bu esa, bizningcha, to'plamdan olingan ilk taassurot kuchi, tashviqiy maqsad bilan izohlanishi mumkin. Bundan tashqari, V.Mahmudning Cho'lpon bilan samimiy do'stona munosabatda bo'lgani, o'z ijodida undan ta'sirlangani ham ma'lum. Ya'ni bu omillar ham maqolada ob'ektiv tahlildan sub'ektiv munosabatning yetakchiroq mavqe tutishiga sabab bo'lgan ko'rinadi.

V.Mahmudning A.Sa'diy bilan matbuotdagi bahsi 20-yillar adabiy tanqidchiligining o'ziga xos jihatlarini namoyon etadi. A.Sa'diyning «O'zbek yosh shoirlari» maqolasida bildirilgan ayrim fikrlarga qo'shila olmagan V.Mahmud «Adabiy tanqidga bir nazar» nomli maqola bilan chiqadi. Munaqqidni A.Sa'diy maqolasida qoniqtirmagan nuqtalardan ayrimlarini ko'rib o'tsak. Avvalo, A.Sa'diy maqolasida «Fitrat ijodi 1917-yil fevral inqilobi bilan boshlangan» deya jiddiy faktik xatoga yo'l qo'yadi. Bunga V.Mahmud haqli e'tiroz bildiradi va chalkashlikni tuzatadi. Ikkinchisi, V.Mahmuddan farq qilaroq, A.Sa'diy Fitratning badiiy ijodi haqida baland fikrda emas. Uningcha, Fitrat she'rlari vazn, ohang jihatlaridan nuqsonli, «tili ko'b so'zlik va oz ma'nolik». Garchi dalillab ko'rsatilmagan bo'lsa-da, bu e'tirozda qisman jon bor. V.Mahmud munaqqidning bu fikri she'ni his qilmaslik, arabcha-forscha so'zlar ma'nosini anglamaslik natijasi debgina biladi, ya'ni o'zi ham tendensiozlikka beriladi. Uchinchisi, A.Sa'diy A.Avloniy «tizmalaridan siz qancha she'r izlasangiz, shuncha fikr ham va'zga uchrarsiz» degan fikrini ham bir yoqlama inkor qiladi. Darhaqiqat, V.Mahmud aytmoqchi, har qanday adabiy hodisa davr sharoitidan kelib chiqib baholanishi lozim. Biroq, bizningcha, g'arb va rus adabiyotshunosligi ta'siridagi A.Sa'diy bu o'rinda

«tizma»(har qanday o'lchovli nutq) bilan «she'r»ni (lirika, ya'ni his-tuyg'u, kechinma) farqlaydi. Demak, Avloniy masalasiga ikki jihatdan yondashgan har ikki munaqqid ham o'zicha haq. Ko'ramizki, bahsda tomonlarning qaysi birini bo'lmasin to'la haq deyish mushkul. Shunga qaramay, V.Mahmud A.Sa'diy maqolasini «adabiy tanqid emas», «tanqid ham emas. Bu bir so'kishdur» deb baholadi. Tabiiyki, bu qadar qizg'in tus olgan bahs shu bilan yakun topishi qiyin: A.Sa'diy «Adabiy-tarixiy savodsizlikka qarshi» nomli maqolasini, bunga javoban V.Mahmud «A.Sa'diyning savodi» nomli javob maqolasini e'lon qildi...

V.Mahmud adabiyot tarixi bilan maxsus shug'ullana boshlagan ilk adabiyotshunoslarimizdan biridir. Adabiy merosga munosabat masalasi keskin turgan sharoitda V.Mahmudning adabiyot tarixi masalalari bilan jiddiy shug'ullana boshlagani uning shaxs va olim sifatida o'z mavqeini muqim egallaganini ko'rsatadi. Shu o'rinda yana ortga, A.Sa'diy bilan bahsga qaytishga to'g'ri keladi. Gap shundaki, V.Mahmud bahsda fikrlarini asoslash uchun A.Sa'diyning «Adabiyot darsligi»da Navoiy g'azali asossiz tanqid qilinganini ko'rsatib o'tadi. V.Mahmud shu g'azalni tahlil qilib, u go'zal san'at namunasi sifatida hozirgi estetik talablarga («asriy zavqimizga ham muvofiq») ham javob berishini ta'kidlaydi, uning muallifini esa «o'zbek yosh shoirlarining bobosi» deb ataydi. A.Sa'diy bahsni davom ettirishga jazm etarkan, xuddi shu masalani diqqat markaziga chiqaradi, maqolasini «Adabiy-tarixiy savodsizlikka qarshi»¹⁹⁴ deb nomlashi ham shundan.

V.Mahmudni «adabiy-tarixiy savodsiz»likda ayblashga bel bog'lagan A.Sa'diy mutlaqo asossiz da'volarni oldinga suradi: «Ham nasli-urug'i, ham tili jihatidan qat'iyon o'zbek bo'lmag'on, balki chig'atoy yoki uyg'ur bo'lg'on Navoiyni o'zbek va hatto «o'zbek shoirlarining bobosi» deb chiqmoq jasoratdir. Shuning bilan birga, haqiqatda,

¹⁹⁴ «Zarafshon», 1924

adabiy-tarixiy bir savodsizlik natijasi ekanligi adabiy-tarixiy savodi bo'lg'on odamlar qarshisida ochiq bir narsadir». A.Sa'diy rus va yevropa sharqshunoslarining asarlari bilan tanishligini ro'kach qilgan holda o'zini adabiy-tarixiy savodli deb biladi. Olim aynan shu manbalardan gula ko'tarib, «Navoiyning butun mavzui <...> eron klassik shoirlarining eskirgan mavzulari edi» degan fikrni bildiradi, ya'ni ularning xato fikrlarini takrorlaydi. V.Mahmud fikriga zid ravishda munaqqid Navoiy ijodi «asrimiz zavqiga ham, ehtiyojiga ham tamomila yaroqsiz» degan hukm chiqaradi.

V.Mahmud «A.Sa'diyning savodi»¹⁹⁵ nomli javob maqolasida o'zining ayblovchisini ayblash yo'lini tutadi. Muallif A.Sa'diyning rus va yevropa sharqshunoslarining taqlidchisi ekanligini aytib, uning «ilmga qarshi jinoyat va o'g'irliklari»ni ochishga jazm qiladi. Bu da'vosini asoslash uchun A.Sa'diyning boshqa bir maqolasidagi fikrlar Sablukovdan tarjima qilib o'ziniki tarzida berilganini isbot etadi. Ayni vaqtda, u o'zining Navoiy haqidagi fikrlari Bartold, Samoylovich singari rus sharqshunoslari, Kuprilizoda, Zaki Validi kabi turkshunoslarning qarashlariga mos kelishini ta'kidlaydi, bu bilan «adabiy-tarixiy savodsiz» emasligini namoyon etadi.

Navoiy haqida bahs davomida bildirgan fikrlaridan yetarli qoniqmagani va bahs masalaning nechog'li dolzarb turganini namoyon etganidan bo'lsa kerak, oradan o'n kun o'tib V.Mahmud «Ilmiy-adabiy vazifalar qarshisida»¹⁹⁶ nomli maqola bilan chiqadi. Maqolada V.Mahmud: «Navoiy turk adabiyotining otasidir. Navoiy adabiyot dunyosida juda katta xizmatlar qilg'on bir kishidir. Navoiy turk tilining otasidir. Navoiy buyuk adib, buyuk shoir, buyuk dohiydur. Faqat qani uni biz taniymizmi? Uning xizmatlarini bilamizmi? Uning kim ekanidan xabarimiz bormi? Haligacha uning tarjimayi holini bosmadik. Bir rasmini chiqargan bo'lsak ham asliga

¹⁹⁵ «Zarafshon», 1924, 11-iyun

¹⁹⁶ «Zarafshon», 1924, 21-iyun

uncha muvofiq emasdur»,- deb yozadi. Munaqqid Navoiyni tanishga chaqirarkan, uning hayoti va ijodini chuqur o'rganishga da'vat qiladi, buni ilm oldida turgan muhim vazifalardan deb biladi. Muhimi, V.Mahmud quruq da'vat bilan kifoyalanib qolmadi, tez orada «Navoiy uchun»(1925), «Alisher Navoiy»(1925) nomli maqolalarini yozib, matbuotda e'lon qildi.

Yuqoridagilardan tashqari, V.Mahmud adabiyot tarixi masalalariga oid «Fuzuliy Bag'dodiy» (1925), «Turk adabiyoti tarixi» (1925), «Navoiygacha turk adabiyoti» (1926) nomli maqolalar, jadid ma'rifatchilari haqida ma'lumot beruvchi «Turk shoiri Ajziy» (1926), «Muallim Shakuriy» (1992, ilgari bosilmagan), shuningdek, maktab-maorif va madaniyatimiz muammolaridan bahs etuvchi o'nlab publitsistik maqolalar muallifidir.

V.Mahmudning o'zbek matbuotidagi so'nggi maqolasi 1926-yil boshida e'lon qilingan. Demak, munaqqid 28 yoshidayoq adabiy jarayondan «ixroj qilingan». V.Mahmudning deyarli 30 yil umri — to 1956 yilga qadar qamoq va surgunlarda kechdiki, yuqorida uning 5-6 yillik faoliyatiga to'xtalganimiz e'tiborga olinsa, yo'qotish miqyosini tasavvur etishimiz mumkin. V.Mahmud qamoqdan qaytgach, qolgan umrini ham ilm-fanga bag'ishladi: umrining oxiriga qadar Tojikiston Fanlar akademiyasining Til va adabiyot institutida ilmiy xodim bo'lib ishladi.

Adabiyotlar:

1. B.Karim. Jadid munaqqidi Vadud Mahmud.-T.,2000
2. B.Karim. Vadud Mahmud . G' O'zbekiston adabiyoti va san'ati. -1992.-16-oktabr
3. V.Mahmud. «Chin sevish».- G' O'zbekiston adabiyoti va san'ati. -1994. 3-iyun
4. Yu.Maqsudov. Vadud Mahmud va Cho'lpon. G' O'zbekiston adabiyoti va san'ati.-1993. 10-sentabr
5. O'zbek sovet tanqidi tarixi. Ikki tomlik. T., 1987

Abdulhamid Cho'lpon (1897-1938)

Abdulhamid Sulaymon Cho'lponning serqirra iste'dod egasi bo'lganligi, uning shoir, yozuvchi, dramaturg, publitsist, tanqidchi, teatr tanqidchisi sifatida faoliyat olib borgan yaxshi ma'lum. Cho'lponning matbuotdagi dastlabki chiqishlaridayoq bu serqirralik namoyon bo'lgan: «Sadoyi Turkiston», «Sadoyi Farg'ona» gazetalarida e'lon qilingan ilk she'r, hikoya va publitsistik maqolalari qatorida «Adabiyot nadur?» va «Muhtaram yozg'uvchilarimizga» nomli adabiy-tanqidiy maqolalari ham bor.

Mutaxassislar Cho'lponning adabiy-tanqidiy qarashlari jadidchilik g'oyalari ta'sirida shakllanganini yakdillik bilan ta'kidlaydilar. «Adabiyot nadur?» nomli maqola bu fikrning to'g'riligini anglash uchun yetarli. Cho'lpon adabiyotni «yurak kirlarini yuvadigan ma'rifat suvi» deb biladi. U adabiyot jamiyat hayotida juda katta ahamiyatga egaligini ta'kidlaydi, «adabiyot yashasa, millat yashar» degan fikrni olg'a suradi. Haqiqatan ham XX asr boshlarida ommada ma'lum bir fikrni shakllantirish uchun adabiyot, matbuot juda katta ahamiyatga ega edi. Cho'lpon jadidchilik g'oyalarini amalga oshirish, xalqni ma'rifatli qilishda adabiyotning o'rni kattaligini aytish bilan cheklanib qolmaydi. Uning fikricha, «agar bayoz va bema'ni bir ikkita kitob bilan qoladigan bo'lsak, maxv-u inqiroziy bo'lurmiz». Cho'lpon o'z davrida chop qilingan bayozlarni nazarda tutgan bo'lib, ularda mazmun shaklbozlikka, muvashshahchilikka qurbon qilingan. Shuning uchun ham yosh tanqidchi ularni millat manfaatiga xizmat qilmaydi, deb hisoblaydi. Cho'lpon qanday adabiyotni nazarda tutadi? Shu maqolada Cho'lpon «o'zining shavkat va g'ayrati ila zamonasida butun dunyoni havor va dahshatga solg'on jahongirlarning o'tkazgan kunlarin va davrlarin tarixlarda ko'rsa va eshitsa har kishi yuragida bir boturliq va bir fidokorlik his etar va qahramonona umidlarda bo'linar»

deb yozadi. Cho'lpon adabiyot o'quvchida milliy g'ururni uyg'otishi kerakligini alohida ta'kidlab aytmoqda. Chunki millat ruhi «maishat yo'lidagi har xil qora kirlar bilan kirlangan», uni tozalash, poklash uchun, uyg'otish uchun adabiyot zarurdir. Maqolada davrining juda muhim masalasini o'rta tashlar ekan, Cho'lpon yurtdoshlariga «Adabiyot o'quylik. Adiblar yetishduraylik, «adabiyot kechalari» yasayluk. Ruh, his, tuyg'u, fikr, ong va o'y olayluk, bilayluk» deya xitob qiladi. Bundan ko'rinadiki, yosh adib adabiyotni millatni uyg'otish, taraqqiy ettirishning muhim vositasi deb bilgan.

Cho'lpon «Muhtaram yozg'uchilarimizga» nomli ochiq xat shaklidagi maqolasida qalam ahli e'tiboriga boshqa bir muhim masalani qo'yadi. U endi «adabiyot qanday bo'lishi kerak?» degan savolni o'rta tashlab, bunga qo'lidan kelgancha javob berishga intiladi. Munaqqid «so'nggi yillarda milliy tiyotr va ro'mon kitoblari yozilub bostiriluvlar ko'rilmakga boshla»gani, jumladan, Behbudiyning «Padarkush» pyesasi yoshlarda «katta bir rag'bat hosil qilgani»ni aytib, buni «millatning intibohiga xayrli bir fol» deb baholaydi. Cho'lpon «hali bizga ko'p tiyotr va ro'mon kitoblari kerak» deganida mazmuni va ruhi yangicha adabiyotni nazarda tutadi. Shuning uchun ham u Yevropa adabiyotini, yevropalik yozuvchilar tajribasini misol tariqasida keltirib, ular «o'zlarinnng yaxshi-yomon odatlari orasida yuribdurlar. So'ngra qo'llariga qalam olub, yaxshisini yaxshi, yomonini yomon ko'rsatub yozubdurlar» deydi. Cho'lpon hamkasblarini xalq ichida aralashib yurishga chaqiradi, faqat shunday qilinsagina mavjud hayotni haqqoniy tasvirlash mumkin deb biladi. Cho'lpon maqolada «realizm» degan atamani ishlatgan emas, lekin uning fikrlari yo'nalishidan «hozir millatga realistik adabiyot kerak» degan xulosa kelib chiqadi. Yosh Cho'lponning ilk ijodidan boshlab bunday adabiy-estetik mavqeda turishi uning katta iste'dod egasi ekanligini, zamonasining ijtimoiy-estetik ehtiyojlarini teran tushunganini ko'rsatadi.

Cho'lponning adabiy-tanqidiy maqolalari mavzu jihatidan rang-barang. Ularning ayrimlari joriy adabiy jarayon muammolarini o'rta qo'yish va hal qilish, boshqa birlari mumtoz adabiyotimiz yoki xorijiy adabiyotlarning yetuk namoyandalarini elga tanitish va targ'ib qilish, tag'in birlari tarjimachilik muammolarini o'rganish maqsadlariga qaratilgan. Masalan, «500 yil» nomli maqolasida Cho'lpon Navoiy merosiga to'g'ri munosabatni shakllantirish, unga o'ziga munosib qimmatni berish kerakligi haqida kuyinib yozadi: «Bu kungi yangi o'zbek adabiyoti va uning bu kungi sodda shevasi, menimcha, o'sha chig'atoy shevasidan o'zga emasdir. Ba'zi bir kishilar Navoiydan ancha keyin chiqqan adib va shoirlarimizdan bir-ikkita soddaroq yozg'onlarini ushlab olib, ularni haddan tashqari ko'tarmak bilan narigini bir qadar tumanlashtirmakchi bo'lsalar ham, Navoiy o'zbek tili va adabiyotida tegishlik yuksak mavqe'ini olg'ondir». Cho'lpon xalqimizning boy adabiy merosi bilan haqli ravishda faxrlanadi: «O'z adiblariga 5-6 asrlik bir tarix yarata bilgan xalqlar ko'p emasdir», - deb yozar ekan, o'quvchilarning ham qadim o'tmishga ildiz otgan madaniyatimiz bilan faxrlanishga undaydi. Maqola ochiq xat shaklida bo'lib, uning sarlavhasi ostida «o'zbek bilim hay'ati e'tiboriga» degan izoh berilgan. Muallif olimlar e'tiborini mazkur muhim masalaga tortarkan, Navoiyning o'ziga yarasha qadrini berish, uning tavallud va vafoti sanalarini munosib nishonlash uchun zarur tadbirlarni ta'kidlab sanaydi. Maqolaning mazmun-mundarijasidan ayon bo'ladiki, Cho'lpon unda ham ma'rifatchilik mavqeida turadi. Ya'ni, uning maqolasi adabiy-tanqidiy yo'nalishdagina emas, ko'proq ma'rifiy xarakter kasb etadi. Xuddi shu gapni «Uvaysiy» nomli maqola haqida ham aytish mumkin. Unda Uvaysiy haqida muxtasar ma'lumot beriladi, uning xalq ichida mashhur g'azallaridan ayrim baytlar keltiriladi, mashhur «Anor» chistoni tahlil qilinadi. Biroq maqsad yana o'sha — xalqqa Uvaysiydek hassos shoirani taqdim etish, uni tanitish, targ'ib etish bo'lib qoladi.

Cho'lponni «millatchi» deya ayblaganlarning qanchalar nohaq bo'lganini uning adabiy-tanqidiy maqolalari ham yana bir marta ko'rsatadi. Xorijiy xalqlar adabiyoti va san'atining ulkan namoyandalarini, ularning ijodini o'z xalqiga tanitish, targ'ib etish Cho'lpon ijodida anchagina keng o'rin tutadi. Jumladan, «Ulug' hindiy» nomli maqolasida Tagor «asarlarining ko'pini o'qub o'tganimdan keyin shu ulug' va qiymatbaho odamni o'z elimga tanitmoqchi bo'ldim» deb yozishi uning maqsadini aniq ko'rsatib turadi. Tagordan tashqari u turk adiblari Tavfiq Fikrat va Rizo Tavfiqbek, xitoy san'atkori Mey Lan Fon, rus teatr arbobi V.Meyerxold va adibi M.Gorkiy hayoti va ijodi haqida muhabbat bilan yozadi.

Cho'lponning «Ulug' hindiy», «Tagor va tagorshunoslik» nomli maqolalari ulug' hind yozuvchisi Tagorga bag'ishlangan. Uning hozirda ko'p tilga olinadigan va ijodidagi bosh tamoyilni ifoda etadigan «ko'ngil yangilik qidiradir» degan so'zlari «Ulug' hindiy» maqolasida yozilgan. Aytish kerakki, «O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi»da Cho'lpon xuddi shu maqolasi asosida «adabiy jarayonga qarashi to'g'ri emas edi <...> klassik va sovet adabiyoti o'rtasidagi meros va vorislik aloqalarini tushunma»gan¹⁹⁷ deya asosiz tanqid qilingan edi. Holbuki, Cho'lpon maqolada: «Eski adabiyot bilan yangi adabiyot o'rtasida qolg'on sharqli yosh chinakam chuchmal bir vaziyatdadir. Eski adabiyot bir shirin, yangisi yana shirin, q'arbniki tag'in yana shirin. Qaysi bittasiga ko'proq berilsin? Biri biridan shirin axir!»- deb yozadi. Cho'lpon haqida gap ketganda kamchilik ko'rsatish asosiy maqsadga aylangani uchun bo'lsa kerak, biz kursiv bilan ajratgan gap kitobda tushirib qoldirilgan-da, tanqid qilinavergan. Aslida esa Cho'lpon maqolada muhim masalani o'rtaga qo'ygan edi: «Bizning o'zbeklar uchun hali hozirg'a u xil chuchmallik yo'q. Nimaga desangiz, o'zbeklar eskidan — hech sababsiz! — arazlag'on, hafa; yangiga endigina suqulib kirmoqda. U

¹⁹⁷ O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi. 1-tom.-B 63

adabiyot maydonida yangilikka nisbatan yosh bola, go'dak, chaqaloq, eskilikka nisbatan yetim, kimsasiz, besprizorniy, o'zboshli!» Adabiyotimizdagi bunday «chuchmal» holat, o'zi e'tirof etganidek, Cho'lponning o'ziga ham xos, shuning uchun «boshlab o'zim yo'lsiz» deb yozadi. Muallif Tagor timsolida «Sharq va G'arb o'rtasidagi oltin ko'pruk»ni ko'radi. Demak, Cho'lpon o'tmish adabiy merosini inkor qilish kayfiyati kuchaya boshlagan, ayrimlarda «ortiq yangilik, g'arblik yo ortiqcha sharqlilik» kuzatilgan bir paytda eng to'g'ri mavqeni egallagan: u zamonaviy adabiyot o'zida o'tmish adabiyotidagi, Sharq va G'arb adabiyotlaridagi eng yaxshi jihatlarni o'zida mujassam uyg'unlashtirishi kerak, deb bilgan.

«Rizo Tavfiqbek» nomli maqolada turkiy olamda «jahon urushining so'nggigacha shuhrati, hurmati va e'tibori katta» bo'lgan usmonli turk adib va faylasufining ijodiy taqdiri haqida qiziq mushohadalarga duch kelamiz. Cho'lpon uning taqdiridagi burilish sabablarini qisqagina bayon etadi: Fuzuliy turkmi yo eronli tarzidagi «milliyat janjali»da o'zining fikriga ega bo'lgan, ommaga yoqmasada shu fikrida sobit qolgan, keyinroq, Turkiya mag'lubiyatga uchragach, sulh haqidagi sharmandali bitimga imzo chekkan Rizo Tavfiqbek ommaning e'tiboridan tamom qoldi. Kechagina shuhrati butun turk olamiga taralgan olimni endi «dorilfunun talabalari mudarrislikdan haydadilar», kollej talabalari ham undan dars tinglashni o'zlariga or bildilar. Natijada «Turkiyaning adabiyot va ilm olamidagi eng katta bir kishisi, zamonning qizig'on qonli yoshlari bilan chiqisha olmasdan, keng fikrini miya hurjuniga solib, sayoqlik-darbadarlik ko'chasiga kirib qolg'on» Aslida, bu mushohadalar faqat Rizo Tavfiqbek haqidagina emas, Cho'lpon shu bahona «inqilob va ijodkor taqdiri», «ijodkor va omma» kabi muammolar ustida o'ylaydi. Cho'lpon Rizo Tavfiqbek qismatiga achinish bilan qaraydi, unga nisbatan tutilgan yo'lni oqlamaydi. «Inqilob — g'oyat kuchlik omil ekan. Qanday zo'r shuhratlar yerlarda sudralmadi?» deya ritmik

savol qo'yadi. Bu — inqilob hamma yoqni ostin-ustin qilib yuborganiga guvoh bo'lib turgan, o'z yurtida shaxsga munosabatda shunga o'xshash hollarni kuzatayotgan odamning xulolasi.

Cho'lponning ijodiy faoliyati ko'p jihatdan teatr san'ati bilan bog'liq kechgani, uning teatrda adabiy emakdosh bo'lgani, 1924-1927-yillarda esa Moskvadagi O'zbek dramstudiyasida ishlagani ma'lum. Uning merosida o'nlab teatr taqrizlari, teatr san'ati muammolariga bag'ishlangan maqolalari mavjud. Albatta, bu taqriz va maqolalar Cho'lponning estetik qarashlarini tushunishimizda muhim ahamiyatga molik. Ikkinchi tomondan, Cho'lpon faqat spektaklning ijro tomonlari bilangina cheklanib qolmaydi, balki uning asosi bo'lgan dramaturgiya masalalariga ham to'xtaladi. Masalan, Hamzaning «Farg'ona fojealari» pyesasining o'ynalishi munosabati bilan yozilgan «Tarixning zararlik takarruri» nomli maqolasida sahnaga qo'yiladigan asarlarning badiiy jihatlariga e'tibor berish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, «adabiy asarlarga haqiqiy qiymatini berib, adabiyotga kira olmag'on narsalarni shafqatsiz suratda maydondan haydamoq» kerak. Hamzaning mazkur pyesasi «quruq voqealarni ingichka, nozik adabiy yo'l bilan ko'rsatmak istagan»i bilan «o'shal vaqtlarning o'shal vaqtdagi xabar(xronika)laridan boshqa narsa bo'la olmadilar». O'zbek teatri, o'zbek san'ati esa «bu xil san'atdan yiroq asarlar va san'atga 1919 yil ko'zi bilan qaraydurg'on to'dalar tomonidan tirgizilib, yashatila olmas». Ayni paytda, Cho'lpon Hamza «o'zbek teatrining, o'zbek san'atining yuksalishida muhim bir omil bo'la oladir» deb hisoblaydi, uni teatr rivojida ishlatish zarurligini ta'kidlaydi. Bundan Cho'lponning masalaga ob'ektiv yondashgani, birinchi navbatda san'atimiz manfaatini ko'zlaganini ko'rish mumkin.

Cho'lpon «Abo Muslim» spektakli munosabati bilan yozilgan taqrizda «tomoshada Fitratga xos so'z ustaligi xiyla kuchlik. Bu jihatdan tomosha katta bir adabiy ahamiyatga molikdir» deb yozadi. U «xalq teatrga

yurmaydi» degan gaplarga qo'shilmas ekan, uning «teatr-tomosha ismida bo'laturg'on qurchoq o'yunariga, o'z ruhiga yot bo'lg'on, unga anglashilmayturg'on tarjimalik «g'arbiy» asarlarga yurmasa haqi bordir» deb yozadi. Cho'lponning fikricha, sahna asari xalq ruhiga yaqin bo'lishi zarur, shundagina u muvaffaqiyat qozona oladi: «o'zini qiziqtiraturg'on zaminlarda yozilg'on va yaxshi o'ynalaturg'on tomoshalarga xalq yuradir». Demak, teatrga xalqni, tomoshabinni jalb etish mas'uliyati faqat rejissyor va aktyorlargaгина emas, yozuvchilar zimmasiga ham tushadi. Bundan tashqari, teatr san'atining o'ziga xos tomonlarini, uning rivojiga salbiy ta'sir qilayotgan muammolarni juda yaxshi bilgan Cho'lpon taqrizlarida o'quvchilar, mas'ul kishilar diqqatini ularga jalb qiladi. Masalan, «Teatr san'at» maqolasida u qish yaqinlashgan paytda ham yozlik binoda spektakllar namoyish etilayotgani, qishlik bino haqida ko'p gapirilgani bilan bu masalada ishlar siljmayotganini; Buxorodan maxsus chaqirtirib keltirilgan Uyg'ur hanuz turishga joy bilan ta'minlanmagani haqida kuyinib yozadi. Cho'lpon maqolani «San'atning qiymati shu esa, unday san'atdan umid uzmasa kerak edi!» degan afsus va tashvish bilan yakunlaydi.

Xuddi adabiyot haqidagi maqolalarida ko'rganimizga o'xshab, Cho'lpon o'quvchilarni xorijiy xalqlar san'ati, teatridagi o'ziga xosliklar bilan, yangilanish jarayonlari bilan tanishtirishga katta ahamiyat beradi. Masalan, «Meyerxold teatri» nomli maqolasida u yirik rus rejissyori V.Meyerxold teatr san'atiga olib kirayotgan yangiliklar haqida mufassal so'z yuritib, «Malikai Turondot» maqolasida italyan «niqoblar komediyasi» haqida, «Mey Lan Fon» maqolasida esa yapon «kabuki teatri» haqida ma'lumot beradi. Albatta, bular endigina oyoqqa turayotgan teatr san'atimiz uchun ham, bu san'atdan endigina bahramand bo'la boshlagan tomoshabinlar ommasi uchun ham, teatr san'atiga kirib kelayotgan yoshlar uchun ham muhim edi.

Cho'lpon yonib yashagan ijodkor edi. Uning adabiyot va san'at masalalari qalamga olingan maqolalarining ko'pida publitsistik ruh ustuvorlik qiladi. Qator maqolalarida Cho'lpon o'z davri uchun g'oyat muhim masalalarni o'rta qo'yadi. To'g'ri, maqolalarning hammasida ham muammoning yechimi ko'rsatilmaydi. Lekin ularning adabiyot yoki san'atga oid muammoga o'quvchi ommaning e'tiborini qaratishi, bu haqda muayyan jamoatchilik fikrini shakllantirishi jihatidan muhim ekanligini e'tirof etish kerak. Masalan, matbuot tilidagi qurama holat («Tilimizning ishlanishi»), teatr san'atimiz va tomoshabinlar saviyasini ko'tarish uchun teatr tanqidchiligiga e'tibor kuchaytirish («Teatru tanqidlariga ahamiyat»), professional aktyorlar tarbiyalash zarurati («So'z, so'z, so'z!»), badiiy tarjimachilikning ahamiyati va unga e'tiborning sustligi («Ko'lagada qolg'onlar to'g'risida») kabi qator dolzarb muammolar haqida Cho'lpon birinchilardan bo'lib bong urgan.

Xullas, Cho'lponning ijodiy faoliyati adabiyotimiz rivojidadagina emas, milliy san'atimiz takomilida, shuningdek, milliy adabiy-tanqidiy tafakkur rivojida, ongimizda yangicha badiiy didning shakllanishida juda katta ahamiyatga molik bo'lgan.

Adabiyotlar:

1. Cho'lpon. Adabiyot nadir. -T.: Cho'lpon, 1994
2. O.Sharafiddinov. Cho'lpon. -T., 1991
3. O.Sharafiddinov. Ijodni anglash baxti. -T.: «Sharq», 2004 14-96 betlar.
4. Naim Karimov. Cho'lpon. -T.: «Fan», 1991
5. D.Quronov. Jahon adabiyotiga yo'l. Jahon adabiyoti. - 1997. -№ 6. -168-172-betlar
6. Rustam Tojiboev. Adabiyot millatning hayoti. O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1992.-13 mart. 11-son.

Otajon Hoshim

(1905-1938)

Otajon Hoshim xalqimiz peshonasiga sig'magan, qisqa umri davomida o'zining ilmiy izlanishlari, ilmiy tashkiliy faoliyati bilan ilm-fanimiz, xususan, adabiyotshunosligimiz ravnaqiga sezilarli hissa qo'sholgan yorqin iste'dodlardan biridir. Uning hayot yo'li ko'plab tengdoshlarining tarjimai holiga o'xshash: 1905-yilda Toshkent shahrida tug'ildi, eski maktabda savodini chiqargach, rus-tuzem maktabida tahsil oldi. Inqilobdan keyin o'qituvchilar tayyorlash bilim yurtida o'qidi, ilmga chanqoqligi, tashkilotchiligi bilan nazarga tushdi. 1922-yilda O'zbekiston Markaziy ijroqo'mi yo'llanmasi bilan Moskvaga borib, ishchilar fakultetida o'qidi. So'ng o'sha davrning nufuzli ta'lim dargohi sanalgan Qizil professorlar institutiga o'qishga kiradi. Biroq sog'ligi tufayli uni tugatish Otajonga nasib etmaydi. O'zbekistonga qaytgach, O.Hoshim Maorif Xalq Komissarligi qoshidagi Ilmiy kengash raisi sifatida faoliyat olib bordi, Samarqand Pedakademiyasini tashkil etishda faol qatnashdi, unda o'zi ham dars berdi.

Bu davrda O.Hoshim adabiy harakatda ham faol ishtirok etdi: 1927-1929-yillarda «Qizil qalam» uyushmasiga rahbarlik qildi. Mazkur uyushmaning O.Hoshim rahbarligida chop etilgan ikkita majmuasi hozirda juda qimmatli manba sanaladi. Ularga o'sha davrda nomlari qora ro'yxatlarga olingan Cho'lpon, Fitratlarning ham asarlari kiritilgan edi. Professor O.Sharafiddinov shu faktga tayanib: «Otajon Hoshimov majmualar mundarijasini belgilar ekan, ularga kiritiladigan asarlarni tanlar ekan, ilmiy jihatdan ob'ektiv mavqeda turgan, o'zining sub'ektiv qarashlaridan ustun kelib, chinakam plyuralizmga erishgan»¹⁹⁸, - deb yozadi. Shunisi e'tiborliki, xuddi shu fakt o'z vaqtida jiddiy tanqidga uchragan edi: «Qizil qalam» tashkiloti birinchi yilda bir

¹⁹⁸ O.Sharafiddinov. Istiqolol fidoyilari. -T., 1993. - B.97

«Almanax» chiqarish tashabbusiga tushadi. «Almanax»ni ishlab chiqish uchun maxsus kishilar belgilanadilar. Bu «maxsus»lar «Almanax»ning ma'lum mazmun bilan chiqishini ta'min qilish uchun mavzular tayin etadilar»¹⁹⁹. Ko'rinib turibdiki, mualliflar majmuaning tuzuvchilarini g'oyaviy jihatdan jiddiy ayblayotirlar. Bundan ayon bo'ladiki, O.Sharafiddinov bejiz O.Hoshimning majmuani tuzishdagi xolisligiga e'tiborni tortayotgani yo'q, chindan ham «shu birgina faktning o'ziyoq Otajon Hoshimovning g'oyat yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlar egasi» ekanligidan darak beradi.

1929-32-yillarda O.Hoshim Leningrad Sharqshunoslik instituti aspiranturasida tahsil oldi. Aspiranturani tugatgach, bir necha muddat Sharqshunoslik instituti ilmiy kotibi vazifasida ishlaydi. 1933-yil dekabrda O.Hoshim Toshkentga qaytib, yangi tashkil etilgan Fanlar Qo'mitasining rahbarlaridan biri sifatida faoliyat boshlaydi. 1934-yilda Pushkin nomidagi Til va adabiyot institutini tashkil etishda bosh qosh bo'lib, to hibsga olinguniga qadar uning direktori vazifasida ishladi. Institutdagi faoliyati davomida ham O.Hoshim o'zini mohir tashkilotchi sifatida namoyon etdi: u institutning tadqiqot ishlariga davrining yetuk adabiyotshunos va tilshunoslarini jalb qila bildi. U rahbarlik qilgan yillarda institutda o'zbek xalq og'zaki ijodi, mumtoz adabiyotimiz tarixi, o'zbek tilshunosligiga oid katta ishlar amalga oshirildiki, ularning barida, shubhasiz, uning bevosita yoki bilvosita hissasi bordir. Shu bilan birga, O.Hoshim adabiy harakatda ham faol ishtirok etdi: u O'zbekiston Yozuvchilar soyuzi prezidium a'zosi, tanqid seksiyasining rahbari edi.

Otajon Hoshim o'z davrining ko'plab kishilari qatori marksizm ta'limotiga chin dildan berilgan, e'tiqod qo'ygan inson edi. Albatta, ilgarilari maqtashga asos bo'lgan bu fakt hozir ko'pchilikda aksincha munosabatning tug'ilishiga sabab bo'lar. Lekin O.Hoshim — o'z davri

¹⁹⁹ H.Olimjon. Tanlangan asarlar. 5 tomlik. - 5-tom. -T., 1972. - B.46

kishisi, buning ustiga hali ancha yosh hamda ta'limotni nazariy jihatdangina o'rganganini e'tiborda tutish lozim. Ikkinchi tomoni, uning marksizmga munosabati o'sha davr sharoitida shakllangani, u paytlarda dunyo hozirgidan o'zgacha suratda bo'lganini ham unutmash kerak. Ya'ni bu kabi ishonch, e'tiqodni tushunmaslik, anglamaslik oqibati debgina bilish xatodir. O.Hoshimning "Dialektika va dialektik usulda o'ylash", "Davlat to'g'risida Marksning fikri", "Davlatsiz jamiyat", "Proleteriat hokimiyati", "Davlatning o'limi", "Marks proletariat hokimiyati haqida" kabi qator maqolalari uni ushbu ta'limotning bilimdonlaridan biri sifatida tanitdi. U akademik I.Sulton ta'rificha, "O'zbekistonda marksizmleninizmning birinchi targ'ibotchisi va tashviqotchisi bo'ldi".

Garchi ko'p ijodiy quvvati ijtimoiy-siyosiy xarakterdagi asarlarga sarf etilgan bo'lsa-da, O.Hoshim qoldirgan adabiyotshunoslikka oid meros ham ancha salmoqlidir. 20-yillarning ikkinchi yarmidan adabiy xarakatga faol qo'shilgan yosh munaqqid davr adabiyotshunosligining eng dolzarb muammolariga diqqat qildi. Jumladan, uning "Proletariat va chig'atoy adabiyoti"(1928), "Proletariat adabiyoti va adabiy meros"(1928), "Adabiy meros va chig'atoy adabiyoti"(1929) singari qator maqolalari klassik adabiy merosga munosabat masalasiga bag'ishlangan. Ma'lumki, 20-yillarda proletkultchilar va ularning ta'siridagi adabiyotshunoslar o'tmish adabiy merosini tamom inkor qilish yo'liga o'tgan edilar. Xuddi shu davrda O.Hoshim Fitrat tuzgan "O'zbek adabiyoti namunalari"(1927) majmuasiga so'z boshi yozgan. Majmuaning tuzilishi o'z-o'zidan nigilistik inkor ruhidagi fikrlarga qarshi amal bo'lsa, O.Hoshimning so'z boshi yozganiyoq uning bu masaladagi mavqeini aniq ko'rsatdi. So'z boshi muallifi: "Eski madaniy merosni yaxshi bilish, buning uchun undagi kerakli-kerakli yerlarni olib va to'plaganlari ustida ishlash-mana bu proletar adabiyotini tuzish uchun asosdir",-degan fikrni oldinga surdi. Albatta, bu o'rinda

gapning merosga mafkuraviy jihatdan saylab munosabatda bo'lish haqida borayotgani bugunda e'tiroz uyg'otishi tabiiy. Lekin, birinchidan, madaniy merosga, umuman, o'tmishga saylab munosabatda bo'lish har qanday davrga ham xos narsa, ikkinchidan, merosni butunlay nigilistik inkor qilish harakatlari mavjud bir sharoitda bu juda progressiv qarash edi. Ayni paytda, O.Hoshim madaniy merosni "proletariat to'g'ridan-to'g'ri qabul qilib, o'z maqsadi uchun ishlatolmaydi, ishlatishdan ilgari uni feodalizm, kapitalizm sinflari fikri, ruhidan tozalashi"²⁰⁰ zarur deb hisoblaydi. Marksizm g'oyalarini tamom o'ziga singdirgan munaqqid fikricha, barcha uchun "umumiy san'at yo'qdir. San'at sinfiydir. San'at yo feodalizm, yo burjuaziya, yo proletariat san'ati bo'la oladur". O.Hoshim adabiy tanqidiy qarashlaridagi bunday ichki ziddiyat bevosita davr ta'siri, yana ham to'g'rirog'i adabiy meros haqidagi lenincha ta'limot ta'siri bilan izohlanadi. Zero, bu ta'limot, bir tomondan, bashariyat to'plagan barcha bilimlarni o'rganishga da'vat etsa, ikkinchi tomondan, har qanday madaniyatda ikki madaniyat-ezuvchilar va eziluvchilar madaniyatlari mavjud deb uqtirar edi. Ushbu ta'limot iskanjasida bo'lishiga qaramay, O.Hoshim merosni chinakam qadrlashga intildi, biroq bu intilishida bardavom bo'lishga, ta'limot qobig'ini yorib chiqishga erisha olmadi.

O.Hoshim zamonaviy adabiyot muammolariga bag'ishlangan maqolalarida ham muhim masalalarni o'rta qo'yishga, ularga o'z munosabatini bildirib, hal qilish yo'llarini ko'rsatishga intildi. Jumladan, "Sho'ro adabiyotining bir necha ijodiy masalalari" nomli maqolasida adabiyotda yuz ko'rsatayotgan quruq deklarativlik, sxematizm illatlarini tanqid qildi. U davr adabiyotida ishchilar hayoti tasviriga bag'ishlangan asarlardagi bir xillik haqida to'xtalib yozadi, yozuvchilar "Zavodga boradilar, u yerda ko'rgan narsalarini, eshitgan so'zlarini yuzaki tasvir etib beradilar. Tong otishi, gudok

²⁰⁰ O.Qoshim. Proletariat va chig'atoy adabiyoti// Maorif va o'qitg'uchi. -1928. №4

chalinishi ishchilarni uyg'otishini, klubga borishlarini ham shunga o'xshashlarini ko'rsatadilar". Munaqqid o'zini qoniqtirmayotgan narsani aniq beligilaydi, biroq buning sababini hayotni yaxshi bilmaslikdagina deb ko'rsatadi. Bu esa uning masalaning mohiyatini yaxshi anglamayotganidan darak beradi. Chunki hayot tasviridagi bunday yuzakilik, aslini olganda, munaqqidning o'zi adabiyot oldiga qo'yayotgan g'oyaviylik talabi bilan yuzaga chiqadi. Ya'ni hayotni tayyor g'oyaviy qoliplar asosida tasvirlash oxir oqibatda albatta sxematizmga olib boradi. Ko'ramizki, O.Hoshim adabiy tanqidiy qarashlardagi ichki ziddiyatlilik nafaqat o'tmish haqidagi asarlarda, balki zamonaviy adabiyot haqidagi fikrlarida ham ko'zga yaqqol tashlanadi. Shunga o'xshash ziddiyat uning o'zi shaxs va ijodkor sifatida hurmat qilgan adiblar asarlarini g'oyaviy jihatdan tanqid qilishida ham kuzatiladi²⁰¹.

Yuqorida O.Hoshim qarashlari sho'ro mafkurasi ta'sirida shakllangani va ko'p jihatdan unga mos ekanligiga urg'u berdik. O'z-o'zidan savol tug'iladi: agar shunday ekan, nega sho'roning o'zi uni 33 yoshida qatag'on qildi? Bizningcha, buni uning yuksak intellektual salohiyatga ega bo'lgani bilan izohlash mumkin. Bunday salohiyatga ega odam, birinchidan, kun kelib o'z ichki ziddiyatlarini yengib o'tishi va o'zining mustaqil mavqeini egallashi tabiiy; chinakam tafakkur kishisi o'zgalar fikrini hurmat qiladi, bas, u fikrlar turlichaligiga yo'l beradi... Qatag'onning asosiy maqsadlaridan biri esa, ma'lumki, sho'roni shunday odamlardan himoya qilishdan iborat edi.

Adabiyotlar:

1. Sharafiddinov O. Istiqlol fidoiylari.- T.,1993
2. Mirvaliyev S. O'zbek adiblari.- T.,2001
3. H.Olimjon. Tanlangan asarlar. 5 tomlik. 5-tom.-T.,1972
4. O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi. Ikki tom. T.: 1987

²⁰¹ Sharafiddinov O. Istiqlol fidoiylari.- T.,1993.-B.133

Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek

(1905-1968)

O'tgan asrning 20-yillari o'rtalaridan vaqtli nashrlarda o'z asarlari bilan faol qatnasha boshlagan Oybek to umrining oxiriga qadar adabiy jarayon yetakchilaridan biri bo'lib qoldi. O'z davrida uning original badiiy ijodi barchani qiziqtirgani kabi, adabiy tanqidiy chiqishlari ham adabiy jarayonga jiddiy ta'sir etgan. Oybek — buyuk iste'dod egasi, o'zida beqiyos nozik did va faylasufona o'tkir aqlni mujassam etgan mutafakkir san'atkor bo'lishi bilan birga, o'z davrining farzandi ham edi. Uning adabiy tanqidiy qarashlaridagi ichki ziddiyatlilik shu narsa bilan belgilanadi.

Oybekning adabiy tanqidiy xarakterdagi ilk chiqishlaridan biri «Adabiyot qoidalari» nomli taqriz²⁰² bo'lib, unda Fitratning shu nomli qo'llanmasi haqida fikr yuritiladi. Oybek qo'llanmaning zarurligi, uning ayrim ijobiy tomonlariga ozgina to'xtaladi-da, «kitobning ko'pgina kamchiliklari» haqida so'z ochadi. Munaqqid Fitratning eng katta kamchiligi deb «san'at va adabiyotga bu kungi ko'z bilan (markschilarcha) qaramagan»likni biladi. Uning fikricha, «butun hodisalarni marksizm prizmasi orqali» ko'rish va tekshirish lozim. Oybek san'atni «sinflarning billurlashgan mafkuraviy quroli» deb ta'riflaydi, shuning uchun u «sinfy munosabatlarning tarixi bilan birga takomil etadi». Oybekka ko'ra, qo'llanmada «san'atning iqtisod va sinf bilan bog'lanishi, shularga qarab o'zgarishi, tarixiy ildizi, jamiyatda tutgan o'rni kabi muhim ma'lumotlar» berilishi kerak edi, shularning yo'qligi Fitratning kamchiligidir. Munaqqid Fitratning nazariy qarashlari «burjuaziya adib, shoirlarining «san'at-san'at uchun» nazariyasiga juda o'xshab ketadi» deb hisoblaydi. Bu nazariyani yoqlamagan Oybek adabiyotni «marksistcha ijtimoiy tahlil

²⁰² «Qizil O'zbekiston», 1926, 8 dekabr; Oybek. Mukammal asarlar to'plami. 14-tom.-B.40-44

(marksistko sotsiologicheskiy analiz) qilishimiz lozimdir. Hodisalarning sirlarini oydinlatadigan yolg'izgina shu metoddir», deb hisoblaydi. Shu o'rinda eslatish joizki, bu gaplarni yozganida Oybek SAGUning ijtimoiy fanlar fakultetida tahsil olayotgan bo'lib, chamasi, uning saboqlardan olgan taassurotlari maqolaga ko'chgan. Keyinchalik Oybek o'zining tarjimaiy holida «1935-yilga kelib shunday bir payt kelib qoldiki, men endi yo olim-iqtisodchi va yo yozuvchilikdan birini tanlab olishim zarurligini his qildim»²⁰³ deb yozadi. Ya'ni bunga qadar Oybek vujudida yozuvchi va ijtimoiyotchi olim yashagan, tabiiyki, bu narsa adabiy tanqidiy asarlarida aks etgan.

Oradan bir yil o'tmay Oybek Ayn maqolasiga javoban «Cho'lpon. Shoirni qanday tekshirish kerak» nomli maqolasi²⁰⁴ bilan chiqdi. Bu maqolada yuqorida aytilgan ziddiyat yaqqolroq ko'rinadi. Oybek Cho'lponning inkor qilinishiga qarshi, uni «yosh adabiyotimizning ko'rimli chechagi» deb biladi. U sotsiologik metod tarafdori bo'lgani holda Cho'lpon ijodiga vulgar sotsiologik yondashgan Aynni tanqid qiladi. Oybekning fikricha, shoir ijodini sotsiologik metod asosida tekshirish, «Nima uchun ko'ngliga milliy tuyg'ular mahkam o'rnashdi? Cho'lpon nima uchun proletar mafkuralik shoir bo'la olmadi?» kabi savollarga javob topish lozim. «Shaxs ijtimoiy muhit chizgilarining kesishgan nuqtasidir» deb bilgan munaqqid Cho'lpondan «proletar shoiri» bo'lishni talab etish noto'g'riligini, u «o'zining muhiti, tarbiyasi va intilishlari e'tibori-la bundan uzoq»ligini ta'kidlaydi. Ayni paytda, Oybek Cho'lpondan voz kechish to'g'ri emas, degan fikrni oldinga suradi. Chunki «bugungi yosh nasl uning sodda tilini, totli uslubini, texnikasini ko'b sevadi. Undan ko'b go'zalliklar oladi. Cho'lponning mafkurasini emas, balki yaratgan badiiy namunalari o'quladi, voz kechilmaydi».

Oybek yuqoridagi ikkala maqolada ham o'zining sotsiologik metod tarafdori ekanligini namoyon etsa-da,

²⁰³ Oybek. Mukammal asarlar to'plami. 14-tom.-B.12

²⁰⁴ «Qizil O'zbekiston», 1927, 17 may; «Sharq yulduzi», 1989, № 6

badiiyatni qadrlaydi, sinfiy jihatdan ijodkorlarni «bizniki — bizniki emas» tarzidagi ajratish va shu asosda inkor qilish yo'lidan bormaydi. Adabiyotga bunday yondashuvning qaror topishi uchun esa, tabiiyki, sotsiologik metod mavjud metodlardan birigina bo'lib qolishi, badiiy ijodda ham, adabiy tanqidda ham fikrlar turlichaligi hukm surishi lozim. Biroq voqelik boshqacha edi, unda bolshevistik mafkuradan boshqasi tan olinmay boshlagan, mafkura yakkahokimligiga puxta zamin hozirlana boshlagan edi. O'z-o'zidan ma'lum bo'ladiki, Oybekning adabiyotga bunday yondashuvi amaldagi siyosatga mos emas edi. Shu sababli Ayn - Oybek - Usmonxon bahsida rasmiy doiralar narigilar tomonida bo'ldi, A.Ikromov nutqida «yosh shoirimiz Oybek masalani mafkura jihatidan ko'ra olmagan» ma'qullanmadi.

30-yillarda Oybek joriy adabiy jarayon, xususan, lirikaning holatini tahlil qilishga qaratilgan qator maqolalar e'lon qildi. Uning «So'nggi yillarda o'zbek poeziyasi»(1934), «Sotsialistik lirika uchun»(1934), «O'zbek poeziyasida til»(1934) kabi maqolalarida she'riyat bilan bog'liq muhim masalalar o'rta tashlandi. Oybekning bu maqolalarida ham, tabiiyki, davr ruhi, davrning badiiy didi o'z izini qoldirgan. Shu bois ham 30-yillar she'riyatidagi hozirda biz kamchilik deb tushunadigan jihatlarni munaqqid yutuq sifatida ko'rsatadi. Masalan, u yozadi: «Davr, sinfiy kurash, qurilish faktlari o'zbek poeziyasining tematikasidir. Shoirilar tor — shaxsiy fikr, tushunchalarning doirasidan chiqqanlar. Mana bu poeziyaning o'suvini ko'rsatadi. Ijod «men» qobig'ida o'ralib qolmasdan, turmushga, uni o'rganish, aks ettirish, o'zgartirishga yo'naltirilgan»²⁰⁵. Aslida, 30-yillar she'riyatidan «men»ning siqib chiqarilishi davr she'riyatining eng katta yutqizig'i edi. Chunki xuddi shu narsa she'riyatdagi tussizlikni keltirib chiqardi, she'riyatning she'riy publitsistikaga aylanishiga olib keldi. Qizig'i shuki, Oybek o'z maqolalarida bularni

²⁰⁵ Oybek. Mukammal asarlar to'plami. 14-tom.-B.90

ma'qullamaydi: davr she'riyatidagi deklarativlik, «texnikachilik», «ideyalar qonsiz, etsiz abstrakt ravishda ifodalanishi», «fikrni dastalab beruvchi siqiq obrazlar»ning kamligi kabilarni badiiy jihatdan nuqson deb ko'rsatadi. Biroq ularni aslida davr she'riyatidagi o'zi ilgari surib turgan jihatlar qonuniy ravishda keltirib chiqarishini e'tiborga olmaydi. Shunisi ham borki, Oybek she'riyatning badiiy jihatlaridan qoniqmagani holda uning oldidagi vazifalarini quyidagicha belgilaydi "mehnatkashlarni qaytadan tarbiyalash, badiiy tuyg'ularni o'stirish, bizning davrimizda yashamoq, ishlamoq, kurashmoq nash'asini talqin etish, davrning buyuk ideya, ideallarini badiiy obrazlar bilan tushuntirish» va boshqalar²⁰⁶. Ko'rib turganimizdek, Oybek she'riyat oldidagi vazifalarni belgilashda ko'proq g'oyaviy-mafkuraviy jihatlariga e'tiborini tortadi. Uning fikricha, "bu vazifalarni bajarish uchun yozuvchi, shoirlardan Marks-Lenin ta'limotini o'zlashtirish" talab etiladi.

Oybek qarashlaridagi yuqoridagicha ichki ziddiyatlik A.Sa'diyga javob tarzida yozilgan "Tanqid sohasida savodsizlik va ur-yiqitchilikka qarshi o't ochaylik" maqolasi hamda "Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li" nomli monografiyasida ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, Oybek A.Sa'diyning H.Olimjon she'rlariga vulgar sotsiologik yondashgan holatlarni tanqid qiladi, lekin o'zi ham uni sotsiologik nuqtayi nazardan baholaydi, natijada munaqqidning ayrim haqli, asosli fikrlarini ham inkor qiladi. Shunga o'xshash A.Qodiriy ijodini monografik planda o'rganishga bag'ishlangan ilk yirik tadqiqotlardan biri bo'lgan "Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li" monografiyasida ham vulgar sotsiologik yondashuv sababli Oybek ulug' adib ijodiga, asarlariga xolis baho berishga ojizlik qildi. Asarning ayrim o'rinlarida vulgar sotsiologik yondashuv shunchalar oshkor ediki, Oybekning 1936-yilda yozilgan bu asari sho'ro davrida amalga oshirilgan keyingi nashrlarga, jumladan, 10 jildlik

²⁰⁶ Shu joyda. —B.101

asarlar to'plamiga ham, 20 jildlik «Mukammal asarlar to'plami»ga ham muayyan tahrirlar bilan kiritildi.

Oybek adabiy tanqidiy faoliyatida vulgar sotsiologizmdan qutulish, asosan, urush yillaridan boshlab asta-sekin amalga oshganini kuzatish mumkin. Xususan, «O'zbek adabiyoti» (1943), «Otashin vatanparvar va talantli shoir» (1944), «Bu kungi vazifalar» (1945), «Jaloliddin» dramasi haqida» (1946) kabi maqolalarida asosiy e'tibor badiiyat, hayotiylik, mahorat singari masalalarga qaratilgani shunday deyishga asos beradi. Albatta, bunda hayotiy va ijodiy tajribaning ortgani hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Chunki bu davr ichida Oybek vulgar sotsiologik yondashuv asosida chiqarilgan «hukmlar» oxir-oqibatda qatag'onga «fatvo» bo'lib xizmat qilganiga guvoh bo'ldi, qatag'on zahmini o'z hayotida sinab ko'rdi. 1945-yil 2-oktabrida «Jaloliddin» dramasi muhokamasida Oybek so'zlagan nutq²⁰⁷, uning muhokama davomida Shayxzodaga taqalغان ayblovlarni inkor qilishga, juda bo'lmaganda «xaspo'shlash»ga urinishi ham shu tufaylidir. Muhokamadan ko'p o'tmay «Qizil O'zbekiston» gazetasida Oybekning G'afur G'ulom bilan hamkorlikda yozilgan «Jaloliddin» dramasi haqida» nomli taqrizi e'lon qilindi. Taqriz mualliflari asarning badiiy fazilatlarini, uning «o'sayotgan o'zbek dramaturgiyasida shubhasiz, hodisa» ekanligi, «O'zining fikriy va badiiy to'lg'inligi, yuksakligi jihatidan «Jaloliddin» bizning dramaturgiyamizda yuqori poyani ishg'ol etishi»ni²⁰⁸ ta'kidladilar. Shunisi e'tiborliki, mualliflar muhokama davomida aytilgan «kamchiliklar» haqida taqrizda mutlaqo to'xtalغان emaslar. Bu esa mualliflarning nekbin niyati, Shayxzodaga munosabat salbiylashayotganini sezib turgan ikki buyuk adibimizning uni ayblovlardan himoya qilishga chog'langanlarini ko'rsatadi. Yoki keyinroq, 1966-yilda Oybekning A.Naumov bilan o'tkazilغان suhbatida A.Qodiriy haqida

²⁰⁷ Oybek. Mukammal asarlar to'plami. 20-tom. -B.90

²⁰⁸ Oybek. Mukammal asarlar to'plami. 14-tom. -B.228

aytgan so'zlarida chuqur ehtirom, mehr barq urib turishini olaylik. 30-yillarda yozilgan tadqiqotda Oybekning bunday munosabatini vulgar sotsiologik baho bosib turgan bo'lsa, endi bu hislar bor bo'yini ko'rsatadi. Ya'ni Oybekning A.Qodiriyga 60-yillardagi bunday munosabati faqat davr ta'siri bilangina emas, ilgaritdan bor edi.

Oybek 1945-1950-yillarda O'zbekiston Yozuvchilar soyuziga rahbarlik qildi. Tabiiyki, u xizmat taqozosi bilan adabiyotda partiya siyosatini o'tkazishga mas'ul edi. Oybekning «O'zbek sovet adabiyotining taraqqiyoti va galdagi vazifalari»(1945), O'zbek sovet adabiyotining yuqori g'oyaviyligi uchun» (1947), «ljodiyotda yangi g'alabalar sari» (1948), «Yigirma besh yil mobaynida o'zbek sovet poeziyasi» (1949) kabi qator nutq va maqolalarida buni yaqqol ko'rish mumkin. Shunga qaramay, bu maqolalarida ham Oybek «partiyaning xizmatchisi» bo'libgina emas, adabiyotimizning ravnaqi haqida qayg'urayotgan zukko munaqqid sifatida ham bo'y ko'rsatadi.

Xullas, katta o'lchamlarda olib qaralsa, Oybekning adabiy tanqidiy faoliyati, davr bilan bog'liq butun kamchilik va nuqsonlariga qaramay, o'z vaqtida adabiyotimiz ravnaqiga xizmat qildi. Adibning adabiy tanqidiy merosi hozirda o'sha davr adabiyotini o'rganish uchun qimmatli manbadir.

Adabiyotlar:

1. Matyoqub Qo'shjonov. Diydor.-T.: "Sharq" 2004, 95-115-betlar.
2. Homil Yoqubov. Oybek. (adabiy tanqidiy ocherk). -T.: O'zSSR Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1959-yil.
3. Oybek. Mukammal asarlar to'plami. O'n uchinchi tom. -T.: «Fan», 1979.-B.512.
4. O'zbek sovet adabiy tanqidi. Ikki tomlik. Birinchi tom. -T.: «Fan», 1987. -B.347.

Homil Yoqubov (1907-1998)

Homil Yoqubov 1907-yilda Toshkent shahrida tavallud topdi. Ilk ma'lumotni Rahimiya maktabida olgan bo'lg'uvsi olim keyincha, 1917-yildan so'ng, yangi tashkil topgan «Namuna» maktabida o'qidi. 1921-1925 yillarda Navoiy nomidagi ta'lim-tarbiya texnikumida tahsil oldi. H.Yoqubov Leningrad(hozirgi Sankt-Peterburg)dagi A.I.Gersen nomidagi pedagogika institutida (1926-1927), so'ng esa O'rta Osiyo plan-iqtisod institutida tahsil oldi. Shundan so'ng H.Yoqubov bir necha muddat maktab, turli o'quv kurslari va texnikumlarda o'zbek tili va adabiyotidan dars berdi. 1934-yilda H.Yoqubov Til va adabiyot institutida ilmiy xodim sifatida ish boshladi. 1943-1947-yillarda H.Yoqubov Sharqshunoslik instituti (Leningrad bo'limi) aspirantarasida tahsil oldi. Aspiranturadan qaytgach, 1948-1950-yillarda Til va adabiyot instituti direktor o'rinbosari, 1958-yildan boshlab qariyb 30 yil davomida bo'lim boshlig'i vazifasida ishladi. Shu to'liq bo'lmagan ma'lumotlardan ham ko'rish mumkinki, H.Yoqubovning butun ongli hayoti adabiyotimiz bilan chambarchas bog'liq holda, o'zbek adabiyotshunoslik ilmining qoq markazida kechdi.

Tanqidchilik faoliyatini 1929-yilda Oybekning «Ko'ngil naylari» to'plamiga yozgan taqrizi bilan boshlagan H.Yoqubov 30-yillar matbuotida o'nlab maqola va taqrizlar e'lon qildi, professional tanqidchi sifatida tanildi. H.Yoqubovning bu davrda e'lon qilingan maqolalari ko'zdan kechirilsa, ularning ham janr, ham mavzu (ya'ni, muhokama ob'ekti) e'tibori bilan rang-barangligini ko'rish mumkin. Munaqqidning ilk maqolalari sirasida G'.G'ulomning «Kulgi hikoyalar» to'plami, A.Po'lat va I.Muslimning «Zafar nishoni» hamda Z.Said va N.Safarovning «Tarix tilga kirdi» pyesalari, «Tor-mor» (A.Fadeyev) romanining o'zbek tiliga tarjimasini muhokama etuvchi taqrizlarning borligi buning yorqin dalilidir.

H.Yoqubov adabiy tanqidiy faoliyatining avvalidanoq o'ziga tengdosh ijodkorlar — Oybek, G'.G'ulom, H.Olimjon, A.Qahhor, Uyg'un singari adib va shoirlarning ijodiga alohida e'tibor bilan qaradi: yangi asarlariga taqrizlar yozdi, ijodiy faoliyatlarini atroflicha yoritadigan tadqiqiy xarakterdagi maqolalar e'lon qildi. Olimning «G'afur G'ulom ijodiyoti» (1934), «Uyg'un ijodiyoti» (1934), «Hamid Olimjonning ijodiy yo'li» (1935) kabi maqolalarida bu ijodkorlarning faoliyati, asarlari atroflicha tahlil etildi. Albatta, maqolalar muallifining o'zi tadqiq etayotgan ijodkorlarga ruhan yaqinligi, adabiy-estetik va ijtimoiy qarashlardagi mushtaraklik ularning asarlari mohiyatini ochib berishga qo'shimcha imkoniyatlar ochadi. Ikkinchi tomondan, Til va adabiyot institutidagi ish rejasiga ko'ra H.Yoqubov joriy adabiy jarayon, yangi o'zbek adabiyotining shakllanish tarixi masalalari bilan shug'ullanishi lozim edi. Olimning ilmiy qiziqishlari doirasi va xizmat majburiyatining uyg'unligi samarali natija berdi: u «O'zbek bolalar adabiyoti» (1936), «O'zbek poeziyasi 15 yilda» (1936) kabi tadqiqot maqolalar yozdi, tengdoshlarining yangi asarlariga muntazam taqrizlar e'lon qilib turdi. Bundan tashqari, H.Yoqubov «O'zbekiston sho'ro adabiyoti» jurnalida tashkil qilingan «Yosh yozuvchilarga maslahatlar» rubrikasini olib bordi. Olimning shu ruknda e'lon qilingan mo'jaz maqolalarida yosh talantlarga adabiyot ilmidan ilk saboqlar berildi, ularga zarur adabiy-nazariy tushunchalar mohiyati tushuntirib borildi. Adabiyot ilmidan hali darslik va qo'llanmalar kam bo'lgan sharoitda boshlovchi adib va shoirlar uchun ushbu rubrikaning o'ziga xos maktab vazifasini o'taganligi shubhasiz.

H.Yoqubovning 30-yillarda yozilgan maqolalarida, tabiiyki, davr va uning hukmron mafkurasi ta'siri yo'q emas. Biroq, shunisi e'tiborliki, unda boshqa tanqidchilarda ko'rilgan «jangari» keskinlik kamroq, borlari esa moda ta'sirida yuzaga kelgan. Bu munaqqidning nazariy jihatdan puxta tayyorgarlikka egaligi, chinakam olimona (yaxshi ma'nodagi

akademizm), bosiq vazmin fikr yuritishga moyilligi bilan belgilanadi. H.Yoqubov adabiyotning o'z qonuniyatlari, o'z vazifalar doirasi borligini teran his qiladi. Shuning uchun ham, masalan, «Tarix tilga kirdi» pyesasi g'oyaviy-siyosiy jihatdan yaroqli bo'lgani holda badiiy jihatdan ancha bo'shligini ta'kidlaydi; «Bolalar adabiyotining saviyasini ko'taraylik»(1936) nomli maqolasida esa ma'lum g'oyani tashviq qilish, tasdiqlash yo'lida badiiyatni unutish, hayotni, obrazlarni soxtalashtirish hollarini tanqid qiladi. Xuddi shu fazilatlar H.Yoqubovning O'zbekiston yozuvchilar soyuzida o'tkazilgan «Sarob» romani muhokamasida (1939, 14-17-iyun), fikrlaridagi ayrim kamchiliklarga qaramay, nisbatan adolatli mavqeda tura olishini ta'min etgan.

Urushdan keyingi yillarda H.Yoqubovning tanqid va adabiyotshunoslik sohasidagi faolligi yanada kuchaydi. Munaqqidning davr tanqidchiligidagi o'zgarishlarni namoyon qiluvchi «Abdulla Qahhor novellalari» maqolasi «Sharq yulduzi» jurnalining qator sonlarida e'lon qilindi. Maqolada A.Qahhor hikoyalarining poetik o'ziga xosligi, adibning «ob'ektiv» tasvir bobidagi mahorati, hikoyalar tilining jozibadorligi va siqirligi, fikrni faqat obrazlar yordamida ifodalashga intilishning yetakchiligi kabi qator xususiyatlari ochib berildi. Bu maqola tanqidchiligimizda badiiyat, mahorat masalalariga e'tiborning kuchaya boshlaganidan darak berdi. Afsuski, o'zi badiiyat masalalariga urg'u berishga intilgani holda, munaqqid adib hikoyalaridagi psixologik tasvir masalasini o'rgangan A.Alimuhamedovning fikrlariga qarshi chiqadi. Keyinroq, 1949-yilda H.Yoqubovning «Adabiyotimizda estet-kosmopolitlarni oxirigacha fosh qilaylik», «Adabiyot va san'atda bevatan kosmopolitlarni oxirigacha fosh qilaylik» nomli maqolalari paydo bo'ldi. 30-yillarda ham bu xil keskinlikdan imkon qadar tiyilgan, asar badiiyatiga e'tibor qaratishga ko'proq moyil munaqqidning bu chiqishlari, Fitrat ta'biricha, «yopishmagan gajaklar»dek ko'rinadi. Chamasi, ularning yozilishida «buyurtma-topshiriq» amaliyoti hal qiluvchi rol o'ynagan ko'rinadi. Zero, bu

maqolalar yozilgan paytda H.Yoqubov Til va adabiyot instituti direktor muovini, ya'ni adabiyotda partiya siyosatini yurgizishga mas'ul shaxslardan biri edi. Albatta, bugungi kun nuqtayi nazaridan munaqqidni aybsitish oson: «birov uni qo'lidan ushlab turib yozdirmagan-ku! Haq gapni aytish imkoni bo'lmasa hech yo'q jim o'tirsa bo'ladi-ku!» deya e'tiroz qilish ham mumkin. Biroq, avvalo, sho'ro davrida «jim o'tirish» imkoni ham har vaqt bo'lavermagan. Davr kishilarini aybsitishdan ilgari masalani har jihatdan mulohaza qilib ko'rilsa, «u yoki bu olim atayin adabiyotimiz zarariga ishlaganmi?» degan savolni qo'yib ko'rilsa, bizningcha, masalaga adolatliroq va to'g'riroq yondashilgan bo'ladi.

H.Yoqubovning yozuvchi Oybek bilan samimiy do'stona munosabatda bo'lgani, bu do'stlik ularning o'smirlik paytlaridan — ta'lim-tarbiya texnikumida tahsil olgan paytlaridan boshlangani ma'lum. Munaqqidning adabiy tanqidiy faoliyati Oybekning to'plamiga taqriz yozishdan boshlangani yuqorida aytili. Sadoqatli do'st va Oybek ijodining haqiqiy muhibi sifatida H.Yoqubov bu mavzuga qayta-qayta murojaat etadi. 1940-50-yillarda H.Yoqubov «Oybek», «Yozuvchi Oybek», «Oybek prozasida badiiy tasvir», «Oybek romanlari», «Hayot prozasi» kabi qator maqolalarini e'lon qildi. Ularda yozuvchining o'ziga xos mahorat qirralari, asarlarining mazmun boyligi ochib berildi, ayrim kamchiliklari samimiy ko'rsatib o'tildi. Olimning 1955-yilda Oybek tavalludining 50 yilligi oldidan nashr qilingan «Oybek. Tanqidiy-biografik ocherk» nomli kitobi adibning to'yiga munosib sovg'a bo'ldi. H.Yoqubov keyingi yillarda ham Oybek ijodiga ko'p murojaat etdi, yangi asarlariga taqrizlar yozdi. Uning «Oybek»(1959), «G'oyaviylik va mahorat» (1963), «Adibning mahorati» (1963) risolalarida adib asarlari misolida adabiyotshunosligimizning muhim muammolarini o'rta qo'yildi, ularni hal qilishga harakat qilindi. O'zining qator maqola va risolalari bilan oybekshunoslikka asos solgan H.Yoqubov 1966-yilda «Oybek ijodida g'oyaviylik

va mahorat» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi.

H.Yoqubov — benihoya serqirra ijodkor. U muayyan mavzu yoki davr, ijodkor faoliyati yoki nazariy muammoni o'rganish bilan cheklanib qolmadi, balki adabiyotga, adabiyotshunoslikka oid ko'p masalalar bilan shug'ullandi. Jumladan, 40-yillardan H.Yoqubov o'zbek adabiyoti tarixi masalalari bilan ham jiddiy shug'ullana boshlaydi. Uning «O'zbek shoiri Turdi ijodi»(1940), «Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodi»(1941), «Xalqparvar shoir Muqimiy» (1949), «O'zbek demokrat shoiri Muqimiy» (1953) nomli risolalari, «Zahiriddin Muhammad Bobir»(1941), «Alisher Navoiy «Hamsa»si»(1948), «Navoiyning «Sab'ai sayyor» dostoni»(1948) kabi qator maqolalari, nihoyat, «Turdi va uning adabiy muhiti» (1947) mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi o'zbek adabiyot tarixchiligi sohasi rivojiga sezilarli hissa bo'lib qo'shildi. Bulardan tashqari, H.Yoqubov «Lirikada konflikt»(1956), «Chinakam novatorlik uchun» (1963), «Lirik xarakter» (1964), «O'zbek adabiy tanqidchiligi va adabiyotshunosligi taraqqiyotining asosiy bosqichlari»(1972) singari nazariy xarakterdagi maqolalar; adabiy aloqalar masalasini o'rganishga qaratilgan «Pushkin va o'zbek adabiyoti», «Mayakovskiy va o'zbek adabiyoti», «Sholoxov va o'zbek adabiyoti» kabi qator maqolalar muallifi hamdir.

H.Yoqubovning ilmiy-tashkiliy faoliyati ham adabiyotshunosligimiz uchun juda samarali bo'ldi. Til va adabiyot instituti tomonidan amalga oshirilgan qator xayrli ishlarda, jumladan, «O'zbek sovet adabiyoti tarixi ocherklari»(2 jildlik), «O'zbek sovet adabiyoti tarixi»(4 jildlik) kabi fundamental ishlarning yaratilishida rahbar va mualliflardan biri sifatida faol qatnashdi; Oybek, H.Olimjon, G'.G'ulom kabi adiblarimizning mukammal asarlari to'plamlarini nashrga tayyorlashda jonbozlik bilan ishladi. H.Yoqubov o'zining ilmiy faoliyati davomida o'nlab shogirdlar yetishdirki, ular ustozlarining ishlarini muvaffaqiyat bilan davom ettirmoqdalar.

Adabiyotlar:

1. Homil Yoqubov. Saylanma. Ikki jildlik. Birinchi jild. T.: 1983. –B.308.
2. G'. Mo'minov. Homil Yoqubov. O'zbek tili va adabiyoti. – 1992.-№3-4
3. Homil Yoqubov. Oybek (Adabiy tanqidiy ocherk). T.: Adabiyot va san'at nashriyoti. 1959.
4. Berdiali Imomov. Homil Yoqubov. T.: Adabiyot va san'at nashriyoti. 1978. B.104

Hamid Olimjon

(1909-1944)

Hamid Olimjonning shaxs va ijodkor sifatida shakllanishi tariximizning nihoyat murakkab davri — ijtimoiy turmushda, milliy madaniyat va tafakkurda keskin o'zgarishlar yuz bergan bir paytga to'g'ri keladi. G'oyaviy-mafkuraviy kurashlar keskinlashgan bir davrda adabiyot maydoniga kirgan H.Olimjon bu kurashda aniq mavqeni egalladi, o'zi yurakdan ishongan e'tiqodni eng to'g'risi deb bildi, ham badiiy ijodda, ham adabiy tanqidiy faoliyatida shu e'tiqodning otashin targ'ibotchisi, fidoiy himoyachisi bo'lib qoldi. Shu sababli ham H.Olimjonning adabiy tanqidiy maqolalari, tadqiqotlari ayrim biryoqlamaliklardan, tendensiozlikdan holi emas. Uning ayrim xulosalari bugunda tamom eskirgani, ayrim fikrlari bugungi adabiy tanqidiy qarashlarga tamom zidligi ham sir emas. Shunga qaramay, birinchidan, H.Olimjon merosisiz adabiy tanqid tarixi chala bo'lib qolshini, ikkinchidan, uning asarlari o'sha davr adabiyotini o'rganishda juda muhim manba ekanligini ham e'tirof etmoq zarurdir.

H.Olimjon juda yosh chog'laridan adabiy-ijtimoiy faoliyatga sho'ng'idi. Jumladan, 17 yoshidayoq «Zarafshon» gazetasining partiya va komsomol turmushini yorituvchi bo'limni boshqargani yoki Samarqandda chaqirilgan inqilobiy yozuvchilar majlisida qatnashgani; 18 yoshida O'zbekiston ziyolilari II Qurultoyiga, 20 yoshida Butun Rossiya dehqon yozuvchilari s'ezdiga vakil qilib saylangani shundan dalolatdir. Ya'ni H.Olimjon juda yosh paytidan o'zbek sho'ro adabiyotining ishongan vakili sifatida faoliyat olib bordiki, albatta, bu ham uning adabiy tanqidiy qarashlariga ta'sir qilmay qolmas edi.

H.Olimjonning adabiy tanqidiy xarakterdagi ilk chiqishlaridan biri — «Dehqon yozuvchisi kim?» nomli

maqolasi s'ezd taassurotlari bilan yozilgan bo'lib, u muallifning bolshevistik mafkura ta'sirida ekanini ko'rsatadi. Munaqqidning fikricha, «dehqon ommasi o'rtasidagi tabaqalarga ajralishlarni ko'rolmaslik» xato; «dehqon yozuvchilari haqida gapirganda, ularni mutlaq ikki guruhga ajratishga majburmiz. Uning biri zodagon va mushtumzo'r lagerning manfaatiga xizmat qiladigan bo'lsa, yana biri <...> sotsializm tuzilishiga kirishgan kambag'al va o'rta dehqonlar ko'pchiligi manfaatini «dutor»ga solib kuylaydirgan ham u ommaning sezgi va yashoyishlarini ishchilar sinfining ko'zgusi bilan ko'radigan va ko'rsatadigan san'atkordir»²⁰⁹. H.Olimjon «dehqon yozuvchisi» atamasi ostida faqat ikkinchi guruhni tushunadi, uningcha, faqat «proletar mafkurasi asosida, dehqonchilikka xarakterli bo'lgan obraz(shakl)lar vositasi bilan» dehqonlar sinfini «xo'jalikni kollektivlashtirishga undagan», «sotsializm va eng so'ngida kommunizm jamiyatiga chaqirgan» yozuvchilarnigina «dehqon yozuvchisi» deb atash mumkin. H.Olimjon dehqon yozuvchilari «qishloqning proletar adiblari bo'lishga intilishlari kerak»ligini ta'kidlaydi, shunday bo'lishiga qat'iy ishonadi. Aslida esa H.Olimjonning «dehqon yozuvchilari» haqidagi fikrlari bolsheviklar partiyasining dehqonlar sinfi haqidagi qarashlariga tamom hamohang, partiyaning ijtimoiy siyosatini mexanik tarzda adabiyotga ko'chirishdan o'zga emas edi. Yaxshi bilamizki, bolsheviklar dehqonlarni proletariatning ittifoqchilari sanaganlari holda, ularni siyosiy jihatdan qoloq, tarbiya va etovga muhtoj deb bilganlar. Shunga o'xshash munosabat H.Olimjonning dehqon adiblari haqidagi fikrlarida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Aytmoqchimizki, endigina yigirma yoshni qoralagan munaqqid bu fikrlarni o'ziniki tarzida ifodalasada, aslida ular o'qiganlari yoki s'ezdda eshitganlarining ko'r-ko'rona takroridir.

²⁰⁹ Olimjon H. Tanlangan asarlar. 5 tomlik. 5-tom. - T., 1972 - B. 6

H.Olimjon «O'qish va o'rganish qiyinchiliklari to'g'risida»(1932) nomli maqolasida e'tirof etishicha, «Marksizm-leninizmni o'rganishning juda katta zavqi bor. Uningcha, adabiyot jabhasida mehnat qilayotganlarning asosiy kamchiligi shundaki, ular «marksizm-leninizm falsafasi bilan qurollanishda, marksist adabiyotchilikning nazariyasini egallashda juda zaifdirlar». Munaqqidning ta'limotga mutaassiblarcha berilishi shu darajadaki, u shu ta'limot egallansa har qanday chigalliklar yechiladi, deb hisoblaydi. Har qanday ta'limotga ko'r-ko'rona ishonch esa oxir oqibatda bir yoqlamalikka olib boradi. H.Olimjon maqolada adabiyotning mohiyati, uning ijtimoiy vazifalarini shu ta'limotga ko'ra yoritishga, tushuntirishga intiladi. O'zi chuqur o'zlashtirishga kirishgan ta'limotga shaydoliqi orqasida H.Olimjon boshqalarning ayrim to'g'ri xulosalarini ham inkor qiladi. Jumladan, o'zi bahslashayotgan mualliflarning «Adabiyot <...> sinfiy quroldir. U ilgari Rossiya va uning mustamlakalaridagi mehnatkashlarni ezishda qurollik qilib kelib, bizga kelganda sifatini yo'qotmaydi. Balki bizda ham ezish quroli sifatida, shuning uchun biz uni proietariatniki deymiz» tarzidagi fikrini xato hisoblaydi. Chunki munaqqidning ishonishicha, «ezish, ekspluatatsiya, kishilarni halokatga, vahimaga, qorong'ilikka, ishsizlikka, o'limga sudraguvchi adabiyot bilan insoniyatning chin ozodlik uchun kurashida do'st-dushmani ajratib beradigan; haqiqiy barobarlikka, chin sadoqatga, porloq sotsialistik turmushga olib chiqishga xizmat qiladigan adabiyot o'rtasida farq»²¹⁰ juda katta. H.Olimjon o'zining chin ezgulik tomonida turganiga, insoniyatning baxti uchun kurashayotganiga beshak ishonadi, shuning uchun ham masalaning mohiyatini anglamaydi. Mohiyatan esa «proletar diktaturasi» ham o'zgalarni (o'zga sinflarni) ezish asosiga qurilgan hokimiyat ekanini proletariat dohiylarining o'zlari uqtirganlar, bu «proletar diktaturasi» o'rnatilgan dastlabki yillardayoq namoyon bo'lgan.

²¹⁰ Ko'rsatilgan manba.- B.23

H.Olimjon ta'limotga munosabatda ham chin romantik edi, u kurash va mavhum kelajak romantikasi ta'sirida atrofida sodir bo'layotgan ijtimoiy hodisalar mohiyatini yetarli darajada anglashga ojizlik qiladi.

H.Olimjonning 30-yillarda yozilgan «Marksizm niqobi ostidagi menshevizm»(1932), «Millatchilik va aksilinqilobchilik bilan kurash va o'zbek proletar adabiyoti» (1933, Mirtemir bilan hamkorlikda), «Yozuvchining saviyasini ko'taraylik» (1933), «Sotsialistik realizmni egallash yo'lida» (1933, Uyg'un bilan hamkorlikda), «Fosh qilish emas, xaspo'shlash» ((1934, Uyg'un bilan hamkorlikda), «Adabiyotimizning tikka ko'tarilish davrida» (1934) singari maqolalarida ham adabiyotga sinfiy nuqtayi nazardan yondashish, mafkuraviy jihatdan fosh etish ruhi, sinfiy hushyorlikka da'vat ustuvorlik qiladi. Jumladan, «Adabiyotimizning tikka ko'tarilish davrida» maqolasida munaqqid: «Tanqid sohasida ham adabiyot sohasida bo'lganidek, biz sinfiy kurashning keskinlashganiga, uning yangi formalar olganiga egamiz. Bundan keyin ham bu kurash albatta keskinlashajak. Bu bobda bizning kapitalizm ongi qoldiqlari bilan bo'lgan kurashimiz yana tezlanishi va hushyorligimizning ko'tarilishi zarur», - deb yozadi. E'tibor berilsa, bu gaplar «xalqlar otasi» tomonidan ilgari surilgan va keyincha qatag'onga asos bo'lgan «sotsializm g'alabasi chuqurlashib borishi barobari sinfiy kurash ham keskinlashadi» tarzidagi fikrni eslatishini ko'rish mumkin. Muayyan ta'limot yoki dohiylarga ko'r-ko'rona ishonch shaxsning o'zligini yemirishi shundan ham yaqqol ko'rinadi. Oradan ikki yil o'tgach, H.Olimjonning o'zi talab etganidek sinfiy hushyorlik ruhida yozilgan «Fitratning adabiy ijodi haqida» (1936) maqolasi e'lon qilindi. Maqolada muallif Fitrat ijodini monografik planda tadqiq qilishga chog'lanarkan, asosiy e'tiborni uning sovet voqeligini qabul qilolmaganini asoslashga, «inqilobiy dunyoga qarash pozitsiyalariga o'tish yuzasidan jiddiy qadam tashlolmay kelayotgani»ni ochib berishga qaratdi. Afsusli tomoni shuki, oradan bir yil o'tib Fitrat hibsga

olindi... Albatta, H.Olimjon maqolasi Fitratning qatag'on qilinishiga sabab bo'ldi deyish to'g'ri emas. Biroq bir narsani tan olish zarurki, sinfiylikni dastak qilgan adabiy tanqidchilar qatag'onga adabiy tanqidiy asos yaratgani, qatag'on qilingan ijodkorlar haqida muayyan ijtimoiy fikrni shakllantirganlari ham ayon haqiqatdir.

Bizningcha, 37-yil voqealari H.Olimjon qarashlarida ma'lum o'zgarishlar yasagan. Bunday deyishimizga asos shuki, uning merosida Fitrat haqidagi maqolasidan keyin yuqorida ko'rib o'tilgandek oshkor sinfiy ruhdagi maqolalar deyarli uchramaydi. Albatta, biz H.Olimjon sinfiylik og'usidan butkul forig' bo'ldi, demoqchi emasmiz. Sinfiy yondashuvning izlari uning keyingi faoliyatida ham ko'zga tashlanadi, biroq munaqqid adabiyot haqida so'z yuritganda sinfiylik, mafkuraviylik talablarini ilgarigidek mutlaqlashtirish amaliyotidan qaytdi. Bundan keyingi yillarda H.Olimjon adabiyotimiz tarixi masalalariga oid bir qator maqolalar yozdi. Uning «Muhammad Amin Muqimiy», «Farhod va Shirin» haqida», «Navoiy va zamonamiz» kabi maqolalari adabiyotimiz tarixini o'rganishda sezilarli ahamiyatga ega bo'ldi. O'zining badiiy ijodida folklordan ruhlangan, undan unumli foydalangan H.Olimjon xalq og'zaki ijodiga oid «Mardlik, muhabbat va do'stlik dostoni» (1938), «Er Torg'in — baxt izlagan xalq obrazi» (1938), «Hasan batrak» haqida» (1938) kabi maqolalar yozdi. Jumladan, «Mardlik, muhabbat va do'stlik dostoni» maqolasida u «Alpomish» dostoniga yuksak baho berarkan, «O'zbek adabiyotini yuksaltirish, uning tilini chin xalq tili qilish, sodda va chuqur qilishi va nihoyat, umuman aytganda, o'zbek sovet adabiyotini chin ma'noda xalqchil qilish uchun folklorning ahamiyati buyuk» bo'lishini ta'kidladi.

H.Olimjon O'zbekiston Yozuvchilar soyuziga rahbarlik qilgan yillarida (1939-1944) xizmat taqozosi bilan turli anjumanlarda, yig'inlarda nutqlar so'zladi, hisobotlar berdi. Tabiiyki, bu nutqlar adabiy jarayonda izsiz ketmagan, ularni og'zaki tanqid namunasi sifatida ko'rsatish mumkin (ulardan ayrimlari keyin matbuotda

e'lon qilingan). Urush yillari H.Olimjonning adabiy tanqidiy maqolalari adabiyotni dushmanga qarshi safarbar etishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. U 1943-yilda Moskvada o'tkazilgan o'zbek adabiyoti dekadasini boshqardi, «O'zbek xalqining adabiyoti» mavzusida ma'ruza qilib, moskvalik yozuvchi shoirlar oldida adabiyotimizning tarixiy taraqqiyot yo'li, boy adabiy merosimiz haqida faxr bilan so'zladi.

H.Olimjonning adabiy tanqidiy faoliyati, barcha nuqson va kamchiliklaridan qat'iy nazar, adabiyotimiz taraqqiyotida, adabiy nazariy tafakkur rivojlanishida sezilarli ahamiyatga ega bo'lgani shubhasiz. Uning adabiy tanqidiy merosi bugun o'sha davr adabiyotini o'rganishda muhim manba bo'libgina qolmay, o'ziga xos saboq hamdir. Zero, H.Olimjondek ulkan iste'dodning imkoniyatlarini cheklagan, uning qarashlaridagi ichki ziddiyatlilikni keltirib chiqargan omillarni chuqur o'rganish bizga o'zimiz uchun, davrimiz uchun muhim xulosalarni chiqarishga imkon beradi.

Adabiyotlar:

1. Olimjon H. Tanlangan asarlar.5 tomlik.5-tom.-T.,1972
2. Olimjon H. Mukammal asarlar to'plami.10 tomlik. 6-tom.- T.,1982
3. Quronov D. Hamid Olimjonni bilamizmi. G'G' Sharq yulduzi. - 2002 -№ 2
4. O'zbek sovet tanqidi tarixi. Ikki tomlik.- T., 1987

Izzat Sulton

(1910-2001)

Izzat Sulton 1910-yilda O'sh shahrida tug'ildi. Otasidan erta ayrilgan bo'lg'usi olim bolalar uyida tarbiyalandi. 1924-yilda Toshkentga o'qishga kelib, avval ish maktabida, so'ng ta'lim tarbiya texnikumida tahsil oldi. Texnikumni tamomlagach, maktabda o'qituvchilik qildi. Ilmga chanqoqligi uni 1930-yilda SAGUning ijtimoiy fanlar fakultetiga yetakladi, biroq bir yildan so'ng o'qishini tashlab, jurnalistlik faoliyatini boshlaydi: o'sha vaqtda Samarqandda nashr qilingan «Batrak» gazetasida mas'ul kotiblik qiladi. 1934-yilda I.Sulton yangi tashkil qilingan Til va adabiyot instituti aspiranturasiga o'qishga kirdi va professor Fitrat rahbarligida ilmiy tadqiqot boshladi. 1937-yilda aspiranturani tugatgan yosh olim 1942-yilga qadar shu institut direktor o'rinbosari vazifasida ishladi. Keyingi bir necha yillar davomida I.Sulton turli rahbar lavozimlarda ishladi: 1942-1943-yillarda O'zbekiston Davlat radio qo'mitasida rais o'rinbosari, 1943-1945-yillarda badiiy filmlar studiyasi direktori, 1945-1948-yillarda Ministrlar Soveti raisi o'rinbosari vazifalarini bajardi. 1948 yilda I.Sulton yana Til va adabiyot institutiga qaytib, umrining oxiriga qadar shu ilm dargohida xizmat qildi: institut direktori, bo'lim mudiri, ixtisoslashgan kengash raisi vazifalarida samarali faoliyat olib bordi.

I.Sulton 30-yillarning o'rtalaridan boshlab adabiy tanqidiy chiqishlari bilan adabiy hayotda faol ishtirok etdi. Uning ilk taqrizi «Turmush darsligi uchun» (1933) deb nomlanib, unda M.Sholoxovning «Ochilgan qo'riq» romani haqida so'z boradi. Munaqqidning «Chexovning hikoyachiligi» (1935), «Buyuk ustoz» (1936) maqolalari ham yuqoridagi taqrizga mazmunan yaqin turadi. Uchala maqolada ham muallif rus adabiyotidan o'rganishga da'vat etadi. Xususan, «Chexovning hikoyachiligi» maqolasida I.Sulton adib hikoyalarning yuksak badiiyatini ta'min etgan «ba'zi formal tomonlarni qisqacha belgilab

o'tish»ni niyat qiladi. Shu niyat ijrosi maqolani Chexov hikoyalari poetikasidan saboq beruvchi mo"jaz qo'llanmaga aylantiradiki, bu o'z davrida davr kitobxonlari uchun ham, boshlovchi yozuvchilar uchun ham juda muhim edi. M.Gorkiy vafoti munosabati bilan yozilgan keyingi maqolada esa adibning adabiy qarashlari, yosh yozuvchilarga o'g'itlari haqida so'z boradi. Munaaqqidning yozishicha, "Gorkiyning adabiyot haqidagi fikrlari bebaho va mislsiz bir xazinadir<...> Uning fikrlari hamma-yosh va qari yozuvchilarimiz uchun maktabdir"²¹¹. To'g'ri, hozirda rus adabiyotidan o'rganishga da'vatlar biroz erish tuyuladi. Biroq maqola yozilgan davrda, yangi o'zbek adabiyoti endigina taraqqiyot yo'liga kirgan bir paytda bu da'vatlar asosli va to'g'ri edi.

30-yillarda I.Sultonning bir qator teatr taqrizlari ham chop etildi. "Nega tomoshabin beparvo?" (1934), "Yigirma yil burungi Hamlet" (1935), "Pishmagan va og'izga tushmagan bir asar voqeasi" (1935), "Nomus va muhabbat" (1936) kabi maqolalarda teatr san'ati, dramaturgiyaga oid muhim muammolar o'rtaga tashlanadi, ular haqida jo'yali mulohaza yuritiladi. O'zi dramaturgiya bobida izlana boshlagan va keyincha qator va yaxshi sahna asarlari yaratgan ijodkor tomonidan bildirilgan mulohazalar, albatta, dramaturgiyamiz rivojida sezilarli ahamiyatga ega edi.

Tabiiyki, I.Sulton ham davr adabiyotshunosligida keng tarqalgan vulgar sotsiologizm kasalidan forig' bo'lolmadi. Bu narsa, masalan, uning "Asl Mashrab"(1936) maqolasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Umuman olganda, maqolada muhim masala o'rtaga qo'yiladi: Mashrab hayoti va ijodini ilmiy o'rganish, uning biografiyasini qo'shib-chatishlardan, merosini o'zgalar tomonidan qo'shilgan narsalardan tozalash zarurati ta'kidlanadi. Biroq davr ruhi ta'sirida I.Sulton Mashrab haqida, tasavvuf haqida bir yoqlama fikr bildiradi. Uning fikricha, Mashrab o'z zamonidagi "turmushdan norozilar

²¹¹ Sulton I. Asarlar. 4 tomlik. 2-tom. T.: 1972. -B.16.

tabaqasi"ga mansub "bu holdan chiqish yo'lini bilmagan"idan Ofoq Xo'jaga borib sig'inadi. Tasavvuf pirlari, jumladan, Ofoq Xo'ja ham, muallif fikricha, norozilangan omma "yuragidagi g'azabni "yumshatib", ularni "mo'min" qilmoqqa harakat etar edilar", xolos. I.Sulton Mashrab hayoti va ijodiga oid ma'lumotlarni dindorlar o'z manfaatlariga moslab qalbakilashtirgan deb hisoblaydi. Maqola so'ngida u "Mashrabni dushmanlar qo'lidan tortib olish, uning eng yaxshi asarlarini keng ommaga yoyish kerak"ligini ta'kidlaydi. Tabiiyki, bu o'rinda endi gap keng ommaga sho'ro manfaatlariga moslashtirilgan Mashrabni tanitish haqida, ya'ni qayta "qalbakilashtirish" haqida boradi. Albatta, adabiyotni mafkura quroli deb bilingan davrda o'tmish madaniyati kimga xizmat qiladi, degan masala keskin turgan. I.Sultonning "Adabiy merosimizni o'rganaylik"(1937) nomli maqolasida "Adabiyotshunosligimiz tarixida o'tgan ikki zararli oqim-aksilinqilobiy millatchilik va vulgar sotsiologizm bu vaqtgacha adabiyotimiz tarixini to'g'ri o'rganishga xalal berib kelgani"²¹² ta'kidlanadi. Olim bularning birinchisi o'tmish adabiyotini o'z maqsadiga xizmat qildirishga intilgani, ikkinchisi esa tamom inkor qilganini noto'g'ri deb biladi. Shunisi qiziqki, uning o'zi "xalq dushmanlari-millatchilar" deb ta'riflagan adabiyotshunoslarni o'tmish adabiyotidan g'oyaviy maqsadlari yo'lida foydalanishga harakat qilganlarni qoralaydi, ayni chog'da o'zi xuddi shu maqsadda foydalanish payida bo'ladi. Ya'ni olim ilmiy mantiqqa xilof yo'ldan boradi, "nega bizga mumkin-u, ularga yo'q" degan savolni qo'ymaydi. Sababi bu o'rinda ilmiy mezonlar o'rnini mafkuraviy mezonlar egallagan, mafkuraviy jihatdan esa olim o'zini eng to'g'ri mavqeda deb bilgan.

I.Sulton merosida urush yillarida yozilgan adabiy tanqidiy asarlar kam: bu, avvalo, olimning bu davrda xizmat vazifalari bilan mashg'ul bo'lganligidandir. Til va adabiyot institutiga qaytgach, I.Sulton tanqid va

²¹² O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi. 1-tom. -B.201.

adabiyotshunoslik sohasida yana faollashadi. Ma'lumki, urushdan keyingi dastlabki yillardayoq partiyaning adabiyot sohasidagi siyosatiga o'zgarishlar kiritildi: tanqid yana siyosiy hushyorlikka berildi, "kosmopolitizm"da, "estetizm"da, sovet voqaligini buzib ko'rsatganlikda ayblashlar kuchayadi. Adabiyotda bu siyosatni amalga oshirishga mas'ul kishilardan bo'lmish I.Sulton asarlarida, tabiiyki, bu narsa o'z izini qoldirdi. Masalan, Oybekning "Oltin vodiya shabadalar" romani haqidagi "Hayotbaxsh shabadalar" (1951) nomli taqrizida munaqqid asarning eng katta yutug'i sifatida "bugungi hayotni tasvir etishda avtor to'g'ri yo'lga tushib olgani", ya'ni "sotsialistik qishloq hayoti"ni haqqoniy, nurli tasvirlaganini ko'rsatadi. Uning fikricha "asosiy diqqatini kolxozdagi ijobiy kishilarga qaratib, yozuvchi juda to'g'ri ish qiladi". Aslida esa qishloq hayotining bunday "haqqoniy" tasviri "konfliktsizlik nazariyasi" ta'sirida yuzaga kelgan va sho'ro mafkurachilari istagiga nechog'li mos bo'lsa, badiiyat talablariga shunchalik zid edi. Mafkuraviy yondashish tufayli munaqqid romanning asosiy kamchiliklaridan biri sifatida "rayon partiya rahbar xodimlari" qiyofasining yaxshi ochilmagan, ularning barcha ezgu ishlarga rahnamolik qilishlari tasvirlanmaganligi ko'rsatiladi. A.Qahhorning "Qo'shchinor" romani muhokasida aytgan so'zlari I.Sultonning bu masaladagi qarashlarini yanada ochiqroq anglatadi. Munaqqid romanda "kolxozlar qashshoq qilib tasvirlangani" bilan kelisha olmaydi, buni haqiqatga zid deb biladi. Buning ustiga u Sidiqjonning bosh qahramon qilib olinganini ham ma'qullamaydi, "Biz O'rmonjonni raykom sekretarini qahramon sifatida ko'rishni xohlaymiz"²¹³, deydi. Bunday talab, ma'lumki, adabiyotda faqat mafkura qurolinigina ko'rish, uning san'at ekanligiga tamomila ko'z yumishdan kelib chiqadi.

I.Sulton 1956-yildan keyin adabiy tanqid sohasida yanada faol ishladi. Adabiyotga munosabat birmuncha

²¹³ Qarang: R.Qo'chqor. Men bilan munozara qilsangiz. T.: 1998. —B.60-62.

o'zgarib, yaqin o'tmish tarixi qayta ko'rilayotgan bir pallada shunday bo'lishi tabiiy va zarur ham edi. Shu davrda yozilgan maqolalaridan birida olim: "So'nggi yillargacha hamma tarixiy asarlarda bizning 20-yillar adabiyotimiz juda kambag'al bo'lib ko'rinar edi. Agar 20-yillarda adabiyot bunchalik kambag'al bo'lsa, uning 30-yillardagi ulkan ko'tarilishi nimaga asoslanganini hatto tushunib bo'lmas edi"²¹⁴, deb yozadi. I.Sulton A.Qodiriy merosining o'quvchilarga qaytarilishida muhim rol o'ynadi. Uning «Talantli o'zbek sovet yozuvchisi Abdulla Qodiriy»(1956), «Abdulla Qodiriy»(1962) nomli maqolalarida adib ijodiga endi o'zgacharoq yondashildi. To'g'ri, davr talabi bilan u A.Qodiriyning sho'ro voqeligini qabul qilgani, sho'ro mavqeiga o'tgani, sotsialistik realizmni egallay boshlagani kabilarga ko'proq urg'u berdi; uning asarlaridagi ayrim g'oyaviy «nuqson»larni ko'rsatdi. Biroq olim yaqin o'tmish adabiyotiga munosabatda oxirigacha sobit bo'lolmadi, ochig'i, bunga imkon ham yo'q edi. Adabiyotimiz tarixidagi sun'iy bo'shliqdan qoniqmagani holda, u Fitrat, Cho'lpon kabi ijodkorlarning «grajdanlik yo'li bilan oqlanishi ularning 20-yillar adabiyoti tarixida o'ynagan salbiy roldan ko'z yumib o'tishga asos bo'lolmaydi»²¹⁵, degan fikrni oldinga surdi... Albatta, hozirda olimning kamchiliklari, xatolari haqida osongina gapirib qo'yish mumkin. Lekin bularning bari ob'ektiv va sub'ektiv sabablariga ega bo'lganini, ya'ni olimning fikrlari tamomila o'zga ijtimoiy-tarixiy sharoitda bildirilganini ham, uning qarashlari tamomila o'zgacha sharoitda shakllanganini ham unutmaslik darkor.

Izzat Sultondan adabiyotshunoslikka oid qator asarlar, yuzlab adabiy tanqidiy maqolalar meros qolgan. Biz ulardan ayrimlarigagina qisqacha to'xtaldik. Yuqorida ko'proq tanqidiy mulohazalar bayon qilingani olim asarlarining qimmatini haqida noto'g'ri xulosa keltirib chiqarmasligi lozim. Zero, I.Sultonning adabiy tanqidiy

²¹⁴ Sulton. Asarlar. To'rt tomlik. Ikkinchi tom. -T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. - B.424.

²¹⁵ Sulton I. Asarlar. 4 tomlik. 2-tom. -T., 1972. - B.143

asarlari, butun kamchiliklariga qaramay, adabiyotimiz rivojida sezilarli iz qoldirgan, uning adabiyot nazariyasi, adabiyotimiz tarixining dolzarb masalalari tadqiqiga bag'ishlangan asarlari o'zbek adabiyotshunosligi rivojiga muhim hissa bo'lib qo'shilgan. Jumladan, I.Sultonning ilk bor 1939-yilda chop etilgan «Adabiyot nazariyasi» darsligi qayta-qaytalab nashr qilingan, qariyb 60 yil davomida u filolog-talabalar uchun adabiyot nazariyasidan o'zbek tilidagi asosiy qo'llanma bo'lib keldiki, hozirda olimning xatolari haqida gapirayotgan mutaxassislarning bari ilk nazariy saboqlarni uning o'zidan olgandir.

Adabiyotlar:

1. S.Mirvaliyev. O'zbek adiblari.-T.,2000.- B.69
2. Sulton I. Asarlar.- 4 tomlik. 2-tom.- T.,1972
3. M.Qo'shjonov. Diydor. -T.: "Sharq", 2004, 176-182-betlar.
4. M.Qo'shjonov Ijod saboqlari. -T.: "Yosh gvardiya", 1973. 192 bet.
5. O. Sharafiddinov. Ijodni anglash baxti. -T.: «Sharq», 2004. – B.637
6. Saydulla Mirzayev. Hayot va adabiyot. -T.: «Sharq», 2001. –B.304
7. O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi. 2 tomlik. -T., 1987.

Matyoqub Qo'shjonov

(1919-2013)

O'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligining yorqin namoyandalaridan biri Matyoqub Qo'shjonov adabiyotshunos va tanqidchi sifatidagi faoliyatini hayotning past balandini xo'p ko'rgach, 50-yillarning oxirida boshlagan. Munaqqid ilmiy-ijodiy faoliyatining boshlanishi jamiyat hayotida, ijtimoiy tafakkurda jiddiy o'zgarishlar yuz bera boshlagan paytlarga to'g'ri keladi. Ijodning boshlanishidayoq M.Qo'shjonov o'zining qiziqish doirasini, faoliyatining bosh tamoyilini aniq belgilab oldi: u badiiy asarni tahlil qilish va baholashda badiiylilikni bosh mezon deb bildi, ko'proq badiiyat, mahorat masalalari bilan shug'ullandi.

Yana bir e'tiborli tomoni shuki, M.Qo'shjonov o'zini qiziqtirgan masalalarni umumiy tarzda emas, konkret ijodkor asarlari misolida o'rganish yo'lidan bordi. Olimning ilk asarlari ichida "Oybek mahorati", "Yo'lchi xarakterining evolyusiyasi", "Oybek romanlarida konflikt va xarakter" kabi tadqiqotlarning bo'lishi buning yorqin dalilidir. Boshlovchi tadqiqotchining adabiyotshunosligimiz oldida turgan dolzarb masala va uni o'rganishning eng optimal yo'lini ilg'ay olgani olimlik iqtidorini ko'rsatadi. Zero, adabiyotshunosligimizda masalani shu tarzda o'rganish uchun sharoit ham yetilgan edi: bu paytgacha kelib yangi o'zbek adabiyotining Oybek, A.Qahhor singari ikkinchi bo'g'in namoyandalarining asarlari buning uchun yetarli manba bo'la olar edi. Shu o'rinda masalaning yana bir jihatiga e'tibor zarur: bir qarashda M.Qo'shjonovning ishlari adabiyotshunoslikka taalluqli, lekin manbaning zamonaviy adabiyotdan olingani va joriy adabiy jarayon uchun muhim masalalarning tadqiq etilgani ularni tanqidga aloqador etadi.

M.Qo'shjonov adabiy asarni hayot bilan bog'lagan holda tahlil qiladi, uni baholashda badiiy voqealikning

yaxlitligi, mantiqning izchilligi, tasvirning hayotiyligi, xarakterlarning jonli va to'laqonli yaratilganligiga alohida e'tibor beradi. Masalan, uning "Sinchalakda xarakterlar psixologizmi"(1960) nomli maqolasida qo'yilgan muammo asarni yuqoridagicha jihatlarida tekshirishga imkon beradi. M.Qo'shjonov mazkur maqolasida "Sinchalak" qissasi joziba baxsh etib turgan muhim jihat qahramonlar ruhiyatining teran psixologik tahlil qilingani, xatti-harakatlarning psixologik jihatdan asoslab tasvirlagani ekanligini ko'rsatadi. Keyinroq U.Normatov bilan hamkorlikda yozilgan "Mahorat sirlari" kitobida ham M.Qo'shjonov A.Qahhor haqida o'z davri uchun yangi dadil fikrlarni oldinga suradi. Jumladan u ilk bor "Sarob"da "adashganlar fojeasi" talqin qilingani, "Qo'shchinor chiroqlari"dagi kamchiliklar "konfliktsizlik nazariyasi" ta'sirida yuzaga kelganini ta'kidlaydi. Albatta, bugungi adabiyotshunoslikda ushbu masalada o'zgacha fikr ustuvor. Biroq munaqqidning bu fikrlari o'z davri adabiy tanqidiy tafakkurida jiddiy siljish bo'lganini ham e'tirof etmoq zarur. M.Qo'shjonovning "Abdulla Qahhor ijodida satira va yumor"(1973) kitobida adib asarlarida satirik va yumoristik ruhini hosil qiluvchi usullar, badiiy vositalar atroflicha tahlil qilingan. Boshqacha aytsak bunda ham adib "mahorat sirlari"ning yana bir qirrasi ochib berilgan. Bundan ilgariroq yozilgan "Abdulla Qahhorning estetik prinsiplari haqida"(1967) nomli maqolasida yozuvchining adabiy tanqidiy asarlari tahlil qilinib, uning ijodiy-estetik prinsiplari ko'rsatilgan edi. M.Qo'shjonov 80-90-yillarda ham A.Qahhor ijodiga murojaat etadi: "Abdulla Qahhor mahorati"(1988) kitobini nashr ettirdi, 90-yillarda adib ijodi bo'yicha bahslarga qatnashdi. Bu o'rinda sanoq bilan cheklanganimiz bir narsani-M.Qo'shjonov butun faoliyati davomida A.Qahhor ijodiga murojaat qilib kelayotganini ko'rsatish uchundir. Xuddi shunga o'xshash holni M.Qo'shjonovning A.Qodiriy ijodini o'rganishda ham ko'rish mumkin: yozuvchi oqlanganidan so'ng olim "Abdulla Qodiriyning tasvirlash san'ati"(1966) kitobini chop ettirgan bo'lsa, keyingi

kitoblariga kirgan maqolalarida ham ulug' adib ijodiga qayta-qayta murojaat qildi, istiqlol yillarida esa "Qodiriy-erksizlik qurboni"(1992), "O'zbekning o'ziigi"(1994) kitoblarini yaratdi. Bundan ko'rinyaptiki, M.Qo'shjonov nasrimizning ikki ulkan iste'dodli namoyandasi asarlarini o'rganish orqali go'yo "mahorat maktabi" ochdi, unda ijodkor va o'quvchilarning "tahsil" olishlariga imkon yaratdi. M.Qo'shjonov ilmiy-ijodiy faoliyatining muhim bir qirrasi-shu.

M.Qo'shjonov faoliyatining ikkinchi qirrasi-tanqidchilik, u birinchisiga to'g'ridan-to'g'ri bog'lanadi: talabchan munaqqid sifatida u nosirlarimizni o'zi hurmat qilgan adiblar darajasiga ko'tarishga intiladi. Uning bir qator kitoblari,maqolalarida joriy adabiy jarayon, xususan, nasrimizdagi holat, muammolar, yutuq va kamchiliklar tekshiriladi, ularda, nasrimizning kamolini ko'zda tutgan holda, talabchan xolislik, jonkuyarlik bilan fikr yuritilgan. Jumladan "Hayot va mahorat"(1962) maqolasida 50-yillar oxiri 60-yillar boshidagi nasrimizda mavjud muammolar, ularning ildizlari ochib beriladi. Masalan, munaqqid shu davr nasrchiligidagi katta kamchiliklardan birining sababi quyidagicha izohlanadi: "yozuvchilar ko'proq voqealarga e'tibor beradilar, ya'ni ularni ko'proq qurilayotgan elektrostansiya, ochilayotgan qo'riq<...> va hokazolar qiziqtiradi. Shu ishlarni bajarayotgan kishilarni esa unutib, ikkinchi planga tushirib qo'yadilar". Buning oqibatida esa adabiyot o'zining "insonshunoslik" xususiyatini yo'qotib qo'yadi: "badiiylik uchun zarur bo'lgan voqealar bilan kishilar orasidagi normal proporsiya-muvozanat buziladi". Ko'ramizki, M.Qo'shjonov davr adabiyotida urchiy boshlagan "dolzarb mavzu" bahonasida adabiyotda "propiska" olish davosida bo'layotgan tussiz asarlarga qarshi turadi, badiiy barkamol asarlar yaratish uchun inson xarakterini yorqin va jonli tasvirlash kerakligini ta'kidlaydi. Munaqqad xarakterlarning "umum xususiyatlarini ko'rsatish yo'liga o'tib, hayotni yuzaki tasvirlash" natijasida "sxematizm kelib chiqishi"ni konkret asarlar tahlilida ochib beradi.

Aytish kerakki, adabiy asarni hayot bilan qiyosan tekshirish ba'zan yanglish xulosalarga, adolatsiz hukm-xulosalarga olib kelishi mumkin. Zero, hech bir inson, jumladan, hech bir munaqqid o'zi yashab turgan hayotni butun murakkabliklari bilan to'la tasavvur etolmaydi. U "hayotda shunday bo'ladi yoki bo'lmaydi" deganida o'zining tasavvuriga sig'dirolgan hayotdan kelib chiqadi. Shunday ekan, yozuvchi tasavvuridagi "hayot" bilan munaqqid tasavvuridagi "hayot" bir-biridan farqlanishi tabiiyki, agar shu narsa e'tiborga olinmasa, asarni noto'g'ri baholash yuzaga keladi. Xuddi shunday hol M.Qo'shjonovning "So'qmoqlar" qissasiga munosabatida ko'zga tashlanadi. Munaqqid "Attang!" nomli maqolasida S.Zunnunovani qahramonlarni juda bo'sh, lapashang, kamchiliklarga qarshi kurasholmaydigan ojiz kimsalar sifatida tasvirlagan, deya ancha keskin tanqid qildi. Qissani baholashda M.Qo'shjonov o'z ijodiy prinsipidan chekindi. Agar yuqoridagi asarlar tahlilida munaqqid badiiyatni birinchi o'ringa qo'ygan holda va badiiyat nuqtayi nazaridan ularning hayot bilan munosabatini o'rgangan bo'lsa, "So'qmoqlar" qissasi tahlilida bu narsa sof sotsiologik jihatdan amalga oshirildi.

70-yillarda M.Qo'shjonov masalaning yana bir muhim qirrasiga diqqatini tortdi: "Ma'no-mahoratning bosh masalasi"(1973) degan fikrni oldinga surdi. Aslida, maqolada gap shakl va mazmun birligi, uyg'unligi haqida boradi, "ma'no avvalo asarning kompozitsiyasida aks etishi" ta'kidlanadi. M.Qo'shjonov bu o'rinda sistem tahlil, asarning shakl va mazmun jihatlarini birlikda olib tekshirish tomoyilini namoyish etadi. Munaqqid maqolada yana bir muhim fikrni asosladi: ijtimoiy (sotsial) ma'no tushunchasining kengligi, ma'noning ijtimoiy qimmati mavzuning dolzarbligi yoki tasvir ko'lami bilangina belgilanmasligini ko'rsatdi. Uning ta'kidlashicha, hayotdagi eng oddiy voqea ham ijtimoiy qimmatga ega, bu o'sha voqeaning qanday talqin etilishiga bog'liq. M.Qo'shjonov bunday qarashini yosh yozuvchi Z.A'lamning jajji hikoyalari misolida ko'rsatib, asosladi.

Munaqqid davr nasrchiligida keng kuzatila boshlagan mazmun parokandaligi, asardagi epizodlar, qahramonlarning xatti-harakatlari, gap so'zlarining hayot haqiqatiga, xarakterlarning ichki mantiqiga muvofiq bo'lib qolishi, badiiy mantiqning buzilish kabi holatlarni ko'rsatib berdi.

M.Qo'shjonov adabiyotimizning badiiy saviyasini ko'tarish yo'lida ko'p qayg'urgan, kamchiliklarni prinsipiiallik bilan tanqid qilgan munaqqidlardan sanaladi. Jumladan, uning 70-yillarda ko'p shov-shuvlarga sabab bo'lgan "Davr talabi va ijod ma'suliyati" nomli yozuvchi I.Rahimga ochiq xat va Sayyorning "Hulkar" kitobi munosabati bilan yozilgan "Xayol boshqa, hayot boshqa" nomli maqolasi shu qayg'urish natijasida yozilgandir. Albatta, adabiyotimizda ancha chuqur tomir otgan "o'rtamiyonachilik" kasalining ildizini quritishga bular kamlik qiladi. Buning ustiga, mazkur illatning keng yoyilishiga asos bo'lgan ob'ektiv omillar ham mavjud edi. Bu haqda M.Qo'shjonov oshkoralik yillarida yozilgan "Qayta qurish va o'zbek romani", "O'tmishdan sado" nomli maqolalarida ancha batafsil to'xtaldi. Ha, M.Qo'shjonov ham "redaktorlar, direktorlar, raislar, sekretarlar" adabiyoti paydo bo'lgan sharoitda oxirigacha prinsipiial bo'lishga, barcha asarlarga birdek talab qo'yishga ojizlik qildi: iloji bor o'rinda jim turdi, iloji bo'lmagan o'rinlarda o'rtamiyona asarni adabiyotimiz yutuqlari qatoriga sanab o'tishga, ba'zan maqtashga majbur bo'ldi. Shunda ham, M.Qo'shjonov singari munaqqidlarning qatorda oz bo'lsa-da borligi kasalning imkon qadar oldini olganini e'tirof etmoq lozim.

M.Qo'shjonov istiqlolni tabarruk yoshida qarshiladi. Istiqlool ochgan imkoniyatlar fikri tiniq, qariyib 40 yil adabiy tanqid qozonida qaynagan munaqqidni befarq qoldirishi aslo mumkin emas edi, albatta. M.Qo'shjonov o'zining qator maqolalari bilan adabiy jarayonda qatnashdi, adabiy tanqidiy faoliyatida davr taqozosi bilan yo'l qo'ygan kamchiliklarini mardona tan oldi, bosib o'tgan yo'li, sho'ro davridagi adabiyotimiz va adabiyotshunoslik

ilmimizdagi hodisalar haqida boy ma'lumot beruvchi "Armon", "Diydor" singari memuar asarlarni yozdi. Olim bir paytlar o'ziga armon bo'lib qolgan Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanidagi obrazlar tizimining tahliliga bag'ishlangan maqolasini¹ e'lon qildi, "Sarob" yuzasidan bildirilgan fikrlarga munosabatini bildirdi²¹⁶; o'zi mehr qo'ygan ulug' adibimiz haqida "Qodiriy-erksizlik qurboni", "O'zbekning o'zligi" nomli kitoblarini chop ettirdi. Darvoqe, M.Qo'shjonov yosh adib U.Hamdanning "Muvozanat" romani nashriga "Shiddat bilan yozilgan roman" nomli so'zboshisini yozdi, hatto, muallif tengqurlarining ham bari qabul qila olmagan romanni munaqqid tushundi va munosib baholadi: harakatdagi fikr qarimaydi, deyilar.

M.Qo'shjonovning adabiyotshunosligimizga qo'shgan ulkan hissasi, fidokorona mehnatlari munosib taqdirlandi. 2003-yilda akademik M.Qo'shjonov "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan mukofotlandi.

Adabiyotlar

1. Matyoqub Qo'shjonov. Qalb va qiyofa. –T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978. –B.224.
2. Matyoqub Qo'shjonov. Ijod ma'suliyati. –T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981. –B.344.
3. Matyoqub Qo'shjonov. Hayot va qahramon. –T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. –B.368.
4. Norboy Xudoyberganov. Haqiqat yog'dulari. –T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985. –B.308.
5. Norboy Xudoyberganov, A.Rasulov. O'zbek sovet adabiy tanqidchiligi. –T.: «O'qituvchi», 1990. –B.168.

²¹⁶ O'zbek tili va adabiyoti. –1992. –№ 3-4

Ozod Sharafiddinov

(1929-2005)

Ozod Sharafiddinov hozirgi o'zbek adabiy tanqidchiligidan ulkan namoyandasi, yarim asrdan buyon adabiy jarayon qozonida qaynab, adabiyotimizning taraqqiyoti, adabiyotshunosligimiz rivojiga xizmat qilayotgan TANQIDChidir. Biz so'nggi so'zni bosh harflar bilan yozdik, bu bejiz emas.

Ozod Sharafiddinov maqolalaridan birida tanqidchilik kasbi haqida fikr bildirib, tanqidchida uchta unsur mujassam bo'lishi kerakligini aytadi: avvalo unda "estetik tuyg'u benihoya o'tkir bo'lishi lozim, u san'at go'zalligini nozik his qila bilishi, badiiy adabiyotdan chinakam zavqlana olishi shart"; ikkinchisi-"fikrlash qobiliyati"; uchinchisi-"adabiyotning butun vujudi bilan bilan sevish, unga sidqidildan fidoyilik bilan xizmat qilish"²¹⁸. Ozod Sharafiddinovda bu unsurlarning bari jam. To'g'risi, bu fazilatlarni o'zida mujassam etgan talaygina tanqidchilarimiz oz emas. Biroq Ozod Sharafiddinovda shularning birini yaxlitlab, kuchaytirib namoyon etuvchi yana bir muhim jihat bor: u-birinchi navbatda ShAXS. O'zining hayotiy tajribasi, ko'rgan-bilganlari, o'qiganlarining qaymog'i sifatida shakllangan qarashlarni himoya qilishga, haq gapni aytishga, kerak bo'lsa o'zini ham tanqid qilishga o'zida jur'at topa biladigan shaxs. Xuddi shu narsa O.Sharafiddinovning el ichida, mutaxassislar orasida topgan yuksak obro' e'tiborning asosidir.

Ozod Sharafiddinovning adabiy tanqidiy asarlari janr jihatidan rang-barang. Ularning sirasida taqriz alohida o'rin tutadi. Ma'lumki, taqriz adabiy tanqidning munaqqid ijodiy faolligini ko'rsatadigan operativ janri, u, odatda, yangi asar paydo bo'lgandan so'ng qisqa fursat ichida yoziladi. Ya'ni taqriz yozish uchun munaqqid adabiy jarayonni muntazam kuzatib borishi, uning ichida yashashi zarur. Zero, chinakam taqriz yangi asarni

bugungi adabiy jarayon kontekstida, badiiy tafakkurning bugungi darajasi va bugungi o'quvchining badiiy didini hisobga olgan holda yoritishi va baholashi zarur. O.Sharafiddinov yarim asrlik faoliyati davomida ko'plab taqrizlar yozdi. Uning taqrizlarida yangi asar haqida ma'lumot berish bilangina cheklanib qolinmaydi, balki taqriz qilinayotgan asar yuqoridagicha talablar asosida tahlil qilinadi, baholanadi. Jumladan, munaqqid ijodining turli davrlariga mansub "Kelajakka chorlovchi qissa", "Hayotiylik jozibasi va sxematizm inersiyasi", "Botirlarning umri boqiy", "Ona", "Munaqqid so'zining salmog'i", "Mag'zi puch so'zlardan bir tosh nari qoch" kabi taqrizlari ushbu janrning o'zbek tanqidchiligidagi sara namunalaridan sanaladi. O.Sharafiddinov o'z taqrizlarida yangi asar bahona ko'pincha adabiyotimizning muhim muammolarini o'rta qo'yadi, ularga munosabat bildiradi. Masalan, O'.Umarbekovning "Damir Usmonovning ikki bahori" qissasiga yozilgan taqrizda¹ 70- yillarda adabiyotimizda qaytadan urchiy boshlagan "dono partiya rahbarlari" obrazlari, hayotni soxta sxematik aks ettirishning adabiyotga zarari haqida asosli fikrlar bildiriladi. O.Sharafiddinovning "Mag'zi puch so'zlardan bir tosh nari qoch" taqrizi B.Boyqobilovning "O'zbeknoma" asari haqida. Biroq shu gapning o'zi bilan kifoyalansak, taqrizning ahamiyatini tushirgan, undagi katta umumlashmani toraytirgan bo'lamiz. Buni munaqqidning o'zi ham ta'kidlaydi: "biz bir shoirning bir asari haqida bahslashayotgandek ko'rinsak-da, aslida bahs kattaroq, jiddiyoq masala ustida ketyapti-gap chinakam san'at darajasidagi adabiyotni yaratish, binobarin, mustaqil yurtimizning mustaqil adabiyoti to'g'risida boryapti"². Shu ezgu niyatni ko'zlagan holda O.Sharafiddinov taqrizda istiqloq davri adabiyotida nish ura boshlagan "maddohizm" illatini keskin tanqid qiladi, bu hodisaning adabiyotga yot ekanligini asoslab beradi.

O.Sharafiddinov ijodida problematik maqolalar ham keng o'rin tutadi. Ma'lumki 50-yillarning oxiri 60-yillarda adabiyotshunosligimizda she'riyat haqida bahslar bo'lib o'tgandi. Bahsning yuzaga kelishi bejiz emasdi: jamiyatdagi o'zgarishlar she'riyatda ham o'zgarishlarni taqozo etar, endi "She'riyat qanday bo'lishi lozim? She'riyat qaysi yo'ldan borishi lozim?" tarzidagi savollar o'rta qo'yilgan edi. O.Sharafiddinovning shu yillarda yozilgan "Lirika haqida mulohazalar", "Zamon-qalb-poeziya" nomli maqolalari yosh munaqqidning, ya'ni yangi avlodning bu savollarga javobi tarzida yuzaga keldi. O.Sharafiddinov ustoz shoirlarni qadrlagan holda she'riyatimizning ertasini yoshlar belgilashini yaxshi biladi. 60-yillarda she'riyat maydoniga kirgan yosh shoirlar tahliliga bag'ishlangan maqolasini munaqqid "Nihollar" deb nomladi. Nihol esa, ma'lumki, parvarishga muhtoj: unga suv quyish ham, qaychilash ham birdek muhim. O.Sharafiddinov 60-yillarda maydonga chiqqan E.Vohidov, A.Oripov, H.Sharipov, J.Jabborov, G.Jo'raeva kabi shoirlarimiz ijodini muntazam kuzatib bordi, ularning asarlariga taqrizlar yozdi, sharhlarida ularga to'xtaldi: yutuqlardan quvonadi, kamchiliklarni ko'rsatib samimiy tanqid qildi. Keyingi yillarda yozilgan ko'plab maqolalarida ham munaqqid zamonaviy she'riyatimiz muammolari haqida teran mushohadalar yuritadi, she'riyatni nozik his qilib, nozik tahlil etadi. Shu sabab ham adabiy jamoatchilik uni chinakam "she'rshunos" sifatida taniydi, tan oladi. Yoshlarning ijodiy izlanishlariga e'tibor bilan qarash, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash O.Sharafiddinovning tanqidchilik faoliyatida muhim va doimiy jihatdir. U ko'plab boshlovchi ijodkorlarga to'g'ri yo'l ko'rsatdi, ularga asarlarini chop ettirishda beg'araz yordam berdi, ko'plariga matbuotda "oq yo'l" tiladi. O.Sharafiddinov she'riyatimiz ravnaqi haqida qayg'urib, kuyinib yozgan "She'r ko'p, ammo shoir-chi..." maqolasi adabiyotshunosligimizda voqea bo'lgan maqolalardandir. Munaqqid ancha keskin tanqidiy fikrlar bildirdi, biroq bu she'riyat rivojiga xizmat qiladigan tanqiddir. Aksincha,

S.Ochilning "She'r mas'uliyati va fikr ravonligi"²¹ maqolasida yosh shoirlarning she'rlariga vulgar yondashuv hollari kuzatildi. "Bir tilda gaplashaylik" maqolasida munaqqid S.Ochilning fikrlaridagi xatoliklarni asosli ko'rsatdi, ijodkor va tanqidchilarni bir tilda gapirishga da'vat etdi.

O.Sharafiddinov faqat she'riyat masalalari bilan cheklanib qolgan tor mavzu kishisi emas. Munaqqidning proza muammolariga bag'ishlangan "Xarakter-badiiylilik mezon", "Badiiy til muammolari", "Adabiyot tildan boshlanadi", "Bir tilda gaplashaylik" maqolalarida nasrimizning o'tkir muammolari o'rta qo'yildi, undagi kamchiliklar prinsipial va ilmiy xolis ochib berildi. Sanalgan maqolalarning birinchisida munaqqid ilgariroq "Hayotiylik jozibasi va sxematizm inersiyasi" taqrizida bildirgan sxematizm haqidagi fikrlarni umumlashtirib davom ettirdi, buning nasrimizda umumiy kasallikka aylanayotganidan ogoh qildi. Keyingi maqolalarining bari badiiy til muammolariga bag'ishlangan. "Adabiyot tildan boshlanadi" maqolasida O.Sharafiddinov I.Rahimning "General Ravshanov" romanidagi eng katta kamchilik tilining ishlanmaganida ekanligi, boshqa barcha qusurlar bevosita shundan o'sib chiqishini asosli ko'rsatib berdi. Afsuski, kuyunchaklik bilan yozilgan maqolaning tanqidiy ruhini hamma ham singdira olmadi: asarning yaxshiligini, aytilgan kamchiliklar juz'iyligini ta'kidlagan maqolalar, kitobxonlarning xatlari chop qilindi. Tabiiyki, tanqidga bunday munosabat nomaqbul, buning ustiga bu e'tirozlar asarning boshqa jihatlariga tayangan holda bildirilgandi. Ya'ni tomonlarning biri bog'dan kelsa, ikkinchisi tog'dan keladi.

O.Sharafiddinov o'zi chuqur hurmat qilgan yozuvchi shoirlarimiz haqida qator portretlar, adabiy tanqidiy ocherklar yaratdi. Munaqqidning A.Qahhorga bag'ishlangan "Iste'dod jilolari", shuningdek, "Mirtemir", "Maqsud Shayxzoda" nomli portretlari janrning

²¹ O'zbekiston adabiyoti va san'ati. -1987, 9-yanvar

tanqidchiligimizdagi sara namunalaridan sanaladi. O.Sharafiddinov "So'z san'atiga fidoiy sadoqat", "Xalq baxtining otashin kuychisi", "She'riyat qalb yolqini" kabi adabiy tanqidiy ocherklarida Oybek, G'.G'ulom, A.Oripov singari zabardast san'atkorlarni kitobxonga yaqinlashtirdi, ularning asarlaridagi jozibani, shaxsiyatidagi yuksakligini ochib berdi. O'zi faqat o'zbek adabiyoti bilangina cheklanib qolmagan munaqqid o'zbek kitobxonlariga o'zga xalqlarning adib va shoirlarni ham tanitdi, ularning asarlarini targ'ib etdi. (masalan, "Yalovbardorlar" nomli kitobi).

Istiqlol davrida O.Sharafiddinovning ijodiy faolligi bir necha bor ortdi. Munaqqid istiqlool arafalaridan boshlab qatag'on qilingan ziyolilarimiz hayoti va ijodini o'rganishga astoydil bel bog'ladi: o'nlab maqolalar e'lon qildi, kitoblar chop ettirdi. "Sharq" nashriyoti chop etgan "Istiqlol fidoiylari" turkumini O.Sharafiddinovning shu nomli kitobi boshlab bergani bejiz emas: olim jadidchilik, jadid adabiyoti, 20-30-yillar adabiy jarayoning bilimdoni va jonkuyar tadqiqotchisi sifatida tan olingan. O.Sharafiddinov imkon bo'ldi deguncha o'ziga ko'pdan armon bo'lib kelayotgan mavzu - Cho'lpon hayoti va ijodini o'rganishga kirishdi. Hozirgi o'zbek kitobxoniga shoir haqida ilk to'liq ma'lumot bergan "Cho'lponning ijodiy yo'li"(1987) maqolasi O.Sharafiddinov qalamiga mansubdir. Olim "Kecha va kunduz"ning "Sharq yulduzi"da qayta chop etilishida (1988) jonbozlik ko'rsatdi, zaruriyat yuzasidan asarni "himoya" qiluvchi so'zboshini, roman nashr etilganidan so'ng "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" haftaligida "Kecha va kunduz" nomli katta maqolasini e'lon qildi. 1991-yilda munaqqidning Cho'lpon hayoti va ijodi haqida mufassal ma'lumot beruvchi "Cho'lpon"(1991) risolasi chop etildi. Xullas, olim adabiyotshunosligimizda yangi bir soha-Cho'lponshunoslikka asos soldi. O.Sharafiddinov shogirlarini yoniga olib Cho'lpon asarlarini to'plash va nashr ettirish yo'lida qattiq ishladi. Uning sa'y-harakatlari bilan Cho'lponning "Adabiyot nadur?"(1994) nomli

to'plami, 3 jildlik tanlangan asarlari(1994) kitobxonlar qo'liga etib bordi. Ustozning shogirdlaridan biri D.Quronov bu haqda: "Domla o'zini ayamay ishladi. Asli, o'sha paytda bu kitoblar domlanning fidoiyligi tufayligini dunyo yuzini ko'rdi. Iqtisodiy tanglik kuchaygan sharoitda domla nashriyotma-nashriyot yelib yugurdi, korxona va tashkilotlarga bosh urib homiy izladi. Birovnikini qo'ying, o'zini kitobini chiqarish uchun ham bu darajada kuyunchaklik qiladigan odam kamdan kam topiladi",- deydi.

Darhaqiqat, O.Sharafiddinovning istiqlol yillarida chop etilgan "20-30-yillarda jadid adabiyoti", "Abdurauf Fitrat va uning "Hind sayyohi" asari", "Istiqlol qurboni yoxud o'zligidan mahrum etilgan shoir", "Adabiyot yashasamillat yashar" singari maqolalari XX asr o'zbek adabiyoti tarixini qayta yaratishda, yaqin o'tmish adabiy merosimizga ilmiy xolis munosabatning shakllanishida muhim ahamiyatga molikdir.

O.Sharafiddinovning istiqlol davrida yozilgan qator badialari XX asr o'zbek adabiyotida kechgan hodisalar mohiyatini anglashimizda muhim ahamiyatga molikdir. Munaqqidning "Bir nutq tarixi", "Bir asar muhokamasi", "Nutq yoki adib hayotining yulduzli onlari" kabi qator xotira tipidagi maqolalari adabiy jarayonning keng o'quvchi ommaga qorong'i tomonlari bilan tanishtiradi, demak, uni kechagi kunga adolatliroq munosabatda bo'lishga da'vat etadi. O.Sharafiddinov shu yillarda yozgan qator badialarida A.Qahhor, S.Ahmad, Zulfiya, A.Oripov, G'ayraty kabi ijodkorlar haqida samimiy mehr bilan hikoya qiladi, ularni kitobxonga qalban yaqin qiladi. Munaqqidning jurnalistlar, adabiyotshunoslar bilan qilgan suhbatlarida ham adabiy jarayon, adabiyotimizning ertasi, bugungi ijtimoiy hayotning muhim muammolari o'rta tashlandi, muhokama qilindi.

Istiqlol yillarida O.Sharafiddinovning adabiyotimiz, milliy manaviyatimizga qilgan eng katta xizmati "Jahon adabiyoti" jurnalidagi muharirlik faoliyati bilan bog'liq, desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Muharrir sifatida

O.Sharafiddinov jurnalning o'qishli bo'lishi bilan birga, uning o'zbek o'quvchisini jahon adabiyotining eng sara asarlari bilan tanishtirishiga jiddiy e'tibor berdi. Jurnal mundarijasini bugungi o'zbek o'quvchisining did va saviyasi, jahon adabiyotidagi turfa yo'nalishlar, jamiyatimizning bugungi ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlarini hisobga olgan holda tuzishga alohida e'tibor berdi. Avvalo, mutarjim sifatida o'zi o'nlab asarlarni tarjima qildi, jurnalxonlarga yetkazdi. Shuni ta'kidlash joizki, jurnal jahon falsafiy, adabiy-estetik tafakkurining yirik namoyondalari asarlarini chop etish bilan adabiy-nazariy tafakkurning o'sishiga ham jiddiy ta'sir etadi...

Istiqlol yillarida O.Sharafiddinov amalga oshirgan ishlar-munaqqid va publitsist sifatida e'lon qilgan maqolalar, adabiyotshunos sifatida chop ettirgan risolalar, mutarjim sifatida o'zbekchalashtirgan asarlar...-ro'yxatiga bir sidra nazar solinsayoq, har qanday g'ayratli yoshning havasini keltiradi. Munaqqid ishlaydigan zamon kelganida o'zini ayamay, fidoiylilik bilan mehnat qildi. Buni yurt ham, yurtboshi ham bildi: olimga "Buyuk xizmatlari uchun" ordenining berilishi shuning yorqin dalili. Ustoz O.Sharafiddinov muttasil fikrlaydigan, fikri uyg'oq inson edi. Shu bois ham u payg'ambar yoshidan o'tganida e'tiqodini, qarashlarini butkul o'zgartirishga, bugina emas, o'tgan kunlarni xolis taftish qilish, adashganini butun elga izhor etishga o'zida kuch topa bildi. Endi yo'qotishlarni qoplashga chog'lanib, astoydil ishga kirishganida sog'lig'i pand berdi. Shu og'ir damlarda olim o'zida nafaqat g'ayrat, balki cheksiz matonat, hayratomuz iroda kuchi borligini ham namoyon etdi. Bu haqiqiy fidoiylilik, jasorat, qahramonlik namunasidirki, Respublika Prezidentining farmoni bilan olimga "O'zbekiston Qahramoni" unvonining berilishi shuning yuksak e'tirofidir.

Adabiyotlar:

1. O. Sharafiddinov. Ijodni anglash baxti. -T., «Sharq», 2004
2. A.Rasulov. Iste'dod va e'tiqod.-T., 2000
3. M.Qo'shjonov. Diydor.-T., "Sharq", 2004
4. O.Sharafiddinov. Birinchi mo'jiza. (Adabiy tanqidiy maqolalar) –T.: Adabiyot va san'at nashriyoti. 1979. – B.462.

Umarali Normatov

(1931)

Hozirgi o'zbek adabiy tanqidchiligining yirik vakili Umarali Normatov qariyb yarim asrdan beri adabiy jarayonda faol qatnashib keladi. Munaqqidning ilk maqolasi — «Yosh prozaiklarning ba'zi yutuq va kamchiliklari» nomi bilan «O'zbekiston madaniyati» gazetasining 1957-yil-23 mart sonida e'lon qilingan. Shundan beri o'tgan vaqt davomida U. Normatov chop ettirgan adabiy tanqidiy ishlar adadi, kitob va risolalar, maqola va taqrizlar, so'z boshi va so'ngso'zlar — barini qo'shib hisoblaganda besh yuzdan ortiq nomdadir. Biz bu arifmetik hisobni bejiz keltirmadik, maqsad — U. Normatovning hozirgi tanqidchilikning eng faol va sermahsul vakili ekanligini bu yo'l bilan ham asoslab qo'yish.

U. Normatov adabiy tanqidiy faoliyatining boshlanishi ijtimoiy hayotda birmuncha «iliqlik» yuzaga kelgan davrga to'g'ri keldi. Ayni shu sharoit munaqqid tabiatidagi eng muhim xususiyat — hayratning omon qolishi va barq urib yashnashiga imkon berdi. Ilk adabiy tanqidiy chiqishlaridanoq U. Normatov adabiy asardan go'zallik izladi, undan hayratlandi va shu hayratini o'quvchilarga «yuqtirish»ga intildi. Shunisi muhimki, xuddi shu narsa munaqqidning butun faoliyatiga xos o'zak xususiyat, uning asosiy ijodiy prinsipi bo'lib qoldi. To'g'ri, bu hayratga munaqqidning yana bir fazilati — bag'rikenglikning qo'shilishi ba'zan biroz orttirib baholash hollarini ham keltirib chiqardi. Biroq bu mutlaqo beg'araz orttirib baholash, aniqrog'i, g'araz bo'lsa bordir, faqat u ijodkordan yaxshiroq asarlarni kutish, kitobxonni ushoqqina go'zallikni ham qadrlashga o'rgatishdan iborat xolos.

U.Normatov «G'afur G'ulom poeziyasining estetik prinsiplari» (1959), «Poeziyamizda go'zallik problemi» (1960), «Hikoyada voqea va xarakter» (1960), «Hikoyada ritm» (1961), «Hikoyada detal va tafsilot» (1962) singari ilk maqolalaridayoq badiiyat, asar poetik xususiyatlari, yozuvchi mahorati kabi masalalarni diqqat markaziga qo'ydi. Bu esa U.Normatovning o'zbek adabiy tanqidchiligidagi taraqqiyot tendensiyalari, uning oldida turgan vazifalar doirasi, davrning ijtimoiy-adabiy talab-ehtiyojlarini teran tushunganidan dalolatdir.

U.Normatov ijodiga nazar solsak, unda adabiyotning barcha tur va janrlariga mansub asarlar tahliliga bag'ishlangan maqolalarni uchratishimiz mumkin. Shunday bo'lsa-da, adabiy jamoatchilik U.Normatovni ko'proq proza tanqidchisi sifatida e'tirof etadi. Munaqqid prozaga ayrica e'tirof bilan qarayotgani ilk maqolalarida (mas., yuqorida zikr etilgan hikoya janriga oid maqolalar) M.Qo'shjonov bilan hamkorlikda e'lon qilingan "Mahorat sirlari"(1968) kitobida yaqqol ko'zga tashlanadi. 70-yillarda U.Normatov o'zbek nasri taraqqiyoti muammolarini o'rganish yo'lida faol izlandi, shu izlanishlar mahsuli o'laroq uning "Nasrimiz ufqlari"(1974), "Go'zallik bilan uchrashuv"(1976), "Nasrimiz an'analari"(1978) nomli kitoblari yaratildi. Albatta, ushbu kitoblarning mazmun-mundariyasi munaqqidning vaqtli nashrlardagi chiqishlarida asosan yoritilgan. Biroq bu kitoblar avval e'lon qilingan ishlarning oddiygina yig'indisi emas, balki muayyan tizimga solingan, qayta ishlanib yaxlitlikka keltirilganidir. Ya'ni ularni o'qigan kitobxon davr prozasi haqida izchil va yaxlit tasavvur olishi mumkin. Munaqqid 60-70-yillarda nasr bobida olib borgan izlanishlar 1977 yilda "Hozirgi o'zbek nasri" mavzuida himoya qilingan doktorlik dissertatsiyasida mujassam ifodasini topdi.

U.Normatovning adabiy tanqidiy faoliyatiga bir sidra nazar solinsayoq uning ijodi janr jihatidan rang-barang ekanligini ko'rish mumkin bo'ladi. Munaqqid ijodida taqrizlar, obzor va problematik maqolalar, adabiy tanqidiy ocherklar bilan bir qa-torda portret va suhbatlar ham keng o'rin tutishini ko'rish mumkin. U.Normatovning "Shuhrat"(1969), "Said Ahmad"(1971) nomli kitob holida nashr qilingan portretlari alohida olingan ijodkor faoliyatini atroflicha yoritishi, ularning asarlarini xayrixohlik bilan tahlil qilishi jihatidan xarakterlidir. Bulardan tashqari, U.Normatov qator adiblarimizning asarlari nashriga yozgan so'zboshi va so'ngso'zlarini ham janr e'tibori bilan adabiy portret, adabiy tanqidiy ocherk deyish mumkin. Jumladan, S.Ahmad («El ardoqlagan adib»), P.Qodirov (Haqiqatning mashaqqatli yo'li»), X.To'xtaboev («Qissa va uning avtori haqida»), Mirmuhsin («Xalq bilan hamnafas») kabi adiblarimizning asarlari munaqqid so'z boshisi bilan ochiladi. Ularda munaqqid yozuvchini kitobxonga tanitadi, uning asarlari haqidagi mulohazalari bilan o'rtoqlashadi, qisqasi, muallif bilan o'quvchini bir-biriga yaqinlashtiradi. So'zboshilarning boshqa bir xilida asosiy urg'u nashr etilayotgan asar tahliliga qaratiladiki, munaqqidning fikrlari o'quvchiga asar mohiyatini anglash uchun kalit bo'lib xizmat qiladi. Masalan, munaqqid «Lolazor» romani nashriga yozgan «Kechagi kunimizning halol va teran tahlili» nomli so'zboshida asarning ifoda va tasvir yo'sinidagi o'ziga xoslikni ochib beradi, uning an'anaviy romanlarimizdan farqli nuqtalariga o'quvchi diqqatini jalb etadi. Bu esa o'quvchining milliy nasrchiligimizdagi o'zgarishlarni ilg'ab olishida, o'quvchi ommaning badiiy didi tarbiyasida juda muhim edi.

U.Normatov suhbat janriga alohida e'tibor bilan qaraydi, o'zining aksariyat kitoblarida bu janrga maxsus o'rin ajratadi. Munaqqidning N.Safarov, H.G'ulom, Mirmuhsin, A.Muxtor, Said Ahmad, P.Qodirov,

Sh.Xolmirzayev kabi atoqli adiblar bilan o'tkazgan suhbatlarida²²² so'z san'ati, yozuvchi va jamiyat munosabati, joriy adabiy jarayon xususiyatlari, ijod psixologiyasi, ijodiy laboratoriya kabi adabiyotshunoslik uchun muhim masalalar o'rtaga tashlanadi, ularni muhokama qilinadi. Aytish kerakki, yozuvchi bilan o'tkazilgan har qanday suhbat(interv'yu) ham adabiy tanqidiy asar bo'lolmaydi. Buning uchun suhbatda adabiyotshunoslikning, joriy adabiy jarayonning muhim masalalari mavzuga olinishi zarur. U.Normatov o'tkazgan suhbatlar esa shu talabga to'la javob beradi. Munaqqid hamsuhbat ijodkorning so'z san'atiga oid muayyan masaladagi fikr-mulohazalarini bilishga yo'naltirilgan savollarni qo'yarkan, masalaning adabiyotshunosligimiz uchun, o'quvchi omma uchun ahamiyatliligini bosh mezon qilib olishga intiladi. Suhbatni o'qigan kishi ijodkorning adabiy-estetik qarashlari bilan tanishish, uni inson sifatida yaqindan bilish, tushunish va shu asosda asarlarini chuqurroq anglash imkoniga ega bo'ladi.

U.Normatov ijodida ham, bugungi kun nuqtayi nazaridan qaralsa, sotsialistik realizm dogmalari, g'oyaviylik talabi bilan yuzaga kelgan kamchiliklar, albatta, bor. Buni olimning o'zi ham mardona iqrор qiladi. O'zining ilgari yozganlari haqida: «O'zimcha xomcho't qilib chiqsam ularning deyarli to'rt dan uch qismi bugun ahamiyatini yo'qotibdi. Buning boisi shundaki, o'sha ahamiyatini yo'qotgan ishlar adabiy jarayondagi o'tkinchi, tanqiddan tuban narsalar haqidadir, arzi mas narsalar haqidagi bahs-mulohazalardir»²¹⁶, - deydi. Albatta, olimning ushbu iqrori keyingi bo'g'in munaqqidlari uchun saboq bo'larli. Munaqqid «tanqiddan tuban» deganida tanqid ob'ekti masalasining muhimligini, tanqid uchun manba bo'larlik narsa haqida yozish kerakligini nazarda

²²² U.Normatov. Qahhorni anglash mashaqqati.-T.,2000.- B.50

tutadi. Hozirda ba'zilar U.Normatovni «sotsialistik realizm haqida eng ko'p yozgan» deya malomat qilmoqchi bo'lishadi. Darhaqiqat, olim 70-80-yillarda sotsialistik realizm masalalariga bag'ishlab «Sotsialistik realizm va realistik ijod tipi»(1972), «Sotsialistik realizm yo'lidan» (1973), «Sotsialistik realizm va hozirgi adabiy jarayon» (1975), «Harakatdagi realizm» (1983), «Metodimizning hayotiyligi haqida» (1986), «Metodimizning mohiyati haqida» (1989) singari qator maqolalar yozdi. Biroq bir narsani e'tirof etish kerak: U.Normatov hech vaqt metodni dogmatik tushungan emas, aksincha, hamisha sotsialistik realizmni «ochiq sistema» deb bilganlar qatorida bo'lgan, uning ramkalarini kengaytirishga intilgan. Aytmoqchimizki, U.Normatov talqinidagi sotsialistik realizm bilan 30-, 40-, 50-yillar tushunchasidagi qotib qolgan qolipni bir xil tushunish xatodir.

Istiqlol yillarida adabiy tanqid sohasida ishlayotgan eng faol mualliflardan biri, shubhasiz, U.Normatovdir. Munaqqid adabiy jarayondagi hodisalarni jonkuyarlik bilan kuzatadi, muammolarni hal qilish yo'llarini izlaydi, yutuqlardan quvonadi. Keyingi yillarda U.Normatovga xos bag'rikenglik, tantilik, yangilikka o'chlik bor bo'yi bilan ko'rindi, sportchilar ta'rifi bilan aytsak, ikkinchi nafasi ochildi. Eng muhimi, munaqqid «zamonga moslashdi» emas, bunday o'ylovchilar yanglishadi. Zero, U.Normatov shaxs va munaqqid sifatidagi «javhar»ini saqlab qoldi.

U.Normatov sho'ro davri adabiyotiga, xususan, A.Qodiriy, A.Qahhor, G'.G'ulom ijodiga bag'ishlangan maqolalarida o'zining ilgarigi qarashlariga jiddiy o'zgarishlar kiritdi. «Qodiriy bog'i», «O'tgan kunlar» hayrati» kitoblarida, vaqtli matbuotda e'lon qilingan qator maqolalarida ulug' adib ijodini teran ilmiy tahlil qildi, uning umumbashariy mohiyatini ochib, adabiyotimiz rivojida tutgan ulkan o'rnini asoslab berdi. «Qahhorni anglash mashaqqati» nomli mo'jazzgina kitobchasida munaqqid

adib asarlari qatidagi shu paytga qadar anglanmagan mazmunlarni ochib berdi. Kitobning nomlanishida ham chuqur mazmun bor: U.Normatov A.Qahhor asarlarini navqiron paytlaridan boshlab o'rganadi, mana endigina uning mohiyatiga yaqinlashgandek bo'lib turibdi. Kitobni o'qigach, 80-yillar oxiri 90-yillar boshidagi sho'ro davri adabiyotiga nigilistik munosabatning asosi bo'shligiga amin bo'lamiz. Shunisi e'tiborliki, U.Normatov A.Qahhor ijodi bilan XX asr G'arb adabiyotidagi oqimlar orasida mushtarak nuqtalarni ko'radi. Xususan, adibning asarlarida «absurd tuyg'usi» borligini yozadi. To'g'ri, bu fikrga ko'pchilik adabiyotshunoslar qo'shilmadi, matbuotda bahslar bo'lib o'tdi. Biroq munaqqidning fikrini butkul asossiz deb bo'lmaydi. Hali bu hodisani — 70 yil izolyasiya holatida qolgan o'zbek adabiyotiga o'sha davr G'arb adabiyotining ta'siri masalasini o'rganishga bag'ishlangan asarlar yaratiladi, bahsli masala hal qilinadi. U.Normatov hozir bildirgan fikrlar esa muammoga ilk bor diqqatni jalb etishi, o'sha ishlarni amalga oshirajak tadqiqotchilarning fikriga turtki berishi jihatidan katta ahamiyatga egadir.

Istiqlol yillarida U.Normatov joriy adabiy jarayon muammolari bilan ham jiddiy shug'ullandi. Munaqqidning «Umidbaxsh tamoyillar», «Adabiy jarayondagi g'aroyib robitalar», «Jasorat jozibasi», «Sukutda emas, harakatda» kabi qator maqolalari, taqrizlari, suhbatlarida bugungi adabiyot muammolari atroflicha muhokama qilinadi.

U.Normatov — fikri navqiron munaqqid. U kishidagi yoshlarga xos g'ayrat, kuyunchaklik, go'zallik qarshisida tuganmas hayrat bor ekan, hali ko'p asarlar kutishga haqlimiz.

Adabiyotlar:

1. U.Normatov. Qahhorni anglash mashaqqati.-
T.,2000
2. U.Normatov. «O'tgan kunlar» hayrati».- T.,1996.
3. Abdulla Qodiriyning badiiy dunyosi.- T.,1994
4. Umarali Normatov(Bibliografik ko'rsatkich).- T.,1990
5. O'zbek sovet tanqidi tarixi. Ikki tom. –T., 1987.

Abdug'afur Rasulov (1937-2012)

Abdug'afur Rasulov adabiy tanqidchiligimizda o'ziga xos o'rni, o'z «ovoz»iga ega munaqqidlardan biridir. Munaqqidning o'ziga xos ovozi ToshDU (O'zMU) hozirgi o'zbek adabiyoti kafedrasida O.Sharafiddinov, U.Normatov, N.Xudoyberganov singari zabardast tanqidchilar bilan birgalikda kechgan uzoq yillik muallimlik faoliyati davomida obdon toblandi. Eng muhimi, bu ovoz shu mashhur kafedra ijrosiga uyg'un jo'rovoz bo'lgani holda o'zligini ham saqlab qololdi. A.Rasulov qariyb qirq yildan buyon adabiy jarayon ichida qaynaydi, adabiyot bilan birga nafas oladi — 60-yillarning o'rtalaridan boshlab matbuotdagi maqolalari, radio va televideniedagi chiqishlari, sinfxonalardagi yoniq ma'ruzalari bilan adabiyotimiz ravnaqiga xizmat qilib keladi.

A.Rasulov tanqidchilik faoliyatida nasrimiz muammolarini o'rganishga bag'ishlangan problematik maqolalar, sharhlar, taqrizlar keng o'rin tutadi. Munaqqid nasriy asarlarni tahlil qilarkan, ularning hayot bilan aloqasi, badiiy o'ziga xosligi kabi muhim jihatlarni diqqat markaziga qo'yadi. U konkret asarni umumadabiyot kontekstida baholashga, o'sha asar haqida bildirilgan fikrlarni e'tiborda tutishga harakat qiladiki, bu munaqqid baholarining xolis bo'lishini ta'min etadi. Albatta, A.Rasulovning sho'ro zamonida yozilgan maqolalarida davrning, hukmron mafkuraning ta'siri yo'q emas. Biroq uning bosiq-vazmin mulohazalari, o'rni bilan o'rtaga tashlagan savollari zahirida aytishi lozim bo'lgan, lekin aytmagan fikrlarini uqib olish imkoniyati har vaqt bor edi. Masalan, H.G'ulomning «Mashrab» romani haqida to'talib, munaqqid shoir «hayotining falsafiy mohiyati teran badiiy tahlil qilinmagan»idan qoniqmaganini izhor qiladi²¹⁴. Sababi, romanda tasvirlangan «voqealar mantiqidan Mashrabning To'tixonga bo'lgan sevgisidan ulug'roq muhabbati borligi anglashiladi». Zukko kitobxon

²¹⁷ A.Rasulov. Tanqidchilik ufoqlari. - T.1985. - B.116

bu o'rinda gap Mashrabning qalbini egallagan «ishqi ilohiy» haqida borayotgani, munaqqid shoir hayotining falsafiy mohiyatini busiz idrok etib bo'lmashligini ta'kidlamoqchi ekanini anglaydi. Yoki I.Rahimning «Oqibat» romanidagi Boy ota obraziga to'xtalib, yozadi: "Bu odam 30-yillarda ot-aravasi, qo'sh ho'kizi, ichkari, tashqari hovlisi bo'lgani uchun surgun qilingan edi. Keyinchalik u noqoratuproq yerlarga borib qolgan. Boy ota O'zbekistondagi yerida kolxoz raisi yashayotganini, raisning ikki mashinasi, juda muhtasham imorati borligini ko'radi. U bir narsaga tushuna olmaydi: nega raisning boyligini musodara qilishmaydi? Bu obraz xarakterini chuqurroq yoritish mumkin edi."²¹⁹ E'tibor berilsa, munaqqid sho'ro tuzumining mohiyatiga ishora qilayotganiga, romandagi shu epizodda o'sha mohiyatni ochib ko'rsatish imkoniyati amalga oshmaganiga e'tiborni qaratadi. Albatta, 80-yillarga kelib fikr aytish imkoniyati biroz kengaygani to'g'ri, lekin o'shanda ham sho'ro tuzumining mohiyatiga dahl qiluvchi fikr aytish mahol edi.

A.Rasulov badiiy asarga talabchanlik, shu bilan birga ijodkorni hurmat qilgan holda yondashadi. Zero, u o'zining ijodkor va o'quvchi orasidagi zanjir ekanligini, har ikkisi oldida ham ma'sulligini teran his qiladi. Masalan, "Bir yilning prozasi" nomli obzorida munaqqid H.G'ulomning "Mashrab", Mirmuhsinning "Ildizlar va yaproqlar", I.Rahimning "Oqibat" romanlariga to'xtab, avval ulardagi yutuq va kamchiliklarni xolis ko'rsatadi. So'ng ularda mualliflarning imkoniyatlari to'liq namoyon bo'lmaganligini ta'kidlab, buning sababini "inson umri va yugurik vaqt orasidagi ziddiyatda", ya'ni bu asarlarning shoshibroq yozilganida deb ko'rsatadi. Munaqqid muallifning tushungisi keladi: "odam iloji boricha ko'p ishlashga, ko'p mahsulot berishga intiladi". Biroq kitobxon oldidagi ma'suliyatini ham unutmaslik kerak: "Tezkorlik, ijodiy faollik yaxshi xususiyat. Lekin kitobxonning ehtiyoj va talablarini hisobga olish ham hech qachon ziyon keltirmagan. Buni unutmagan yozuvchilargina

²¹⁹ Shu kitob. -B.119

muvaffaqiyatga erishadilar"²²⁰. Shu yo'sin bosiqlik bilan, tahlilga tayanib chiqarilgan xulosa e'tiroz uyg'otmaydi: ijodkorga ham, o'quvchiga ham birdek foydali bo'ladi. Xuddi shunday talabchanlik "Tarix. Falsafa. Roman" maqolasida ham kuzatiladi. Munaqqid romannning tabiati, uning badiiy tafakkurdagi o'rni haqida jiddiy mulohazalarni o'rta tashlagach, "hamma ham roman yozishi shartmidi?" degan savolni qo'yadi. O'zi qo'ygan savolga "Yo'q, shart emas", deya javob berarkan, munaqqid buni atroflicha asoslaydi. Uning fikricha, romanda "asosli romaniy tafakkur" bo'lishi shart. Shu jihatdan qarab, munaqqid O.Xoldorning "Mirkomilboy", R.Raupovning "Ustun", Q.Davlatning "Xusumat" asarlari roman talablariga yetarli javob bermasligini aytadi. A.Rasulov maqolada muhim muammoga diqqatni tortadi: "Afsuski, ajdodlar haqida yaratilayotgan ko'pchilik asarlarda umumiy gaplar, g'urur, maqtanish kabi xususiyatlar yetakchi bo'lib qolmoqda", Munaqqid, talabicha tarixni oddiygina tasvirlash adabiyotdan yiroq bo'lganidek, uni badiiy gavdalandirishning o'zi ham kamlik qiladi-romaniy tafakkur, badiiy falsafagina asarni romanga aylantira oladi.

A.Rasulov ijodida portret janri alohida o'rin tutadi. Munaqqidning O.Yoqubov ijodiga bag'ishlangan "Tiniqlik", ustozi O.Sharafiddinov haqida "Ozod Sharafiddinov" (1980) va "Iste'dod va e'tiqod"(2000) portret risolalari, o'z vaqtida yoshlar mukofotiga sazovor bo'lgan X.To'xtaboyev, G.Nurullayeva, G.Jo'rayeva, I.G'ofurov, X.Xudoyberdiyeva, O.Xojiyeva, O'.Hoshimovlar haqidagi mo'jaz portret maqolalari janr takomiliga sezilarli ulush bo'lib qo'shilgan. A.Rasulovning "Ardoqli adib" nomli risolasi ham portret janrida yozilgan bo'lib, unda O'.Hoshimov haqida so'z yuritiladi. Ushbu portret o'ziga xos uslubda, chuqur samimiyat bilan yozilganki, bu narsa uning o'qishli bo'lishini ta'min etgan. Aytish kerakki, munaqqid "Ardoqli adib" portretini janr "kanon"lariga muvofiq yaratgan: unda biografik metoddan juda samarali

²²² Shu kitob. -B.119

foydalanilgan Muallif adibning ajdodlari, u voyaga yetgan muhit, mahalla haqida ham juda muhim ma'lumotlar beradi. Bu ma'lumotlar adibning yozuvchi va inson sifatida shakllantirgan omillar haqida tasavvur berib, yozuvchining hayotidan olingan yorqin lavhalar bilan birga uni o'quvchi ko'z oldida bir inson sifatida gavdalandiradi. Xullas, munaqqid o'quvchini yozuvchi ijodi orqali shaxsiga, shaxsi orqali ijodiga yaqinlashtirish maqsadini ko'zlagan va bunga erishgan. Muhimi, ushbu portret yozuvchiga necha yillik yaqin do'st bo'lib, uning ijodini adabiyotdagi ilk qadamlardan boshlab kuzatgan zukko munaqqid tomonidan yozilgan. Shu tufayligina muallif adibning hayoti va ijodini bir-biriga chambarchas bog'liq holda yoritib bilgan. Natijada kitobni o'qigan o'quvchi adib yaratgan asarlarning dunyoga kelishi haqida, umuman, badiiy ijod haqida, badiiy asarning hayot bilan aloqasi haqida yaxshigina tasavvurga ega bo'ladi.

A.Rasulov ijodida adabiy tanqid muammolariga bag'ishlangan qator maqolalar mavjud. munaqqid sifatida u o'z kasbi sir-sinoatlari, qonun-qoidalarini bilishga, o'zi xizmat qilayotgan sohaning "harorati"ni his etib turishga qiziqishi tabiiy, albatta. "Tanqidchiligimiz ufqlari"(1985) kitobiga kiritilgan "Teran tomirlar", "Tanqid tarozusining olmos toshi" nomli maqolalarida A.Rasulov tanqid metodologiyasi masalalarini yoritadi. 80- yillarga kelib ko'p munaqqidlar qatori u ham tanqidchilikning nazariy tayyorgarligi haqida qayg'urishi bejiz emas edi. Zero, bu davrga kelib tanqidchilik, adabiy tanqidiy tafakkurni o'zgartirish zarurati yuzaga kelayotgani tobora ravshan bo'lib borayotgan edi. A.Rasulov bu o'tkir muammoni chuqur o'rganishga bel bog'ladi. Jumladan, uning "Taqdirlar talqini" nomli maqolasida "Mehrobdan chayon"ning tanqidchilikdagi turlicha talqinlari, asarni talqin qilish va baholashda yo'l qo'yilgan xatolar va ularning omillarini konkret misol yordamida ko'rsatdi, tanqid tamoyillarini o'zgartirish zarurligiga yanada chuqurroq amin bo'ldi. A.Rasulov 90- yilning o'rtalaridan

shu dolzarb masalani jiddiy o'rganishga kirishdi: qator maqolalar e'lon qildi. Munaqqid sho'ro davri adabiy tanqidchiligi tutgan yo'l badiiyatga zidligini, badiiy asarga yondashish, uni anglash va baholashdagi buzulishlarni chuqur angladi, endi yangi yo'ldan borish zarurligini teran his qildi. Uning "Ilmi g'aribani qo'msab"(1998) nomli risolasida mumtoz Sharq adabiyotshunosligidagi talqin ilmi haqida fikr yuritiladi. A.Rasulov ko'hna Sharqda badiiy asarni idrok qilish an'analari, shu bilan bog'liq «ilmi g'ariba», «ahli dark», «zurafo» singari tushunchalar mavjud bo'lganini, aslida, hozirgi G'arb adabiyotshunosligida eng ilg'or deb qaralayotgan yo'nalishlar ildizi shu an'analarga borib taqalishini ko'rsatdi. A.Rasulovning bu izlanishlari «Hozirgi o'zbek tanqidchiligida tahlil va talqin muammosi» (2002) nomli doktorlik tadqiqotda o'zining mantiqiy yakunini topdi: olim tanqid nazariyotchisi sifatida e'tirof etildi.

Adabiyotlar:

1. A.Rasulov. Tanqidchilik ufqlari.- T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985. –B.149.
2. A.Rasulov. Ilmi g'aribani qo'msab.- T.: «Ma'naviyat», 1998. –B.61.
3. A.Rasulov. Ardoqli adib. - T., «Sharq», 2000
4. A.Rasulov. Yangi zamon-yangi qahramon. –T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978. –B.136.

Ibrohim G'afurov

(1937)

Ibrohim G'afurov-serqirra ijodkor. U o'zining ijodiy faoliyatini hikoyalar yozishdan boshlagan: respublika matbuotida bir qator hikoyalarini chop ettirgan, tarjimonlik faoliyati ham juda sermahsul: o'zbek kitobxoni "Alvido qurol!", "Chol va dengiz", "Jinoyat va jazo", "Telba", "Qimorboz", "Panchatantra", "Qiyomat", "Zardusht tavallosi" singari durdona asarlarni I.G'afurov tarjimasida o'z ona tilisida o'qish imkoniga ega bo'lgan. I.G'afurovning mansuralari ko'pchilik she'r ixlosmandlarining dilidan joy oldi, ko'ngillar sarhadini kengaytirib, she'riy tafakkurni chuqurlashtiradi... Bularni bejiz eslatmadik. Zero, I.G'afurov ijodiy faoliyatining asosiy sohasi bo'lgan tanqidchiligidagi bularning bari o'z izini qoldirgan. Uning adabiy tanqidiy asarlaridagi o'ziga xoslik-ilmiy va badiiy tafakkurning sintezlashuvi, ba'zan keyingisining ustuvorroq bo'lishining asosi shunda.

I.G'afurov adabiyot haqida ehtiros bilan yozadi. Bu xususiyat munaqqidning ilk adabiy tanqidiy chiqishlari, jumladan, "O'zbek adabiyoti masalalari"(1962) to'plamiga kiritilgan "Saodatga hamnafas bo'lib" nomli yirik hajmli maqolasida ham kuzatiladi. I.G'afurov maqolada Said Ahmad hikoyalarini tahlil qilarkan, ulardagi lirik ruhni chuqur his etadi, adabiy tanqidiy fikrlarini ifodalashda badiiy obrazlardan ham foydalanishga intiladi. Bu xususiyat I.G'afurovning butun adabiy tanqidiy faoliyatiga xos bo'ldi, yildan yilga sayqallanib, ortiqchaliklar bartaraf etilib bordi. O.Sharafiddinov munaqqidning 60 yoshga to'lishi munosabati bilan yozgan maqolasida u har gal adabiyotning san'at ekaniga, nafosat ekaniga, unda go'zallik va nafosat mujassam ekaniga alohida urg'u beradi. Maqolalarida asarlardagi ana shu go'zallik va

nuqralarni qidiradi, topadi va o'z kashfiyotlarini kitobxonga taqdim etadi"²²¹, -deb yozgan edi. Darhaqiqat, o'zining ilk kitobini "Go'zallikning olmos qirralari" (1964) deb nomlagan munaqqid o'z faoliyatida uning yangi-yangi qirralarini ochishga, borlarini yorqinroq jilvalantirishga intildi.

I.G'afurov she'riyat tanqidchiligida, ayniqsa, faol ishladi, she'rni nozik idrok etuvchi munaqqid sifatida tanildi, tan olindi. Munaqqid she'riyatga juda yuksak talablar bilan yondashadi, jumladan, "Odamni sevish" nomli maqolasida: "Shoir kishi-sara gap kishisi. Zotan, sara gap odam ko'nglini boyitadi, odamni ichida bog'lar, chamanzorlar yaratadi, yuksak muhtasham qasrlar quradi, olijanoblik deb atalgan adabiy tirik tegirmonning parraklarini aylantiradi", -deb yozadi. Modomiki "she'r-sara gap" ekan, u o'quvchi qalbida xuddi shunday o'zgarishlar yasashi shart, aks holda u o'zining missiyasini - zimmasidagi vazifani bajarmagan bo'lib chiqadi. I.G'afurov she'r, she'riyat oldiga mana shunday yuksak talablar qo'yadi, konkret she'rga, shoirga shu talablar asosida munosabat bildiradi, baholaydi.

I.G'afurov she'riyatdagi o'zgarishlarni, yangiliklarni teran ilg'aydi, boisi, u o'zbek she'riyatini-qadimdan to hozirgi kunga qadar-yaxlitligicha nazarga olgan holda fikr yuritadi, konkret hodisani shu butunlik ichida baholaydi. Masalan, 70-yillarda she'riyatga kirib kelgan avlod haqida u: "Agar bu naslning lirik qahramonini o'ttizinchi yoki elliginchi yillarning lirik qahramonlariga solishtirsak, o'rtadagi farqlarni, davrning keskin belgilarini aniq ko'ramiz. Saksoninchi yillarga kirib borayotgan va bizning yosh shoirlarimizni qalb qo'rda toblanib chiqayotgan bu qahramon nafis tuyg'ularga, nozik sezimlarga, mayin so'zga juda tashna. U jar solmaydi, bayonotlar bermaydi,

²²¹ O.Sharafiddinov. Ijodni anglash baxti.-T., 2004. -B.561

u o'zi haqida, o'z sevgilari, kechinmalari, hayotiy qarashlari haqida juda sekin, juda mayin, juda beozor so'zlaydi. Lekin u o'zining juda sekin aytayotgan gaplarini butun dunyo eshitishini xohlaydi"²²². Munaqqid she'rxon va she'rshunoslarda katta umid uyg'otib adabiyotga kirib kelgan bu avlodga xos xususiyatlarni juda teran ilg'aydi. U she'riyat 30-50-yillardagi kabi "baqirib" emas, aksincha, juda sekin gapirib-insonning dilidagi mayin torlarini chertib ham o'zini dunyoga eshittirishi mumkin, deb biladi. Yana bir nuqta: munaqqid 30-50-yillar she'riyatidagi ayrim tendensiyalarni u qadar ma'qullamagani ko'rinib turibdi, lekin buni ochiq aytmaydi, balki uning ziddi bo'lgan ijobiy hodisani yonma-yon qo'yib fikrlaydi, xulosa o'z-o'zidan kelib chiqaveradi. Bu ham bir ibrat. Zero, adabiyot haqida so'z borganda davrni davrga, avlodni avlodga qarshi qo'ymaslik, hatto, ochiq ko'rinib turgan ziddiyatlar zahirida ham ko'rinmas aloqa-vorisiylik borligini ko'ra olish uchun munaqqid keng ko'lamda fikrlay oladigan bo'lishi kerak. I.G'afurov ana shunday munaqqidlardan. Uning maqolalarida fikrning erkin parvozi kuzatiladi: u bugungi she'riyat haqida so'z yuritarkan goh mumtoz adabiyotimizga, goh qadim og'zaki va yozma yodgorliklariga, goh jahon adabiyoti durdonalariga murojaat qiladi, qarashlarini ulug' mutafakkirlar fikrlari bilan mustahkamlaydi. I.G'afurov maqolalarini o'qiganda milliy adabiyotlar orasida chegaralar "shaffof" ekanligini, mavjud har ne ayirmalarga qaramay bashariyatning ildizi birligini his qiladi kishi. Bu esa orif so'zdan o'quvchi diliga tushgan ma'rifat nuridir.

I.G'afurov she'riyatimizning katta avlodi vakillari - Oybek, Mirtemir, M.Shayxzoda, U.Nosir, Zulfiyaxonimlar ijodini mehr bilan o'rgandi; "Usmon Nosir", "Ona yurt

²²² I.G'afurov. Linkaning yuragi. -T., 1982. -B.78

kuychisi", "O'rtoq shoir" singari kitoblarida ularning o'ziga xos jozibasini ochib berdi. Munaqqidning "Joziba", "Yonar so'z", "Yam-yashil daraxt", "Yurak-alanga", "Lirikaning yuragi", "She'riyat-izlanish demak", "O'ttiz yil izhori", "Dil erkinligi" kabi kitoblarida she'riyatimiz, adabiyotimizning muhim masalalari muhokama etiladi.

80-yillarda I.G'afurov hazrat Navoiy ijodi haqida qator maqolalar e'lon qildi, shoir ruhiyatiga yaqinlashish, o'quvchilarni unga yaqinlashtirishga intildi. Adabiyotshunos N.Komilov bu haqda: "Navoiyshunoslikda ko'p tadqiqotlar yozilgan, ko'p fikrlar aytilgan. Ibrohim G'afur bu borada ham o'z so'zini ayta oldi. Ko'p yillar mobaynida Alisher Navoiy ijodining falsafiy asosi bo'lgan tasavvuf inkor qilib kelingan <...> bir paytda Ibrohim G'afur tasavvuf ta'limotini maxsus o'rganmagan bo'lsa-da, ammo savqi tabiiy amri bilan Alisher Navoiy ijodini sho'ro navoiyshunoslari yo'lidan borib tushunib bo'lmasligini isbotladi", -deb yozadi. Olimning e'tiroficha, I.G'afur o'zining savqi tabiiysi bilan "so'fiyona talqinga ham yaqinlashib bordi"²²³. N.Komilovning yuksak bahosi, e'tirofi "O'ttiz yil izhori" kitobiga kiritilgan "Xamsa" talqinlariga asoslanadi. Munaqqid "Xamsa" dostonlarini zamonga bog'lashga, ularning shu kun uchun ahamiyatini ta'kidlab ko'rsatishga intiladi. Navoiyshunoslik ilmi uchun, ehtimol, bu talqinu tahlillar qimmatida juda yuqori bo'lmasligi mumkin. Lekin ommaviy kitobxon uchun juda zurur: munaqqidning dilbar, dilkash talqinlari Navoiyni o'quvchiga yaqinlashtiradi, uning dilida Navoiyni o'qish ishtiyoqini uyg'otadi. Chinakam tanqidning bosh vazifasi ham-shu, aslida I.G'afurovning "Bilsak anglasak", "Ko'ngilning nozikligi", "Ikki debocha aro", "Maktublarda Navoiy siymosi", "Koinot, ko'hna ravoq va Navoiy", "Navoiyning xayol kemasi" singari maqolalari haqida ham

²²³ N.Komilov. Bedor qalb // I.G'afurov. Dil erkinligi. -T., 1998. -B.3-8

shu gapni aytish mumkin. Munaqqid bu maqolalarida Navoiy shaxsini anglashga, uning ruhiga kirish, hazrat ko'nglidan kechgan hislarni o'z ko'nglidan kechirish, o'yidagini bilishga intiladi. Navoiyning hayotdagi aqidasi, mavjud imkonlar ichidan tanlagan yo'li haqida quyidagilarni yozadi:

"Navoiyning ulug' ruhi hamisha darveshlik va so'fiylikka moyil va talabgor edi. Lekin u haqiqat siriga etish uchun tarkidunyo qilmadi.

Balki hech to'xtamay xalq uchun ter to'kdi.

U Haq, Fano qoshida qanday javobgarlik his qilsa, Xalq va Tarix oldida ham shunday javobgarlik sezardi". Zotan, Navoiyning eng buyuk ibratlari, asrlar osha qimmatini yo'qotmagan va yo'qotmaydigan ibratlari ham shudir. Buni anglash, tushunish esa Navoiy asarlarini qayta-qayta mutolaa qilish, unga qalban yaqin bo'la olish natijasidagina nasib bo'ladi.

I.G'afurov she'riyat tanqidchiligi bilangina cheklanib qolgani yo'q, balki nasriy asarlarini ham o'ziga xos tarzda tahlil qildi. Jumladan u S.Ahmad, O.Yoqubov, P.Qodirov kabi etuk adiblarimiz asarlari tahliliga bag'ishlangan maqolalar, nasrimiz muammolari o'rganilgan problematik obzorlar, yoshlar nasri talabchanlik bilan tahlil qilingan sharhlar, qator taqrizlar e'lon qildi. Ayniqsa, munaqqidning A.Qodiriy asarlaridagi nozik jihatlarni nuqtadonlik bilan ochib berilgan "Shoirona, darveshona bir ma'no", "Ra'noning kashfi", "Ra'no va Xayyom" singari maqolalari o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otdi.

I.G'afurov faoliyatidagi yana bir ibratli jihati shuki, u adabiy tanqidiy asarlarini o'qishli bo'lishi haqida hamma vaqt qayg'uradi. Munaqqidning maqolalari ravon va hissiy to'yintirilgan tilda yozilgani, asarni hayotdan va adabiyotdan keltirilgan ko'plab misollar bilan qiyoslab tahlil etishi, kutilmagan fikr-xulosalarga boyligi bilan o'quvchini jalb etadi. Shuningdek, I.G'afurovning adabiy

tanqidiy asarlari janr jihatidan ham rang-barang: taqriz, obzor va problematik maqolalar bilan bir qatorda adabiy o'ylar, esselar ham keng o'rin tutadi. "Adabiy qahramonlarga xatlar" turkumini munaqqidning janr bobidagi topilmasi deb aytish mumkin. I.G'afurov "Odam bo'lish qiyin" romanidagi Gulchehrraga, "Sevgim sevgilim" qissasidagi Oypopukka, "Yoz yomg'irida"gi Munisxonga yozgan xatlarida asarlar tahlili o'ziga xos shaklda amalga oshiriladi.

Albatta, I.G'afurov tanqidiy faoliyatida sho'ro mafkurasi ta'siridan qutula olmasligi tabiiy edi. Uning qator maqolalarida sotsialistik realizm talablaridan kelib chiqqan holda yondashish, adabiyotning vazifalarini sho'rocha tushunishning ta'siri seziladi. Shunga qaramay, ularni inkor qilib, eskirdiga chiqarib bo'lmaydi. Negaki, ularda adabiyotga san'at hodisasi sifatida qarash, asardan go'zallik va nafosat izlash, san'atkordagi mahorat va iste'dodni qadrlash ustuvorlik qilaveradi.

Adabiyotlar

1. O.Sharafiddinov. Ijodni anglash baxti.-T.: «Sharq», 2004. – B.561.
2. I. G'afurov. Prozaning shoiri.-T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.-B.160.
3. I. G'afurov. She'riyat-izlanish demak. -T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1984. –B.224.
4. N. Xudoyberganov. Ehtiros to'lqinlari.-T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1970. -B.328.
5. Ibrohim G'afurov. Yam-yashil daraxt.-T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1976 yil.-B.328.

Norboy Xudoyberganov

(1938)

60-yillardan boshlab adabiy tanqidchilikda faol qatnashib kelayotgan Norboy Xudoyberganov haqli ravishda talabchan va prinsipial munaqqid sifatida tanilgan, tan olingan. N.Xudoyberganov adabiyotga, badiiy asarga juda yuksak talab bilan yondashadi, shu sababli ham uning maqolalarida tanqidiy ruh ustuvorroq. To'g'ri, ba'zan uning ayrim fikr-xulosalari o'ta keskin, yetarlicha asoslanmagandek ko'rinadi ham. Shu tufayli munaqqidning aksar maqolalari tanqidchilikda jiddiy e'tirozlar tug'dirgan, bahs-munozaralarga sabab bo'lgan; ochig'ini aytganda N.Xudoyberganovni "o'tatanqidchi"lar sirasiga qo'shgan (L.Qayumov) yoki uni biroz kinoya bilan "tanqidchilimizda alohida shaxs" (H.Abdusamatov) deya ta'riflagan tanqidchilarda ham ma'lum asos yo'q emas. Biroq shuni tan olish kerakki, N.Xudoyberganov maqolalaridagi tanqidiy ruh bironing boplab "po'stagini qoqib qo'yish" yoki o'zining nechog'li "prinsipial"ligini ko'rsatib qo'yish istagidan emas, aksincha, adabiyotimizni yuksaltirishdek nekbin niyatdan oziqlanadi. Zero, munaqqid "kitobxon qalbini, adabiyot yuragini jarohatlaydigan xom, yaramas asarlarning ildizini qirqish"ni tanqidchilikning muhim vazifasi deb biladi.

N.Xudoyberganov "G'oyaviy maqsaddan-obrazga" nomli maqolasida yozishicha, "ijodning davrga munosabatida ob'ektiv(tashqi), iste'dodga munosabatida sub'ektiv(ichki) ma'no bor", "keng ma'noda so'z san'atining, tor ma'noda konkret asarning ildizini" shu ikki holatning birligidan izlash lozim¹. Munaqqid bu ikki holatning uyg'un birligisiz, "shunchaki asar yozish uchun"

²²⁴ N.Xudoyberganov. Ehtiros to'liqlari. -T.: 1970.-B.11

mehnat qilayotgan ijodkorlarni, shu tarzda yaratilgan asarlarni keskin tanqid qiladi. Jumladan, T.Saydalievning "Men muxbirman" nomli she'riga to'xtalib, munaqqid tasvirlangan narsa, (yoki ifodalangan fikr) hayotiy ekanligining o'zi kamligi, badiiy obrazga do'ngan hayot haqiqatigina san'atga daxldor bo'lishini ko'rsatadi. Yoki H.G'ulomning "Senga intilaman" nomli qissasini tahlil qilarkan "qo'riq erlardan yaxshi foydalanish, ularning botqoqlikka, to'qaylikka aylanib ketishiga yo'l qo'ymaslik masalasining o'rtaga tashlangani nechog'li muhim bo'lmasin, badiiy asar uchun yetarli emasligini, muhimi o'sha "masala obrazning "qalbi"ga singdirilib yuborilgan holda" tahlil qilinishidalgini ta'kidlaydi. Albatta, munaqqidning bunday qarashlari "ijtimoiy muhim masalalar"ga bag'ishlangan asarlar ko'proq rag'batlantirilgan sharoitda juda muhim edi. N.Xudoyberganov adabiyotning vazifasi hayotni butun murakkabliklari bilan badiiy tahlil qilishda deb biladi. Shu qarashdan kelib chiqqan, munaqqid N.Fozilovning "Qush qanoti bilan" qissasida "Akmalning taqdiri to'g'risidagi mulohazalarda badiiy yaxlitlik bilan mantiqiy izchillik yetishmasligi"ni aytadi. Uning fikricha, Akmalning U.Nosir va A.Qodiriyar ijodini targ'ib qilgani uchun qamalgani "haqiqatga mos keladi". Lekin bu kifoya emas, hayotning "mohiyatini estetik tahlil qilish" zarur. Jumladan, Akmalga shogirdining xiyonat qilganini oddiy bayon qilish yetarli emas, "o'shanday joylarga xabar qiluvchilarning barchasini josus, xiyonatchi, deb hisoblash" mumkin emas. Chunki "bu bir yoqlama, noto'g'ri qarashdir". Munaqqid fikrcha, o'sha xiyonatkor shogirdining xatti-harakatlari ham tasvirlangan davr sharoitida asoslanishi-tadqiq qilinishi lozim. Ko'ramizki, N.Xudoyberganov adabiyotga chinakam realistik san'at

talablari bilan yondashadi, asarni shularga tayanib baholaydi.

N.Xudoyberganov - jur'atli, dadil tanqidchilardan sanaladi. Ma'lumki, sho'ro davri sharoitida adabiy asarni baholashning muhim omillaridan biri sinfiylik edi. Garchi "sinfiylik" tushunchasini ko'r-ko'rona, dogmatik anglashdan tanqidchiligidimiz 60- yillarga kelib birmuncha qutulgan bo'lsa-da, u adabiy-mafkuraviy jabhada muhim bo'lib qolaveradi. N.Xudoyberganov "Tahlil hikmati"²²⁵ maqolasida M.Yunusovning "Traditsiya va novatorlik problemi" nomli monografiyasiga to'xtalib, undagi ayrim nuqtalarni tanqid qiladi. Jumladan, munaqqid adabiyotdan "sinfiy kurashning o'zini va uning qonuniyatlarini to'la tasvirlab berishni talab qilish" noto'g'riligini, adabiyot "sinfiy kurash ishtirokchilarining obrazlarini tasvirlashi va shu orqali ijtimoiy hodisalarning estetik mohiyatini ochishini" ta'kidlaydi. Shuningdek, N.Xudoyberganov monografiyada 20-yillarda inqilob mavzusida yozilgan ayrim she'rlarni orttirib baholanishiga ham qo'shilmadi. "ularni zo'r badiiy mahorat bilan yozilgan" deyishga qarshi chiqdi. Tabiiyki adabiyotshunosligimizda tomir otib ulgurgan tendensiyalarga ehtiyotkorlik bilan bo'lsa-da, qarshi borish uchun katta jur'at zarur edi. Yoki "paxta uchun kurash " salkam front darajasiga yaqinlashtirib qo'yilgan 70-yillarda "Odam paxtaga emas, balki paxta insonga baraka hadya etishi lozim" degan fikrning oldinga surilgani, adabiyotdan shunday talqin talab etilgani ham, shubhasiz, munaqqidning faol grajdanlik mavqeidan dalolatdir. Bunday fikrdagi munaqqid, tabiiyki, P.Qodirovning "Meros" qissasidagi Yolqin Otajonov tipidagi qahramonlarni to'la yoqlay olmaydi: u "...nima

²²⁵ N.Xudoyberganov. Ehtiros to'liqlari. -T.:1970. -B.270-278

uchun o'zini goh o'tga, goh suvga uradi, goh yonadi, goh kuyadi. Yana shunisi borki, ehtiyoj yo'q paytida ham yonadi, kuyadi, eziladi, mehnat og'irligidan eziladi, biroq mana shu ezilishdan, kuyish-yonishdan rohatlanganday tuyuladi..."²²⁶ N.Xudoyberganov "inson mehnati pirovard natijada zavq-shavq, quvonch ato etishi zarur" degan tabiiy aqida bilan yasharkan, mehnatining rohatini ko'pda ko'rolmay qolgan o'zbek dehqonining fojeasini his qiladi, uning o'zi shu fojeani hali his etmayotganini biladi, uni uyg'otish umidi bilan yuqoridagicha fikrlarni aytishga o'zida jur'at topadi.

N.Xudoyberganov o'zining maqolalarida bot-bot Abdulla Qahhorga murojaat qiladi: adibning badiiy ijod haqidagi, adabiyot haqidagi fikrlarga tayanadi. "Men o'zim qanday maqola yoki taqriz yozishga kirishmay, nimalar to'g'risida mushohada yuritmay hammavaqt Abdulla Qahhor shunday paytlarda nima derdi, nimalarni qo'llab-quvvatlab, nimalarni tanqid qilardi, degan o'yga boraman, o'z xatti-harakatimni taftishdan o'tkazib boraman"²²⁷ - deya e'tirof etadi munaqqid. Darhaqiqat, N.Xudoyberganov ustoz adibga munosib shogird bo'lishga intiladi, uning ijodida ustoz ta'siri sezilib turadi. Masalan, A.Qahhor «Talant — xalq mulki» maqolasida iste'dodni asrash, tarbiyalash, o'z (va o'zga) iste'dodiga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lish kabi muhim masalalarni qo'ygandi. N.Xudoyberganov ham iste'dodga munosabatda shunday qarashga tayanadi: ijodkorlardagi o'sish o'zgarishlarni muntazam kuzatib, ularni «xalq mulki»ga xiyonat qilmaslikka, ijodiy izlanishda bardavom bo'lishga undab turishni o'zining, tanqidning vazifasi deb biladi. Jumladan, u E.Vohidov, A.Oripov singari katta

²²⁶ N.Xudoyberganov. So'z kurashga chorlaydi. -T.: 1978. -B61

²²⁷ N.Xudoyberganov. O'z dunyosi, o'z qiyofasi. -T.,1986.- B.203

iste'dodlar ijodida sustlashish bo'lganini, ular iste'dodlari darajasida badiiy mahsul bermayotganlarini kuyinib yozadi²²⁸.

Shunga o'xshash, u adabiy jamoatchilik katta umid bilan qaragan yoshlarning ijoddagi sustkashligini ko'rib, «ular adabiy jarayonga faol aralashib, chinakam ijodiy jasorat ko'rsatishmasa, nimalarga qodir ekanligini amalda isbotlay olishmasa, ulardagi iste'dod uchqunlari so'nib ketishi hech gap emas»²²⁹, deya tashvishli bong uradi. A.Qahhor singari N.Xudoyberganov ham iste'dodsiz yozilgan asarlarga hamisha murosasiz munosabatda bo'ladi, adabiyotda nomlarni emas, avvalo, barkamol asarlarni qadrlashga intiladi. Ko'pincha, adabiy tanqidchilik yuksak baholagan asarlardan ham qoniqmaydi. Bu o'ta talabchanlikdangina emas. Gap shundaki, munaqqid o'sha asarlarni katta adabiyot o'lchovlari bilan baholaydi, adabiyotimizning jahon miqyosiga chiqishini, e'tirof etilishini xohlaydi — kaltaroq olingan gaz bilan o'lchaboq qanoatlanib qolishni istamaydi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, N.Xudoyberganov adabiyotimizning sobiq ittifoq doirasida targ'ib etilishida juda katta hissa qo'shgan munaqqidlardan sanaladi. Uning rus tilida yozilgan qator maqolalari «Voprosi literaturi», «Literaturnaya ucheba», «Drujba narodov», «Literaturnaya gazeta» singari nashrlarda e'lon qilingan.

N.Xudoyberganovning adabiy tanqidiy asarlari mavzu va janr e'tibori bilan rang-rarang. Uning she'riyat, nasr va dramaturgiya, adabiy tanqid muammolariga bag'ishlangan obzor va problematik maqolalari, qator taqrizlari, adabiy tanqidiy ocherk va portretlari har vaqt

²²⁸ N.Xudoyberganov. haqiqat yog'dulari. -T., 1985.- B.109-118

²²⁹ N.Xudoyberganov. O'z dunyosi, o'z qiyofasi. -T., 1986.- B.8

o'quvchilar, mutaxassislar tomonidan qizg'in kutib olinadi, bahs-munozaralar qo'zg'aydi. Ayniqsa, adabiy-estetik tafakkurda jiddiy burilishlar yuz bera boshlagan 80-yillarning o'rtalaridan boshlab munaqqidning maqolalarida tanqidiy, publitsistik ruh yanada kuchaydi. N. Xudoyberganovning shu yillarda yozilgan «Nega she'r yozasiz?», «Jiddiy o'zgarish bo'ladimi?», «Hammasi tahlilda ko'rinadi», «Jarlikdan qanday o'tamiz?», «O'qishu uqishning o'zi etadimi?», «Munozara — to'g'ri xulosa mezoni» singari qator maqolalarida bugungi adabiy jarayonning muhim muammolari o'rtaga tashlandi.

N.Xudoyberganovning tanqidchilik faoliyati uning pedagogik faoliyati bilan chambarchas aloqada kechgan, ular har vaqt bir-birini to'ldirib kelgan. Professor N.Xudoyberganov uzoq yillar mobaynida ToshDU (O'zMU)da saboq berdi, bu qutlug' dargohda tahsil olgan minglab talabalarga o'zining adabiyot haqidagi fikrlarini beminnat ulashdi, ularda erkin fikrlash, tanqidiy mulohaza yuritish ko'nikmalarini hosil qildi; ta'lim tizimi uchun darslik va qo'llanmalar yaratish, ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash ishida jonbozlik ko'rsatib ishladi.

Adabiyotlar

1. N.Xudoyberganov. Ishonch. —T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988.—B.248.
2. N.Xudoyberganov. So'z kurashga chorlaydi. —T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978. —B.232.
3. N.Xudoyberganov, A.Rasulov. O'zbek sovet adabiy tanqidchiligi. —T.: «O'qituvchi», 1990. —B.168.
4. O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi. Ikki tomlik. Ikkinchi tom. —T.: «Fan», 1987. —B.330.

1. Abdusamatov H. Estetika va hayot.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1976.- 266-b.
2. Adabiyotimizning yarim asri. Maqolalar to'plami. 2-kitob.-T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1975.- 448-bet
3. Belinskiy V.G. Tanlangan asarlar. T.: O'zdavnashr, 1955.
4. Yoqubov H. Oybek. (Adabiy-tanqidiy ocherk).- T.: O'zdavnashr, 1959.
5. Yoqubov H. Saylanma. Ikki jildlik. Birinchi jild.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.- 368-bet.
6. Imomov B. Homil Yoqubov.-T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1978. 104-bet.
7. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. "Tafakkur" jurnali bosh muharriri savollariga javoblar.- Tafakkur, 1998-yil 2-son.
8. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida.-T.: O'zbekiston, 1998
9. Karimov I.A. O'zgacha fikrlar va ishlash-davr talabi.-T.: "O'zbekiston", 1997
10. Majidiy R. Iste'dod va burch.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1974.-225-bet.
11. Mamajonov S. Lirik olam, epik ko'lam.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.- 336-bet.
12. Mamajonov S. Saylanma.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.-487-bet.
13. Mahmudov M. Abadiyat lahzalari.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.- 192-bet.
14. Mahmudov M. Hayrat va tafakkur.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.-192-bet.
15. Mirvaliyev S. Tarixiylik va zamonaviylik.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.-196-bet.
16. Mirzayev S. Hayot va adabiyot .- T.: "Sharq", 2001. 304-bet.
17. Norboyev B. Kurashchan she'riyat.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1977.
18. Normatov U. Nasrimiz ufqlari.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1974.-208-bet.
19. Normatov U. Talant tarbiyasi.-T.: "Yosh gvardiya", 1980.- 176-bet.
20. Nurmatov M. Tanqid va estetika.-T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1976.- 172-bet.

21. Oybek. Mukammal asarlar to'plami. 13-tom.-T.: "Fan", 1979. – 601-bet
22. Tog'aev O. Ibratli saboqlar.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1987.
23. Xudoyberganov N. So'z kurashga chorlaydi.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1978.- 232-bet.
24. Xudoyberganov N. Haqiqat yog'dulari.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1985.- 308-bet.
25. Xudoyberganov N. O'z dunyosi, o'z qiyofasi. T.: "Yosh gvardiya", 1986.-208-bet.
26. Xudoyberganov N. Ehtiros to'lqinlari.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1970.-328-bet
27. Xudoyberganov N., Rasulov A. O'zbek sovet adabiy tanqidchiligi.- T.: "O'qituvchi", 1990.-168-bet.
28. Sharafiddinov O. Birinchi mo'jiza. (Adabiy-tanqidiy maqolalar).-T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.- 462-bet.
29. Sharafiddinov O. Ijodni anglash: baxti.- T.: "Sharq" 2004.- 637-bet.
30. Sharafiddinov O. Talant xalq mulki.- T.: "Yosh gvardiya" 1979.-184-bet.
31. Shermuhamedov P. Davr qahramoni taqdirida. (Adabiy-tanqidiy maqolalar).- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1976.-276-bet.
32. Shukurov N. Bu olam sahnida.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1982.-248-bet.
33. O'zbek sovet adabiy tanqidi tarixi. Ikkinchi tom.- T., 1987
34. Quronov D. Istiqlol dardi.- T.: Yangi asr avlodi, 2000-y.
35. Qo'shjonov M. Qalb va qiyofa.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1978.-224-bet.
36. M.Qo'shjonov. Abdulla Qahhor mahorati.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1988.- 232-bet.
37. Qo'shjonov M. Ijod mas'uliyati. T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1981. 344-bet.
38. Qo'shjonov M. Ijod saboqlari.- T.: "Yosh gvardiya", 1973.- 192-bet.
39. Qo'shjonov M. Mohiyat va badiiyat.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1977.- 232-bet.
40. Qo'shjonov M. Hayot va qahramon. T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.- 368-bet.
41. Qo'shjonov M., Meli S. Abdulla Oripov.- T.: "Ma'naviyat", 2001.- 136-bet.

42. Qo'shjonov M., Qodiriy erksizlik qurboni.- T.: Fan, 1992.- 96-bet
43. G'afurov I. Dil erkinligi.- T.: "Ma'naviyat", 1998.-152-bet.
44. G'afurov I. O'ttiz yil izhori.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti,1987.- 400-bet.
45. G'afurov I. Yurak-alanga.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.- 296-bet.
46. G'afurov I. Yam-yashil daraxt.- T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1977.- 232-bet.
47. Hamdamov U. Badiiy tafakkur tadriji.- T., 2002

MUNDARIJA

I. O'ZBEK ADABIY TANQIDCHILIGI

1. Adabiy tanqidchilik haqida.....	3
2. O'zbek adabiy tanqidchiligining shakllanishi.....	16
3. Jadidchilik davri o'zbek adabiy tanqidchiligi ...	24
3. Sho'ro davri o'zbek adabiy tanqidchiligi.....	29
4. Hozirgi o'zbek adabiy tanqidchiligi.....	132

II. O'ZBEK TANQIDCHILIGINING NAMOYANDALARI

1. Abdurauf Fitrat.....	148
2. Abdurahmon Sa'diy.....	154
3. Vadud Mahmud.....	161
4. Abdulhamid Cho'lpon.....	167
5. Otajon Hoshim.....	175
6. Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek.....	180
7. Homil Yoqubov.....	186
8. Hamid Olimjon.....	192
9. Izzat Sulton.....	198
10. Matyoqub Qo'shjonov.....	204
11. Ozod Sharafiddinov.....	210
12. Umarali Normatov.....	218
13. Abdug'afur Rasulov.....	225
14. Ibrohim G'afurov.....	230
15. Norboy Xudoyberganov.....	236
Foydalanilgan adabiyotlar.....	242

BAHODIR RAHMONOV

O'ZBEK ADABIY TANQIDCHILIGI

(o'quv qo'llanma)

**«Istiqlol nuri» nashriyoti. Litsenziya raqami №128
Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30 — uy.**

Mas'ul muharrir: Ilhomjon Avazov

Muharrir: U.Rahmonov

Musahhih: D.Abdullayeva

**Bosishga ruxsat etildi: 16.10.2015 y. Qo'g'oz bichimi
84x108 1/32. Ofset bosma. BalticaUzbek Cyr
garniturası. Nashr b.t.32. Shartli b.t.32. Adadi: 1000
nüsxa. Buyurtma №154.**

**"OLMOS — QILICH" MChJning bosmaxonasida
chop etildi.**

Toshkent shapri Navoiy ko'chasi № 30.

